

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

АЛМАНАХ

БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА

БРОЙ 9
СОФИЯ 2020

Редакционен съвет:

Лидия Терзийска (София), Албена Стаменова (София), Олена Чмир (Киев), Валентин Гешев (София), Маргарита Младенова (София), Олга Албул (Лвов), Райна Камберова (София), Олга Сорока (София), Владимир Колев (София), Павлина Мартинова (София)

Главен редактор:

Райна Камберова

Редактори на броя:

Владимир Колев

Павлина Мартинова

Олга Сорока

За контакти:

E-mail: info@bgukrainistika.com

Дизайн на корицата: Неда Василева

АЛМАНАХ „БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА“

Алманахът „Българска украинистика“ е електронно издание на официалния сайт на профил „Украинистика“, Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Свети Климент Охридски“, който представя веднъж годишно научни публикации в областта на хуманитаристиката и в частност на украинистиката.

Алманахът публикува научни статии, обзори, рецензии на научни издания и информация за научни конференции, както на утвърдени български, украински и чужди учени, така и на дипломанти и докторанти, представящи цялостни дипломни работи, дисертации или отделни части от тях.

Редакторският екип има за цел да представи новостите в украинистиката и в славистиката, да обедини учените и преподавателите от други области, чиито изследвания могат да попаднат в по-общото поле на украинистиката.

Научна проблематика

Основните проблеми, на които дава публичност и за които създава дискуссионна научна среда алманахът, са:

- езиковедски изследвания;
- литературоведски изследвания;
- фолклористични и етнографски изследвания;
- исторически изследвания;
- социологически и културоложки изследвания;

Рубрики

„Българска украинистика“ ще представя материали, подредени в следните рубрики, които могат да не се появяват във всеки брой:

- Статии
- Проекти
- Обзори и рецензии
- Защитени дипломни работи, дисертации и тези
- Личности, събития и кариери

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	7
-------------------	---

Езикознание

<i>Игор Хрущ</i> – Лексико-семантичний аналіз незмінюваних прикметників в українській та болгарській мовах.....	9
<i>Олена Книш</i> – Плеоназм як інструмент створення надмірної деталізації в українському художньому тексті початку ХХІ ст.....	21
<i>Надія Коцюба</i> – Оцінна модальність офіційно-ділових текстів.....	30
<i>Олена Климентова</i> – Субститути Бога в модерних жанрах релігійної комунікації в Україні.....	41

Литературознање

<i>Владимир Колев</i> – Мотивът за вярата при Олександър Довженко – от сакралност през десакрализация до <i>индивидуализирана вяра</i>	52
<i>Христия Венгриянчук</i> – „Quid est Veritas?“ („Що є істина?“): сакральні мотиви в прозі Наталени Королевої.....	73
<i>Надія Брилинська</i> – Тема повернення на батьківщину в поезії Ярослава Сайферта 20-их рр. ХХ ст.....	85
<i>Назар Данчишин</i> – Діалог поезій Ігоря Калинця та Грицька Чубая.....	91

Методика

<i>Лилия Желева</i> – Някои основни правописни правила в украинския език и упражнения към тях.....	110
--	-----

<i>Ольга Сорока</i> – Християнський компонент у сучасних підручниках з української мови як іноземної.....	143
---	-----

<i>Галина Темник</i> – Літня школа МІОКу «Крок до України»: традиції та інновації.....	159
--	-----

<i>Ірина Зозуля, Алла Стадній</i> – Використання змішаного навчання в процесі вивчення української мови як іноземної.....	167
---	-----

История

<i>Виталий Нагирни</i> – Патроним или прозвище? Из историята на древноруската средновековна антропонимика.....	177
--	-----

<i>Андрій Бовгиря</i> – Мова/мови в Україні-Гетьманщині – сфери функціонування та ознака ідентичності (друга половина XVII–XVIII ст.).....	186
--	-----

<i>Олег Журба</i> – Понятие «Малороссия» и национальные проекты XVIII – XIX века	200
--	-----

Философия

<i>Лілія Фльорко, Михайло Скринник</i> – Мотив оновлення в смисло-образах традиційного народного світосприйняття.....	211
---	-----

Защитени дипломни работи

<i>Гергана Илиева</i> – Човешкото тяло на работите и възприятието на машината („Р.У.Р.“ на Карел Чапек и „Стоманените пещери“ на Айзък Азимов).....	222
---	-----

Интервюта

Пандемията няма да попречи на провеждането на V Международен конкурс по украински правопис (Интервю с Оксана Барановска от Ягелонския университет в Краков на Лилия Желева).....	236
--	-----

Годишнини

Юбилей на основателката на украинистиката в Софийския университет Лидия Терзийска	242
--	-----

Драги читатели,

В съдържанието на брой 9 на електронния алманах „Българска украинистика“ са включени шестнадесет научни статии в областта на езикознанието, литературознанието, методиката, историята и философията, а също така едно интервю и част от успешно защитена дипломна работа пред Катедрата по славянски литератури на Софийския университет.

Раздел „Езикознание“ започва с лексико-семантичния анализ на неизменяеми прилагателни в украински и български език на младия изследовател Игор Хручш от Лвовския университет. Следва проучването на плеоназмите като средство за свръхдетайлизация в произведенията на съвременни украински писатели от Олена Книш (София). Надия Коцюба от Лвовския регионален институт за държавно управление изследва оценъчната модалност при официално-деловите текстове. Субститутите на Бог в модерните жанрове на религиозната комуникация в Украйна изследва Олена Климентова от Киевския университет.

Раздел „Литературознание“ включва обширен анализ на мотива за вярата в произведенията на Олександър Довженко от украиниста Владимир Колев. С изследване на сакралните мотиви в прозата на Наталена Королева се занимава Христия Венгринюк (Чернивци), която представя своите заключения в поредното издание на алманаха. Темата за завръщането в родината в поезията на Ярослав Сайферт разглежда бохемистката от Лвовския университет Надия Брилинска. Предпоставки за съпоставяне и анализ на поетичния диалог между Игор Калинец и Григорий Чубай открива Назар Данчишин от Международния институт за образование и култура и връзки с диаспората (Лвов).

Разделът „Методика“ представя разработката на Лилия Желева за практическо помагало по украински правопис. Християнският компонент в съвременните учебници по украински език за чужденци е предмет на изследването на Олга Сорока от Лвовския университет „Иван Франко“. За традициите и новостите в лятното училище по украински език „Стъпка към Украйна“, организирано ежегодно от МИОК, Лвов, разказва в статията си Галина Темник. Изследователките Ирина Зозуля и Алла Стадни засягат особено актуалната тема днес, а именно използването на смесено обучение в процеса на изучаване на украински като чужд език.

Традиционно добре е представен раздел „История“ – Виталий Нагирни от Ягелонския университет излага своите хипотези относно древноруската средновековна антропонимика (текстът е в превод на български от Албена Стаменова). Андрий Бовгирия разглежда

езика/езиците в Украйна/Хетманщина като признак на идентичност през втората половина на XVII–XVIII век. Понятието „Малорусия“ и националните проекти от XVIII – XIX век са център на прочуването на Олег Журба.

В раздел „Философия“ Лилия Флорко и Михайло Скринник представят анализа си на мотивите за обновяването в смисловите образи в традиционното народно световъзприятие.

Тази година за първи път защитите на дипломните работи бяха проведени дистанционно и една от тях беше тази на Гергана Илиева за човешкото тяло на роботите и възприятието на машината („P.U.P.“ на Карел Чапек и „Стоманените пещери“ на Айзък Азимов). Статията е включена в раздел „Защитени дипломни работи“.

Българската университетска украинистика традиционно участва в Международния конкурс по украински правопис в Краков и от интервюто с организаторката Оксана Барановска, което направи Лилия Желева, може да разберете как се провежда той в условията на световна пандемична криза.

През 2020 година основателката на украинска филология в Софийския университет доц. д-р Лидия Терзийска навърши 80 години. За съжаление обстоятелствата не ни позволиха да отбележим както бихме искали този юбилей, но по-важното е, че всички ние продължаваме започнатото от Л. Терзийска и ще се постареем да бъдем достойни нейни последователи.

ЕЗИКОЗНАНИЕ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ НЕЗМІНЮВАНИХ ПРИКМЕТНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БОЛГАРСЬКІЙ МОВАХ

Ігор Хрущ

Abstract: Various approaches of linguists to the problem of identifying invariant adjectives are analyzed; the peculiarities of their names are pointed out; lexical and semantic groups of invariant adjectives of foreign origin in the Ukrainian and Bulgarian languages are singled out and characterized; it is established that the dominant among these words are indeclinable adjectives of the syntactic degree of adjectivation.

Keywords: invariant adjectives, syncretism, adjective, adjectivation, lexical-semantic group.

Запозичення іншомовної лексики є одним із найважливіших шляхів поповнення лексичного складу будь-якої мови. Процес поповнення мови чужомовними елементами не припиняється ніколи, змінюються лише мови-джерела, інтенсивність проникнення слів і масштаби цього явища. Особливо помітним цей процес став із кінця XX – початку XXI століття, коли сучасна українська і болгарська мови зазнали значного якісного та кількісного оновлення словникового фонду саме через запозичення із західних неслов'янських мов. Запозичена лексика, що функціонує в українській та болгарській мовах, має глобальне значення та свідчить про рівень розвитку держави, її мови, культури, дає інформацію про контакти з іншими народами.

Особливий статус у лексиці іншомовного походження в українській та болгарській мовах мають невідмінювані слова, зокрема прикметники. Посилення тенденції до вживання слів, що претендують на статус незмінюваних прикметників, з кінця XX – початку XXI століття в сучасній українській і болгарській мовах, а також той факт, що на сьогодні група цих слів активно розширює сферу свого вживання й поповнюється новими одиницями, спричинили об'єктивну потребу їхнього лінгвістичного дослідження.

Варто зазначити, що поряд із пізнішими запозиченнями із західноєвропейських мов, що функціонують у сучасній українській і болгарській мовах, у болгарській мові є значний пласт прикметників зі статусом незмінюваних, що проникли значно давніше, коли в

кінці XIV ст. Болгарська держава потрапила у володіння Османської імперії і, відповідно, болгарська мова підпала під довготривалий вплив з боку османотурецької мови. Як результат, тривалий період болгарсько-турецьких контактів привів до проникнення в болгарську мову великої кількості османотурцизмів (тюркізмів, арабізмів, орієнталізмів): *açık* – *ачик*, *bayat* – *баят*, *gön + surat* – *гьонсурат*, *düz* – *дюс*, *erbar* – *ербан*, *inat* – *инат*, *kaba* – *каба*, *kara* – *кара*, *sert* – *серт*, *okumuş* – *окумуш*, *çakır* – *чакър* та ін. Деякі з них перейшли в турецьку мову з арабської – *абраш*, *аджамия*, або перської – *айналия*, *бербат*, *виран* та ін.

Зважаючи на те, що в сучасному українському та болгарському мовознавстві бракує праць, присвячених незмінюваним прикметникам, у пропонованій статті ставимо за мету обґрунтувати виокремлення таких прикметників у сучасній українській та болгарській мовах та визначити їхні лексико-семантичні групи. Досліджуючи цю проблему, спиратимемося на напрацювання попередників, українські та болгарські лексикографічні праці, контекстні вживання невідмінюваних слів іншомовного походження в українській та болгарській мовах кінця XX – початку XXI ст.

У сучасній лінгвістичній науці невирішеним залишається морфологічний статус цих слів. Одні науковці, зокрема В. Грещук, О. Безпояско, В. Горпинич, К. Дегтярьова та інші відносять ці слова до розряду прикметників. Так, О. Безпояско вважає, що «за межею формальних класів ад'єктива перебувають лексеми, які називають ознаку предмета, зокрема колір, але мають форму іменника без вказівки на родові чи числові параметри, напр.: *бордо*, *беж*, *індиго*, *електро*. Особливістю цього типу ознакових слів є постпозиція щодо супроводжуваного ними іменника – тематичного слова, грамеми якого дублює іменник-ад'єктив, напр.: *колір бордо*, *колір беж*, *колір індиго*. Поява лексем типу *бордовий*, *бежевий* свідчить про входження подібних назв у структуру категоріальних форм прикметника» (Безпояско 1993: 135–136). В. Горпинич дає таке визначення невідмінюваних ад'єктивів: «Це прикметники, які в усіх позиціях відмінків однини і множини мають одну словоформу. Вони утворюють нульову парадигму і належать до нульового відмінювання (*бордо*, *люкс*, *міні*)» (Горпинич 2004: 114).

Автори енциклопедії «Українська мова» теж зараховують такі невідмінювані слова до прикметників, яким «притаманні морфологічні категорії відмінка, числа і роду, проте бракує диференційних морфологічних засобів їх вираження у межах того самого слова. Невідмінювані прикметники типу *бордо*, *хакі* свої граматичні значення відмінків, числа і роду виявляють через синтаксичні зв'язки з іншими словами» (Українська мова 2007: 424).

Окремі російські дослідники, наприклад Л. Кноріна, ототожнюють ці слова з невідмінюваними іменниками, що їх уживають у синтаксичних функціях неузгодженого означення чи прикладки: *колір беж*, *пальто хакі*, *спідниця плісе* і под. До того ж поєднання на

кшталт *кава мокко*, *нитка люрекс* дослідника вважає поєднанням класифікатора й найменування при ньому (Кноріна 1996: 35–38).

Такі розбіжності в морфологічній інтерпретації пов'язані з тим, що зі семантичного боку ці слова близькі до прикметників, бо позначають ознаку предмета й виконують атрибутивну функцію. З морфологічної точки зору вони не є прикметниками, бо не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка.

У сучасних наукових дослідженнях про синкретизм у площині функціональної омонімії, враховуючи те, лексико-граматичні класи слів не ізольовані й постійно взаємодіють між собою, має місце також думка про те, що такі запозичені лексеми доцільно розглядати з позицій теорії перехідності (Данилюк 2006: 91–113). Це дає змогу виявляти синкретичні явища в системі лексико-граматичних класів, які нібито порушують стрункість традиційних класифікацій, однак є закономірними, бо свідчать про безперервні динамічні процеси в мовленні. Так, на думку С. Висоцької, ці слова займають «проміжну ланку між іменниками і прикметниками» (Висоцька 2006: 191). Дослідники вважають, що «перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку... Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови» (Ващенко 1953: 14–15).

У нашому дослідженні дотримуємося підходу, за яким семантична структура досліджуваних слів з атрибутивним значенням дозволяє розглядати їх як прикметники, оскільки на денотативному рівні вони не відрізняються від звичайних прикметників.

Немає однастайності серед науковців і в найменуванні цієї групи слів: «поліфункціональні одиниці» (Брусенська 1982: 9), «аналітичні прикметники» (Висоцька 2006: 191; Маринова 2010: 628; Бабанов 2011: 40), «незмінювані прикметники» (Глібчук, 2016: 13), «невідмінювані прикметники» (Фурса 2016), «незмінювані ад'єктиви» (Дегтярьова 2009: 85). М. Верзун називає їх внутрішньолексемними граматичними омонімами, що реалізуються в субстантивно-ад'єктивній структурі (Верзун 2005: 62). Ми в межах нашого дослідження послуговуватимемося терміном «незмінювані прикметники».

У болгарському мовознавстві проблематика цього лексико-граматичного класу слів (болгарські науковці кваліфікують їх лише одним терміном «неизменяеми прилагателни») ще менш досліджена. Дослідники не заперечують їх наявності, але згадують про них побіжно, тільки у зв'язку з описом граматичних категорій прикметника. Наприклад, П. Пашов у «*Болгарській граматиці*» наводить приклади словосполучень із незмінюваними прикметниками *екстра книга*, *екстра книги*, *рокля електрик*, *рокли електрик* і розглядає їх як винятки, оскільки вони не узгоджуються з іменниками в роді і числі (Пашов 1989: 72).

У граматиці Р. Ніцолової узагальнено попередні наукові висновки, виокремлено групу незмінюваних прикметників – запозичення з турецької і західних мов: «З

точки зору формотворення болгарські прикметники діляться на три групи: звичайні, дефектні і незмінювані» (Ницолова 2008: 119).

Непослідовність і суперечності в морфологічній та номінативній інтерпретаціях незмінюваних прикметників в теоретичній літературі призводять до лексикографічного різнобою, який заважає адекватному сприйняттю і вживанню цієї групи слів. Морфологічний статус таких слів на сучасному етапі мовного розвитку не послідовно закріплений і в українських, і в болгарських словниках (тлумачних чи граматичних).

Наприклад, у «Словнику української мови у 20 томах» закріплено прикметниковий статус слова *беж* із тлумаченням «те саме, що **бѣжевий**» (СУМ-20 (I): 393); слово *індиго* ж у «Словнику української мови в 11 томах» зафіксовано як тільки іменник у двох значеннях: «1. Багаторічна тропічна бобова рослина, з листя якої добувають темно-синю фарбу. 2. Барвник, темно-синя фарба, яку тепер виробляють хімічним способом, а раніше добували з цієї рослини» (СУМ-11 (IV): 26).

Словник української мови в 11 томах фіксує вживання лексеми *хакі* як прикметника, так і в значенні іменника:

1. *прикм., невідм.* Сірувато-зелений з коричневим відтінком. Мундир кольору *хакі* з великими накладними кишенями на грудях тиснув його і дратував (Юрій Бедзик, Вогонь..., 1960, 102); В погожий день він ішов у давній сорочці кольору *хакі* (Микола Рудь, Гомін..., 1959, 92).

2. у знач. *ім., невідм., сер.* Тканина або одяг такого кольору (перев. у військових). Одного звичайного сірого ранку Лужінський прибув до Мадріда.. Життя міста регулювалося численними гарнізонами в окремих районах. На вулицях обиватель губився серед виразного *хакі*, причому не лише національної іспанської армії (СУМ-11 (11): 12).

У болгарській лексикографії досліджувана група слів теж репрезентована по-різному. Так, слово *реглан* в Етимологічному словнику зафіксовано як іменник: «шивашки профес. говор ‘вид горно палто, на което ръкавите и рамото съставят едно цяло’. – Чрез рус. *реглан* от англ. *reglan* също, от лично име на англ. генерал» (Български етимологичен речник), а в «Словнику болгарської мови» як іменник і прикметник : «**РЕГЛАН** *м.* 1. Вид кройка на ръкав (обикн. на палто, яке, блуза, рокля и под.), който е скосен в горната си част и е съшит не в областта на рамото, а на гърба и шията. 2. Като *прил. неизм.* За ръкав – който е с такава кройка. – Англ. *raglan*» (Речник на българския език).

Порівняймо й інші приклади:

ЕЛЕКТРИК, *неизм. прил.* 1. За цвят – който е синьозелен; електриков. 2. Като същ. електрик *м.* Синьозелен цвят. – Фр. *electrique* “електрически”. (Речник на българския език) (прикметник та іменник);

Електрик прил. неизм. За цвят – подобен на електрическа искра; синкавозеленикав. *Плат електрик.* (фр.) (Андрейчин: 1996) (прикметник).

Це саме стосується й давніших запозичень із суфіксом *-лия* з турецької мови. У деяких лексикографічних працях такі незмінювані турцизми зафіксовані і як іменники, і як прикметники. Напр.:

късметлия, ед. неизм., мн. -йи, прил. Разг. 1. Който има късмет, сполука, на който му върви. *Недъо си спомни за младите си години, за радостта и надеждите, с които тръгна по свой път в живота. .. Дано синът му излезе по-късметлия...* В. Геновска, СГ, 70. *Отново тънката фигура на Цветан се залюля на дървеното мостче. Когато го премина, кушумите все още ровеха земята около него, но никой не го улучи. – Късметлия момче! – каза с уважение подпоручик Траянов.* П. Вежинов, НС, 74. – *Казан има в тая нива. Голям казан, заровен от памтивека. Дано бъдеш късметлия – ти да го намериш.* А. Каралийчев, СР, 55. *Даде им господ, даде им, /даде им мъжко детенце, безцен камен, златен пръстен, / .. /било дете късметлия.* Нар. пес., СБАИ, 297. – *Калино, бела Калино, / ако е грозна Гроздена! / Ама ми е късметлия, .. / От ка се с нея узехме, / добих си овци с овчаре, / голема сура говеда.* Нар. пес., СБНУ Х, 98.

2. Като същ. **късметлия** м. Човек с късмет; честит човек, щастливец (Речник на българския език).

Одне й те ж слово в одному словнику може бути позначено як прикметник, а в іншому – як іменник:

акъллия, ед. неизм., мн. -йи, прил. Простонар. Умен, разумен, паметлив. – *Кажи, ходжа ефенди, кажи какво да сторим! Ти си акъллия човек.* Д. Немиров, Б, 106. *Но все пак, като по-акъллия (Връбчо) от другите, не си пести труда да ни посъветва малко.* Хр. Ясенов, Събр. пр, 142. – *Та не видиш ли накъде е тръгнал народа, бре слепчо... Та само ние с тебе ли сме най-акъллии...* Кр. Григоров, Н, 22. *Акъллия жена. Акъллия момче е той.* – От тур. *akıllı* (Речник на българския език).

акъллия adj (coll.) clever, smart. Умен, разумен. ♦ [акънлия] тъкънлѐе (dial.) ► *akıllı* RBE (Grannes 2002: 6).

акъллия м. Разг. 1. Умен човек, умник. 2. Човек, който обикновено «от много акъл» върши глупости (от тур. **akıllı** – умен, разумен, разсъдлив човек). · *Пишеше се голям акъллия, ама здравата се подреди с тая фльорца...* (Кръстева 2012: 25).

Порівняння морфологічного статусу досліджуваних слів в українській і болгарській мовах показало, що слова з одним і тим значенням у цих мовах мають різну категорію змінюваності. Наприклад: *фрез* в укр. мові – незмін., у болг. мові *фрезов* –

змінюваний прикметник. Слово *беж* у тлумачному словнику болгарської мови позначене як незмінюваний прикметник і розмовне від слова «бежов».

Здійснивши аналіз різних функціонально-стильових текстів сучасної української та болгарської мов, а також приклади, зафіксовані в лексикографічних джерелах, за класифікацією науковців, зокрема В. Фурси, виокремлюємо дві групи незмінюваних прикметників.

До першої групи зараховуємо незмінювані прикметники, що запозичені українською та болгарською мовами з атрибутивним значенням: *беж / беж, бордо / бордо, електрик / електрик, індиго / индиго, маренго / маренго, хаки / каки* тощо. Сучасні українські й болгарські тексти насичені такими прикладами: *...кремовий, і рожевий, і фіалковий, і бузковий, **індиго**, ультрамарин і ще такі кольори, виокремити які зі спектру я не наважився..., залишаючи цю справу на Бога (Любко Дереш); Квітки бувають червоного, рожевого, оранжевого кольору, різнобарвні і кольору **сомон** (жовто-рожевий) (<http://roslyna.com>); ...опинившись ...на Андріївському узвозі, буквально налетіла на кумедні овечі шапки... Але невезіння..., то колір не подобається, то ще щось. І раптом побачила свою – кольору **фрез** (День). Розите бяха изключителни – цвят **индиго**, с леки оттенъци на лилаво по крайчеца на някои от листенцата (<http://search.dcl.bas.bg>). Интересен избор може да бъде съчетанието на тези панталони с обувки цвят **каки** (<https://oldcom.bg/kak-da-kombinirame-obuvkite-s-pantalonite/>). Бразилски детски сандали в цвят **бордо** с калинка (<https://www.sisi-bg.com/shoes/dzhapanki/detski-dzhapanki-chehli-sandali/2628321513>).*

Другу групу формують незмінювані прикметники, утворені внаслідок ад'ективації іменників. Це явище описала В. Арутюнян, зазначаючи, що особливе значення для поповнення групи незмінюваних прикметників має не зовсім звична для мови ад'ективація іменників (відмінюваних і невідмінюваних), в основі якої лежить регулярне використання субстантивів у синтаксичній функції означення і розвиток унаслідок цього семантичного зрушення й навіть нового значення (Арутюнян 1983: 20). Початком цього переходу є переміщення таких іменників у нетипову для них синтаксичну позицію атрибута, до того ж постпозитивну щодо іншого іменника, пор.: *музика кантрі / музиката кънтри, пісні ретро / песни ретро, рукав реглан / ръкав реглан, штани кльош / панталони клош, ре мажор / ре мажор, ре бемоль / ре бемол, сі дієз / си дієз, фа мінор / фа минор, опера буф / опера буф, спідниця максі / пола макси, цукерки асорті / бонбони асорти, стиль модерн / стил модерн та ін.*

Незмінювані прикметники в сучасній українській та болгарській мовах утворюють відкриту систему, що активно поповнюється новими словами. Одиниці цієї

системи за значенням можна поділити на кілька традиційних лексико-семантичних груп, спільних для обох мов:

1) кольороназви: *беж / беж, бордо / бордо, електрик / електрик, металік / металик, хакі / каки, шатен / шатен*.

У сучасній українській та болгарській мовах з'являються незмінювані прикметники на позначення нових «модних» кольорів та відтінків кольору, якими рясніють сучасні рекламні тексти: *Колір айвори абсолютно не терпить «дешевизни»: в неякісному, непродуманому до дрібниць антуражі, колір слонової кістки буде виглядати бляклим, погано вимитим або вигорілим білим* (<https://vfzp.ru/walls-of-ivory-in-the-interior-ivory-coat.html>). *Сірий колір, як і будь-який інший має безліч відтінків, від темного до світлого, причому кожен з яких має свої назви. Сріблястий, нейтрально сірий, димчастий, колір мокрого асфальту, маренго, колір сталі, грифельний, каменю, антрацитовий, мусон і гейнсборо* (<https://dveribelorussii.com.ua/ua/pokupatelyu/gid-pokupatelya/interior/mezhkomnatnye-dveri-serogo-tsveta-v-interere/>). *Дрехата се състои от горна част, изпълнена в два нюанса – цвят айвори и шоколадов цвят* (<https://www.alo.bg/6758680>).

Розширення корпусу кольороназв шляхом ад'єктивації іменників зумовлюється тим, що традиційні колористичні прикметники не можуть передати всієї багатой палітри кольорів асортименту парфумерних, косметичних засобів, товарів широкого вжитку, зокрема меблів, автомобілів тощо. Виробники чи продавці хочуть звернути увагу на свій товар як на вишуканий, модний, престижний чи навіть елітний і тому шукають відповідних мовних засобів: *В енологічного феномену, коли з настанням холоднечі всі масово переходять на червоне вино і винні помади, має бути чітке тлумачення. Адже як інакше пояснити, що відтінки бордо і божоле нуво, шираз і каберне совіньон, к'янти і бургундського – домінують кожної осені* (<https://vogue.ua/ua/article/beauty/guby/kak-my-budem-nosit-vinnye-guby-eto-osenyu.html>). *Еlegantни дамски боти от естествена кожа в цвят бордо на висок ток* (<https://giannibg.com/product/elegantni-damski-boti-ot-estestvena-koja-v-cvyat-bordo-na-visok-tok-012954>).

2) назви покроїв, фасонів: *кльош / клош, реглан / реглан; стилів одягу грандж, гранж / гръндж, фентезі / фентъзи* та ін. Деякі із зазначених назв уживаються і для позначення стилів у інших видів мистецтва. В українській мові зафіксовано ще такі незмінювані слова цієї лексико-семантичної групи, як *плисе* (в болг. мові *плисе* – іменник), *апаши* (у болг. мові це слово є іменником із значенням «злочід»). У болгарській мові незмінюваний прикметник *шпиц* «загострений спереду, шпичастий» вживається для позначення моделі взуття, форми вирізу на одязі, наприклад: *шпиц обувки, мъжки боти шпиц, шпиц деколте*;

3) назви, пов'язані з їжею і напоями, спільні для обох мов: *еспресо / еспресо, мокко / мока, лате / лате, асорті / асорті*; і відмінні, як-от, тільки в українській мові: *фрі, гриль*; тільки в болгарській: *пане* «панірований».

Швидкий розвиток кавової та чайної моди сприяв появі в українській мові слів на позначення різновидів кавового і чайного напоїв та способів їх приготування: *айриш, глясе, еспресо-допіо, лунго, лате-макіато, латечино, макіато, карето, капучино, романо, ристрето, флет, фредо, фрапучино, торе, матча-лате* тощо. У болгарській мові, окрім аналогічних термінів, уживають *алатурка* «кава по-турецьки», *нес* «нескафе», *шварц* «міцна чорна кава».

4) слова на позначення якості та структури тканини: *букле / букле, джерсі / жарсе, піке / піке*;

5) назви напрямів і стилів мистецтва: *бароко / барок, модерн / модерн, кантрі / кънтри, мілітарі / милитъри, панк / пънк, ретро / ретро, рококо / рококо, рок / рок, поп / поп, грандж, гранж / гръндж* та ін.; музичні терміни *діез / диез, бемоль / бемол, бекар / бекар, мажор / мажор, мінор / минор*;

6) назви мов і народів: *хінді / хинди, урду / урду, комі / коми, банту / банту, суахілі / суахили, навахо / навахо, пушту / пуцу, мандинго / мандинго, есперанто / есперанто* та ін.;

7) спеціальні слова та терміни: *екстра / екстра, люкс / люкс*.

Як бачимо, наповнення груп незмінюваних прикметників, запозичених із західноєвропейських неслов'янських мов, збігається (з незначними винятками) в обох мовах. Це спеціальні терміни різних галузей науки, мистецтва, техніки. Протягом останніх десятиліть у сучасній українській і болгарській мовах намітилася тенденція до зростання числа незмінюваних прикметників на позначення сортів, марок, парфумерних виробів, меблів, автомобілів і інших різновидів предметів. Зважаючи на те, що сфери моди, музики, кулінарії, побутової техніки і пристроїв тощо у сучасному світі не знають кордонів, ці слова переважно належать до інтернаціональної лексики.

Термінологічність незмінюваних прикметників, позамовні зв'язки відповідних денотатів є основною причиною обмежених сполучувальних можливостей окремих ад'єктивів, оскільки вони можуть бути атрибутом тільки до невеликої кількості іменників тієї ж терміносистеми (Фурса 2016). Наприклад, незмінювані слова *бекар / бекар, бемоль / бемол, діез / диез, мажор / мажор, мінор / минор* можуть слугувати означеннями тільки до семи іменників – назв нот: *Концерт для фортепіано з оркестром фа мінор був написаний композитором В. Золотухіним ще в студентські роки (Мистецтво); За умовами конкурсу фіналісти виконали два твори у супроводі оркестру: Концерт для скрипки з оркестром*

Віталія Губаренка та композицію за вибором учасника (у списку були концерти ре мажор Бетховена, Брамса, Чайковського або Паганіні, концерт ре мінор Сібеліуса) (Збруч). Але в останні роки термінологія має істотний вплив на загальнолітературну мову, і кількість спеціальних слів у повсякденному користуванні значно збільшується. Вихід багатьох незмінюваних прикметників за межі термінологічної лексики, використання їх у науковопопулярних і публіцистичних текстах сприяє розширенню їхніх сполучувальних можливостей та їхньої семантики.

На відміну від української, у болгарській мові широко представлені незмінювані прикметники, засвоєні з османотурецької мови за довгий період перебування болгарських земель під владою Османської імперії. Турцизми представлено у багатьох з виділених вище груп:

– кольороназви: *гювез* «фіолетовий», *гююш/гюмиш* «срібний» *гьоклия* «небесно-синій», *дюз* «однотонний», *кара* «чорний», *караджа* «смуглий, чорний», *кула* «темно-коричневий», *пембе* «яскраво-рожевий», *чакър* «сірий, пістрявий (про очі)»;

– назви якості та структури тканин, фасонів, оздоблення одягу: *гайтанлия* «прикрашений галунами», *кенарлия* «з облямівкою», *колчаклия* «з галунами», *алтънлия*, *ялдъзлия* – «позолочена тканина», *челиклия* «тканина сталюого кольору», *памуклия* «бавовняний»;

– назви, пов'язані з їжею і напоями: *баят* «несвіжий», *датсъс* «несмачний», *лезетлия* «смачний, приємний», *магданозлия* «з великою кількістю петрушки», *пиперлия* «гострий, гіркий», *тербелія* «з великою кількістю приправ», *хас* «чистий, без домішок», *каймаклия* «з пінкою», *синджирлия* «з бульбашками», *шербетлия* «дуже солодка кава», *кескин*, *серт* – «міцний, гострий» (про тютюн, алкогольні напої, інші продукти), *яваши* – «м'який» (про тютюн), *хардалия* – «безалкогольний».

Разом з тим серед незмінюваних прикметників – більш давніх запозичень з турецької мови виділяємо й інші лексико-семантичні групи:

1) слова на позначення рис характеру, поведінки людини – *афиф* «несерйозний», *инат* «упертий», *кибритлия* «запальний», *сербез* «сміливий», *хайлаз* «лінивий», *гевшек* «слабохарактерний, м'який», *азгън* «пристрасний», *айлак* «вільний», *акълия* «розумний», *аджамя* «недосвідчений, дурний», *ачигъоз* «хитрий»; *ербан* «здібний, спритний; гордий, пихатий, бундючний», *каба* «неосвічений, обмежений; некультурний, невихований», *керезлия* «злий», *пишкін* «досвідчений, спритний», *севдалия* «той, хто викликає любов», *серт* «запальний, гарячий», *урсуз* «поганий, підлий, мерзенний», *хаталия* «небезпечний», *шен* «веселий, життєрадісний», *кадемлия* «людина, що приносить удачу,

щастя», *кефлия*, *махмучакър* «чоловік напідпитку, п'яний, невитверезілий», *гьонсурат* «байдужий до всіх і всього, бездушний, нечутливий»;

2) слова на позначення зовнішності людини – *айналия* «красивий», *афиф* «худий, нездоровий»; *герджик* «гарний, стрункий», *гюзел* «гарний, красивий», *дилбер* «гарний, красивий», *буюклия* «з вусами», *палабуюклия* «з густими вусами», *перчемлия* «чубатий», *каба* «крихкотілий, в'ялий», *чолак* «однорукий або без пальців на руці». Серед цих слів можна виокремити групу на позначення форми вусів і бороди (*палабуюк* «довгі, підкручені, густі вуса», *ястъклия* «пишні вуса»);

3) назви на позначення різновидів зброї (*ак-кабзалия* «з білою рукояткою», *барабанлия* «револьвер з барабаном», *бойлия* «старовинна довга зброя», *евзалия* «що запалюється капсулою», *кабзалия* «стріляє пістонами», *кутуп* «тупий (ніж)», *френгия* «гострий (ніж, шабля)», *чакмаклия* «кремнієва зброя»);

4) слова на позначення особливостей коней та інших домашніх тварин (*абраш* «з білими плямами на шерсті», *доралия* «гнідий», *раванлия* «біжить інохіддю», *юрюкбедевия* «швидкий, арабської породи»); *йоз* «вівці, що не дояться», *калеш* «вівці з чорними плямами біля очей», *карабаши* «чорноголовий», *серес* «з білою плямою на лобі»);

5) прикметники для позначення властивостей – *дюс* «рівний, гладкий; однокольоровий, одноманітний», *баши* «головний, перший», *ачик* «ясний, неприкритий, явний», *аджаип* «особливий, дивний, чудернацький», *алтън* «золотий», *бадемлия* «мигдалевидний, продовгуватий», *кът* «у недостатній кількості, дефіцитний», *пишман* «удаваний, несправжній; той, хто розкався, невпевнений», *менте* «фальшивий, підробний», *ялдьзлия* «позолочений».

У сучасній болгарській мові ці прикметники є стилістично маркованими – розмовні, діалектні, жаргонні.

Як бачимо, незмінювані прикметники іншомовного походження є важливою частиною лексичної системи сучасної української та болгарської мов. Більшість ад'єктивів із західноєвропейських мов функціонують як терміни різних галузей науки, техніки й культури. У болгарській мові незмінювані прикметники-турцизми вживаються у побутовому мовленні «як експресивно-емоційні маркери» (Кръстева 2012: 9), окремі з них проникли і в мову сучасних ЗМІ на хвилі зацікавлення лексикою турецького походження загалом як нестандартним, ефектним виражальним засобом.

Перспективними вважаємо подальші дослідження стилістичної диференціації, частотності вживання дублетних змінюваних і незмінюваних прикметників, словотвірної активності незмінюваних прикметників, джерел поповнення цієї групи нетипових ад'єктивів у обох мовах.

Література:

- Андрейчин 1996: Андрейчин, Л. и кол. Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 1996.
- Арутюнян 1983: Арутюнян, В. Н. Неизменяемые прилагательные в русском языке (на материале заимствованных слов): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.01 / В. Н. Арутюнян. Баку, 1983.
- Бабанов 2011: Бабанов, А. В. Вопрос об аналитических прилагательных в свете номинациональной парадигматики славянских языков. – В: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2011, № 6, 40–41.
- Безпояско 1993: Безпояско, О. К. Граматика української мови: Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Горденська, В. М. Русанівський. К.: Либідь, 1993.
- Брусенская 1982: Брусенская, Л. А. Грамматическая природа неизменяемых имен иноязычного происхождения и принципы их лексикографического описания: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.01 / Л. А. Брусенская. Ростов-на-Дону, 1982.
- Български етимологичен речник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ibl.bas.bg/ber/> (відвідано 08.04.2020).
- Български национален корпус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.dcl.bas.bg> (відвідано 28.06.2020).
- Ващенко 1953: Ващенко, В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко. – В: Українська мова в школі, 1953, № 6, 14–15.
- Верзун 2005: Верзун, М. В. Категорійна семантика невідмінюваних лексем / М. В. Верзун. – В: Лінгвістика: зб. наук. праць. Херсон: Видавництво ХДУ, 2005, вип. 1, 57–63.
- Высоцкая 2006: Высоцкая, И. В. Синкретизм в системе частей речи современного русского языка: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Москва, 2006.
- Глібчук 2016: Глібчук, Н. М. Синкретична природа незмінюваних прикметників / Н. М. Глібчук. – В: Вісник Львівського університету. Серія філологічна, 2016, випуск 63, 12–23.
- Горпинич 2004: Горпинич, В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. Київ: Академія, 2004.
- Данилюк 2006: Данилюк, І. Г. Синкретизм у системі частин мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний ун-т / І. Г. Данилюк. Донецьк, 2006.
- Дегтярьова 2009: Дегтярьова, К. Незмінювані ад'єктиви у мові сучасних ЗМІ / К. Дегтярьова. – В: Журналістика, філологія та медіаосвіта: у 2-х т. Полтава, 2009, 85–89.
- Илчев 1974: Илчев, С. и др. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София: БАН, 1974.
- Кнорина 1996: Кнорина, Л. В. Грамматика, семантика, стилистика / Л. В. Кнорина. М., 1996.
- Кръстева 2012: Тълковен речник на турцизмите в българския език [Електронний ресурс] / В. Кръстева. – Режим доступу: http://www.rodopskistarini.com/2012/04/blog-post_27.html (відвідано 05.03.2020).
- Маринова 2010: Маринова, Е. В. Вопрос об аналитических прилагательных в отечественной и зарубежной лингвистике. – В: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2010, № 4 (2), 628–630.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология / Р. Ницолова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Пашов 1989: Пашов, П. Практическа българска граматика / П. Пашов. София: Народна просвета, 1989.

Пернишка 2010: Пернишка, Е. И. и др. Речник на новите думи и значения в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.). София: Наука и изкуство, 2010.

Речник на българския език [Електронний ресурс]. – Режим достępu: <https://ibl.bas.bg/rbe/>. (відвідано 08.04.2020).

Словник української мови В 11 т. [Електронний ресурс]. – Режим достępu: <http://sum.in.ua/s/indygho> (відвідано 08.04.2020).

Словник української мови: У 20 т. Т. I. К., 2010; Т. II. К., 2012.

Стоянов 1998: Стоянов, I., О. Чмир. Болгарсько-український словник. Київ: Наукова думка, 1988.

Українська мова: Енциклопедія. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000.

Фурса 2016: Фурса, В. Проблема невідміюваних прикметників у сучасному мовознавстві / Електронний ресурс / Режим достępu: <file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/3524-7085-1-SM.pdf> (відвідано 08.04.2020).

Eurodict [Електронний ресурс]. – Режим достępu: <https://eurodict.com> (відвідано 08.04.2020).

Grannes 2002: Grannes, A. A dictionary of turkisms in Bulgarian / Alf Grannes, Kjetil Rå Hauge, Hayriye Süleymanoğlu. Oslo: Novus forlag, 2002.

Коротка інформація про автора:

Ігор Хрущ – аспірант кафедри слов'янської філології ім. професора Іларіона Свенціцького ЛНУ ім. Івана Франка

E-mail: ihores25@gmail.com

ПЛЕОНАЗМ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТВОРЕННЯ НАДМІРНОЇ ДЕТАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ ПОЧАТКУ XXI СТ.

Олена Книш

Abstract: The article deals with the functional aspect of pleonastic constructions in the Ukrainian artistic text of the XXI century. The structural and semantic analysis of pleonastic constructions was carried out on the material of postmodern linguistic performance. In particular, the research focuses on the function of excessive detailing, aimed at stimulating human senses: sight, hearing, smell, taste, touch, or represents a game with a set of sensations and emotional impressions. The function of excessive detailing is directed on 1) visualization of the text; 2) sounding of the text; 3) links to the receptors of smell and taste; 4) reproduction of tactile and internal sensations.

Keywords: pleonasm, pleonastic construction, semantic redundancy, stylistic function, linguistic stylistics.

Мовотворчість українських письменників початку XXI ст. передовсім пов'язують з естетичною системою постмодернізму – пошуком нових форм художнього вираження, бунтом проти внормованості мови та традиційної художньої поетики, сприйняттям мови як об'єкту забави. В програмному маніфесті українського постмодернізму Ю. Андрухович наголошує: «Гра є найдосконалішим виявом творення, а мова любить, щоб її творили. Творити мову – означає не що інше, як пізнавати її» (Андрухович 2007: 24). Розширення естетичних кордонів художньої мови знаходить вираження, зокрема, у тенденції до надуживання мовними засобами, тобто плеоназму.

Плеоназм часто сприймають як ваду мовлення (Crouse 2010: 191; Ярошук 2011: 210), тому виражена плеонастичними конструкціями експресивність часто стає інструментом підкреслення текстового хаосу, своєрідного руйнування класичної художньої парадигми та закономірностей функціонування в художньому тексті стилістичних засобів. Семантична та структурна надмірність плеонастичних конструкцій чітко корелює з поняттям нонлексики як ознаки постмодерністської манери викладу. Таке порушення традиційної зв'язності тексту Д. Фоккема пов'язує з імітуванням математичних прийомів дублікації, множення, перерахування та надмірності (Fokkema 1986: 89). Водночас, стилістичні засоби з надмірністю в основі мають вигляд стихійних, витворених передовсім підсвідомістю автора.

Метою статті є структурно-семантичний аналіз плеонастичних конструкцій, які в українському постмодерністському художньому тексті виконують функцію надмірної деталізації зображуваного, спрямованої на подразнення органів чуття людини: зору, слуху,

нюху, смаку чи дотику. У дослідженні використані методи компонентного та контекстуального аналізу, а також метод лексико-семантичної сполучуваності з метою вивчення структурно-семантичного та функціонального аспектів реалізації плеонастичних конструкцій в художньому тексті. Обрані методи дозволяють дослідити глибинний зміст функціонування системних мовних одиниць, пізнати «відтінки думки й емоційний стан, почуття того, хто висловлюється, хто своїм створеним текстом впливає на емоції реципієнта» (Єрмоленко 2019: 25). Матеріалом дослідження було обрано художні тексти українських письменників ХХІ ст., зокрема Юрія Андруховича, Софії Андрухович, Юрія Винничука, Оксани Забужко, Юрія Іздрика, Ірени Карпи та Олеся Ульяненка.

Дослідження передбачає «широке» потрактування плеоназму як явища мовної системи й мовлення, що реалізується у конструкціях, компоненти яких характеризує семантична, структурна та синтаксична тотожність або подібність. Водночас, визначальною ознакою плеоназму, услід за В. Коломійцевою (Коломійцева 2009: 34), вважаємо семантичну надмірність, створювану передусім дублюванням не формального представлення мовних одиниць, а їхнього значення. Семантичну надмірність, яка закладена в основу плеоназму, спостерігаємо у випадках формального або семантичного повторення окремих слів та словосполук, а також за умови семантичного уневиразнення та контекстуального наближення семантики компонентів, що має виявлення і в інших явищах (напр., може спостерігатися у складі ампліфікації). На синтаксичному рівні дослідники (Кондратенко 2010: 210) простежують реалізацію надмірності за допомогою ускладнених конструкцій, багатоконponentних предикативних одиниць, нагромадження сурядних і підрядних синтаксичних рядів, що мають тяжіння до структурно нечленованого, цілісного текстового утворення з невираженими межами.

Функціональне різноманіття плеонастичних конструкцій дослідники пов'язують із вираженням надінформації експресивного характеру (Сковородніков 1984: 72), додаткового конотативного значення, що створює ефект впливу на читача, перетворенням надуживання мовними засобами на «потік свідомості, асоціацій, гру зі словами, що абсолютно не порушує стилістичну фігуру, а скоріше навпаки – виявляє кількісну необмеженість таких побудов без втрати якісної, естетичної цінності» (Дегтярьова 2009: 177).

Стилістичний потенціал плеоназму в українському художньому тексті початку ХХІ ст. реалізується у функціях художньо-образної конкретизації, надмірної деталізації, експресивно-граматичній, характерологічній, інтонаційно-ритмічній. Плеоназм також є засобом відтворення динаміки зображуваного, посилення емоції, посилення суб'єктно-модального значення висловлюваного тощо.

Однією з найбільш яскравих вважаємо функцію надмірної деталізації зображуваного, спрямовану на подразнення окремого органу чуття людини: зору, слуху, нюху, смаку чи дотику, або ж на гру із комплексом відчуттів та емоційних вражень. Така гра з художнім текстом сприяє створенню ефекту безпосередньої присутності, взаємодії читача з автором, відтворенні, перетворенні й інтерпретації його емоцій та почуттів. Надмірна деталізація може передбачати використання плеонастичних конструкцій для: 1) візуалізації тексту; 2) аудізації тексту; 3) посилення до рецепторів нюху та смаку; 4) відтворення тактильних та внутрішніх відчуттів. Детальніше їх розглянемо.

Плеоназм як інструмент візуалізації тексту. В художньому тексті виділення яскравих елементів опису з метою його візуалізації досить часто супроводжується нагромадженням різноманітних стилістичних засобів, зокрема плеонастичних конструкцій. Відтворення візуальних образів за допомогою конструкцій з лексичним повтором здатне формувати емоційне сприйняття їхньої статичності, наприклад: ***Вечір, вечір, безсумнівний вечір** панував у цих похмурих просторах!* (Ю. Іздрик, «Воццек»). Семантичні ж повтори як інструмент візуалізації тексту, навпаки, здатні додавати динамізму описові. Порівняймо: ... *протилежаю частиною міста **палахкотіло, звивалося, западалося червоне марево, що переходило непомітно в брунатне*** (О. Уляненко, «Сталінка»).

Водночас, постмодерністське ставлення до мови як до інструменту у грі з читачем породжує дещо новий підхід до семантико-синтаксичної організації плеонастичних конструкцій у тексті. Наприклад: *Прикол у тому, що все це було **сіре, залите рівномірною сірою барвою, grayscale, десь відсотків 75 чорного, і все, але це не заважало мені розрізнати найменші дедалі*** (Ю. Іздрик, «ТАКЕ»). На перше місце виходить не власне колір, а авторське сприйняття цього кольору. Бажання максимально точно відтворити монохромність навколишньої дійсності стає передумовою утворення семантично надмірного синонімічного ряду, окремі компоненти якого не містять експресивності – лише прагнення максимально точно відобразити місце кольору в авторській палітрі.

Нагромадження різних за семантикою та структурою мовних одиниць, так зване «нанизування», яке дослідники (Кононенко 2019: 20) часто визначають як характерну рису постмодерністського тексту, також здатне утворювати семантично надмірні синонімічні ряди. Розгляньмо текст: *Підійшовши ближче, я побачив, що будова й справді нагадує **річковий вокзал, принаймні його макет: дерев'яний, фарбований на біло будинок, дерев'яний нефарбований причал, фігурні стовпці балюстради, лавки, стенди, рятувні шлюпки і світла, світла, світла – ліхтарі вздовж причалу, фантом маяка на краю поля, рекламні пламени білбордів, підморгування гральних автоматів, люмінесценція, неони, фреони і тисячі гірлянд...*** (Ю. Іздрик, «АМTM»). Візуалізація образу річкового вокзалу передбачає витворення у

свідомості читача подобизни характерного мерехтіння. У тексті ж цей образ утворює складна плеонастична конструкція з семантичним розгортанням. Вона побудована як поєднання тотожного лексичного повтору *світла, світла, світла* в ролі узагальнювального слова та синонімічного ряду однорідних поширених членів речення. Контекстуальне наближення компонентів конструкції зумовлює своєрідне «стирання» семантичної та структурної неоднорідності кожного окремого компонента.

Порівняймо: *Коли читаєш деякі його рядки, в уяві мимоволі постають старовинні морські мапи, де з глибин і хвиль океанських просторів показуються огидні й химерні створіння, жахливі монстри і покручі, єхидни, дракони та “морські єпископи” – увесь той водяний бестіарій, що стане прологом не лише для фантазмів сюрреалістичного малярства його сучасників, але й для запатентованої згодом у Голлівуді кінопродукції жахів (Ю. Андрухович. «Дванадцять обручів»)*. Сурядний ряд представлений низкою поширених і не поширених другорядних членів об’єктної семантики *огидні й химерні створіння – жахливі монстри і покручі – єхидни, дракони та “морські єпископи”*, які сукупно візуалізують фантазійний образ *водяного бестіарію*.

Подекуди компоненти плеонастичних конструкцій можуть бути пов’язані відношенням градації. Наприклад: *Поки що ж – темрява, повсюдна темрява, багатогодинні відмикання світла і розчленовані тіла в переповнених сміттях контейнерах (Ю. Андрухович. «Дванадцять обручів»)*. Семантичне розгортання тут супроводжується синтаксичним ускладненням компонентів конструкції: від поширеного контактного повтору *темрява – повсюдна темрява* – і до включення синтаксично поширених компонентів, контекстуальну семантику яких визначає власне плеонастична конструкція: *багатогодинні відмикання світла – розчленовані тіла в переповнених сміттях контейнерах*. У результаті маємо нагнітання відчуття жаху й небезпеки, створюваного у тексті через образ темряви.

Плеоназм як засіб аудізації тексту. Плеонастичні конструкції в художньому тексті стають доволі потужним інструментом відтворення звукових образів. Зокрема, подибуємо приклади використання семантичної надмірності задля:

- виділення окремого звуку, наприклад: *І тут знову з дірки з-під землі щось заплямкало, зачвакало і засмоктало (І. Карпа, «Піца «Гімалаї»);*
- підкреслення одиницності звуку, наприклад: *...він мляво, телям промукав, з потугою розвів руками, зірвавши із задерев’янілих уст «охах», – і той вихоплений з поночі вигук, й те «охах» злилося з хлюпотінням води... (О. Ульяновко, «Сталінка»)*. Так, у наведеному реченні за допомогою плеоназму, який пронизує й огортає всю його синтаксичну будову, підкреслено особливості артикуляції вигуку «охах». Щоб проілюструвати закладене в

нього страждання, автор вдається до семантичного повторення та надмірного атрибутивного поширення членів речення;

– наростання звуку, наприклад: *Сміху дедалі більшало, він переповнював коридор. Виливався з нього в якісь бічні проходи. Він лунав усе знущальніше і переможніше.* (Ю. Андрухович, «Московіада»);

– наголошення на відсутності звуку, наприклад: *...а тиша тужливо дзвеніла, ніби прагнучи мене заспокоїти, заколисати і приспати уяву* (Ю. Винничук, «Весняні ігри в осінніх садах»);

– відтворення багатоголосся, яке відбувається, зокрема, через взаємодію декількох плеонастичних конструкцій в межах речення. Наприклад: *Плачі лунають звідусіль, і прокльони, прокльони, прокльони...* (Ю. Винничук, «Танго смерті»). Конструкція з лексичним повтором *прокльони, прокльони, прокльони* у контексті набуває значення ‘прокльони лунають звідусіль’, тобто фактично дублює значення суміжного компонента складного речення, утворюючи семантичну надмірність.

Та найповніше функція відтворення багатоголосся реалізується через введення в текст «нескінченних» сурядних рядів. Наприклад: *...а звідусіль, тобто з боків і спереду – сплески криків, реготу, розмов, співів, геві-метал, квартет баяністів, пісні східних слов'ян, радіо «Промінь» і тому подібні шумові ефекти* (Ю. Андрухович, «Таємниця»). Поєднання семантично та граматично різнорідних мовних одиниць та порушення норм синтаксичної сполучуваності зводить значення кожного окремого компонента до всього лиш шумового ефекту. Подибуємо приклади, коли відтворення какофонії звуків та голосів у тексті супроводжується своєрідною «синтаксичною какофонією». Порівняймо: *І поки там, угорі, вилушувались, вилуплювались, вигулькували сухі й мокрі, круглі й рапаті голоси, звідкись ізнизу, із-під самої основи підіймалися страшні, органної потуги баси, від яких основа починала вібрувати, і все ревище, не маючи більше змоги триматися купи, згорталось сувоєм, ховаючи всередину громи, дзвони, шепотіння, тріск, клекіт, крекит, прокльони й хулу, плямкання, пердіння, вибухи й реготи, стуки й зітхання, клацання, сюркотання, шурхіт і писк* (Ю. Іздрік, «Острів КРК»). Звуковий хаос зображуваного у тексті відтворюється передовсім через нагромадження різнорідних семантично надмірних конструкцій, де кожен із компонентів конструкції може, своєю чергою, додатково поширюватися та ускладнюватися.

Подекуди бажання автора якомога точніше відтворити власне сприйняття звуку спонукає звертатися одночасно до різних органів чуття. Розгляньмо текст: *А тоді заверещав. Високим пронизливим голосом, гострим і нестерпним, зовсім не схожим на голос, який має бути у літнього чоловіка. Голосом-сиреною, голосом-шпагою, голосом-*

ультрафіолетовим світлом (С. Андрухович, «Сьомга»). Для підкреслення звукових характеристик голосу авторка не обмежується сурядним рядом контекстуальних синонімів з атрибутивним значенням. Особливого виокремлення зазнає парцельований ряд безсполучникових порівнянь-прикладок з нестандартною сполучуваністю об'єктів порівняння. Парцельована частина плеонастичної конструкції доповнює характеристику звукового образу, лише в контексті розкриваючи асоціативні зв'язки із суб'єктом порівняння: *пронизливий – голос-сирена, гострий – голос-шпага, нестерпний – голос-ультрафіолетове світло*. Зауважимо, що в останньому прикладі для характеристики звуку обрано категорію світлового спектру, а не звукового. Подібне порушення норм семантичної сполучуваності у плеонастичних конструкціях постмодерністського тексту простежуємо досить часто. Порівняймо: *Серед ночі й сну пролунав дзвінок, він увірвався в мозок, мов стрімкий потяг, гуркочучи і блискаючи вогнями...* (Ю. Винничук, «Весняні ігри в осінніх садах»). Таким чином відбувається витворення багатовимірної характеристики зображуваного, що не обмежується задіянням лише одного органу чуття. Звукові образи стають візуальними, набирають обрисів та фізичних характеристик.

Посилання до рецепторів нюху в плеонастичних конструкціях. Надмірні семантико-синтаксичні конструкції стають інструментом відтворення в художньому тексті різноманітних запахів, зокрема приємного запаху, наприклад: *Свіжістю, чистотою та свіжістю запахло в повітрі...* (Ю. Іздрик, «Острів КРК»). Досить часто на такий опис нашаровується емоційна характеристика зображуваного – плеонастичні конструкції ускладнюються та розшаровуються. Семантичної однорідності набувають різнорівневі синтаксичні одиниці. Звернімось до опису відразливого запаху: *На що б він там схожий не був, дуріан – СМЕРДЮЧИЙ фрукт за визначенням. Смердить він багаторічної консервації гнилою цибулею з радянського овочевого магазину. І ніякий цей дуріан не Грей. Він собі жовто-зелений і товстий. Або просто жовтий. Або рудуватий. Але завжди смердючий* (І. Карпа, «Фройд би плакав»). Бажання підкреслити огидність запаху зумовлює виділення окремого елемента опису не лише у змістовому та інтонаційному плані за допомогою дистантного комбінованого повтору, але й графічно – *фрукт СМЕРДЮЧИЙ*. Надмірна ж деталізація нюансів огидності запаху створює єдину плеонастичну конструкцію, де, разом із повторами, з'являється поширене порівняння, структурно виражене як окреме речення.

Порівняймо: *Аж ось ми почули стогін і різкий запах крові, свіжої крові, запах, який завис у повітрі зовсім недавно і ще не встиг розкластися і перетворитися на сморід, зараз він був разючим і непереборним, ми роззирнулися, але нічого не побачили, довкола нас був ліс, правда, на деревах виднілися свіжі сліди від куль, трава була вкрита білими трісками* (Ю. Винничук, «Танго смерті»). Багаторазове повторення немов змушує

відчути саме цей *запах* – *запах крові, свіжої крові, разючий і непереборний*, який поки не встиг розкластися і перетворитися на *сморід*. Надмірна деталізація характеристики запаху пронизує текст, охоплює однорідні семантичні ряди, атрибутивні поширювачі членів цих рядів та залежні від них предикативні частини складного багатокомпонентного речення.

Плеоназм як інструмент відтворення тактильних та внутрішніх відчуттів. Зосередженість авторів постмодерністських текстів на внутрішніх відчуттях, подекуди з бажанням деталізувати ці відчуття всіма доступними способами, поділитися цими відчуттями з читачем, закономірно призводить до надуживання мовними засобами. Зокрема, простежуємо використання плеонастичних конструкцій для:

– відтворення тактильних відчуттів, наприклад: *Ось такий доторк – одним-один, мимобіжний, як подряпина* – до далекої й незбагненої, прекрасної й страшної – як же могло бути інакше? (О. Забужко, «Сестро, сестро»);

– відтворення внутрішнього стану людини, наприклад: *...втома вломила в тіло, бахнуло сотнями, міриадами зірок у голову, щось тепле, аж до нудоти, затремтіло в грудях, одірвалося, покотилося диким, вижовклим степом* (О. Ульяненко, «Сталінка»);

– відтворення уявного стану, наприклад: *Це особливе відчуття – припускати, що ти вже так чи інакше ковтнув свою пилінку світла і в тобі почалося, рушило, процеси пішли, невдовзі ти востаннє засвітишся зсередини і розпадешся на стронцісво-цезісві тільки* (Ю. Андрухович, «Таємниця»).

Серед таких плеонастичних конструкцій простежуємо явище семантичного розгортання, коли кожна наступна семантична структура є більш місткою, аніж попередня, кожна наступна доповнює попередню відтінками значення, окремими описовими деталями та емоційним забарвленням. Порівняймо: *Потрібно було віднайти ту одну-єдину позу, той один-єдиний кут, те одне-єдине співвідношення нахилу тіла й голови та розміщення кінцівок, коли наставала хитка, майже нереальна рівновага земного тяжіння, артеріального тиску та млявої стійкості спиноталамного каната й коли ненависне горіхове ядро мозку застигало в короточасній невагомості між раєм кураре та раєм вогню* (Ю. Іздрік, «Воццек»). Щоб проілюструвати комплексність та багатогранність внутрішнього відчуття під час пошуку відчуття полегшення, автор вдається до семантично тотожних сполучень *одна-єдина поза – один-єдиний кут – одне-єдине співвідношення*, котрі сукупно доповнюються однорідними підрядними частинами, значення яких можна узагальнити як ‘відчуття полегшення’.

Загалом, постмодерністський художній текст, невід’ємною ознакою якого є гра зі словом та втягування читача в цю гру, має тенденцію до комбінування подразників різних рецепторів, наприклад: *Крім того – для повсюдної й навальної відлиги, лункого стікання,*

дудніння, крапання тисячі пульсів, розповзлої під ногами і всередині брудної снігової каші (Ю. Андрухович, «Дванадцять обручів»). У такий спосіб плеонастичні конструкції стають засобом створення комплексного аудіовізуального ефекту. Порівняймо: По всіх ресторанах і кнайпах, які перетворилися на вицерт переповнені “закусочні” та “чайні”, повно большевиків, які тільки те й роблять, що жують, жують і жують, троцять усе без винятку... Плямкання і сьорбання, хтось видуває носа просто на підлогу, затиснувши одну ніздрю великим пальцем, хтось спльовує під час їжі, майже всі витирають масні губи рукавами, смачно відригують і колупаються брудними нігтями в жовтих зубах (Ю. Винничук, «Танго смерті»). Наведений уривок ілюструє багатовимірне сприйняття навколишньої дійсності через химерну комбінацію звуків, образів і запахів. Семантика кожного окремого компонента такої конструкції перетворюється на всього лиш відтінок її узагальненого значення, переростаючи із фізичного подразнення органів чуття до емоційного сприймання навколишньої дійсності.

Отже, стилістичну роль плеонастичних конструкцій у постмодерністському художньому тексті визначає сприймання надмірності у мові як інструменту порушення традиційних канонів мовотворчості – як гри зі словом. Аналіз текстового масиву вживання плеонастичних конструкцій в українському художньому тексті початку ХХІ ст. дозволяє стверджувати, що їх стилістичний потенціал пов’язаний передусім із вираженням додаткової інформації експресивного характеру. Створювана плеоназмом надмірна деталізація зображуваного відтворює ситуацію мовлення, звертаючись до подразнення зорових, слухових, нюхових, смакових, тактильних рецепторів, або ж реалізуючись у комбінуванні цих прийомів. Прагнення до надмірної деталізації спричинює нехтування нормами семантичної та синтаксичної сполучуваності, деструкцію художнього тексту та нове його витворення й переосмислення.

Література:

- Андрухович 2007: Андрухович, Ю. Апологія блазенади (Двадцять тез до себе самих). – В: «Бу-Ба-Бу» (Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Віктор Неборак): Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика. Львів: ЛА «Піраміда», 2007.
- Дегтярьова 2009: Дегтярьова, І. О. Стилістичний синтаксис української постмодерністської прози. – В: Українська мова, 2009, № 3, 27–38.
- Єрмоленко 2017: Єрмоленко, С. Я. Лінгвостилістика в контексті загального мовознавства. – В: Мовознавство, 2017, № 4, 20–27.
- Коломійцева 2009: Коломійцева, В. Явище плеоназму в українському синтаксисі. – В: Українська мова, 2009, № 1, 33–40.

Кондратенко 2012: Кондратенко, Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу: монографія; за ред. К. Г. Городенської. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2012.

Кононенко 2019: Кононенко, В. І. Категорія порівняння в лінгвокогнітивному вимірі: постмодерністський художній дискурс. – В: Українська мова, 2019, № 3, 17–28.

Сковородников 1984: Сковородников, А. П. Позиционно-лексический повтор как стилистическое явление. – В: Филологические науки, 1984, № 5, 71–76.

Ярошук 2011: Ярошук, І. Д. Явище плеоназму в англійському синтаксисі. – В: Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2011, 56, 209–212.

Cruse 2010: Cruse, A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Fokkema 1986: Fokkema, D. W. The semantic and syntactic organization of postmodernist texts. – In: Approaching postmodernism. Amsterdam, Philadelphia, 1986, 81–98.

Джерела ілюстративного матеріалу:

Андрухович С. 2007: Андрухович, С. Сьомга. Київ: Нора-друк, 2007.

Андрухович 2000: Андрухович, Ю. Московіада. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.

Андрухович 2007: Андрухович, Ю. Дванадцять обручів. Київ: Критика, 2007.

Андрухович 2008: Андрухович, Ю. Таємниця. Замість роману. Харків: Фоліо, 2008.

Винничук 2005: Винничук, Ю. Весняні ігри в осінніх садах. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2005.

Винничук 2013: Винничук, Ю. П. Танго смерті. Харків: Фоліо, 2013.

Забужко 2009: Забужко, О. Сестро, сестро: Повісті та оповідання, 4-те вид. Київ: Факт, 2009.

Іздрік 2009а: Іздрік, Ю. 3:1 Острів Крк. Воцтек. Подвійний Леон. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2009.

Іздрік 2009б: Іздрік, Ю. TAKE. Калуш: TAKE-print, 2009.

Іздрік 2010: Іздрік, Ю. АМ™. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2010.

Карпа 2010: Карпа, І. Жовта книга: 50 хвилин трави. Фройд би плакав. Сні Ієрихона. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2010.

Карпа 2011: Карпа, І. Піца «Гімалаї». Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2011.

Ульяненко 2003: Ульяненко, О. Сталінка. Дофін Сатани. Харків: Фоліо, 2003.

Інформація про автора:

Олена Книш – кандидат філологічних наук, доцент, викладач кафедри слов'янського мовознавства Софійського університету імені Св. Климента Охридського.

E-mail: knysh.olenka@gmail.com.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1806-0269>.

ОЦІННА МОДАЛЬНІСТЬ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ТЕКСТІВ

Надія Коцюба

Abstract: The article analyzes different approaches of linguists to the problem of text modality. It is established that official texts are characterized by evaluative modality, which is represented at the lexical, syntax and text levels. The language tools that ensure the implementation of evaluative modality in official documents are analyzed. It is concluded that the quality of regulations implementation directly depends on the adequate selection of text modal means.

Keywords: official text, text categories, modality, evaluability, evaluative modality.

Дослідницький інтерес до текстових категорій протягом десятиліть залишається незмінним. Сучасне розуміння поняття *текстова категорія* ґрунтується на основних положеннях лінгвістичної категорії тексту як складної комплексної одиниці, наділеної взаємопов'язаними суттєвими ознаками, які забезпечують її системність, виходячи з комунікативних засад, що передбачають створення, існування і розуміння тексту. Текстові категорії являють собою наукову абстракцію, реально втілюючись у низці варіантів, які є функціональностильовими модифікаціями, наділеними особливостями побудови, мовних засобів вираження, виконання текстових функцій, детермінованих вимогами функціонального стилю (Таран 1998: 5). Однією з найважливіших текстових категорій є модальність.

Дослідженню різних аспектів категорії модальності з метою виявлення нових особливостей і закономірностей присвятили праці такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як А. Вежбіцка, Д. Ритель, В. Виноградов, Л. Єрмолаєва, Т. Шмельова, С. Вауліна, Л. Дронова, Г. Колшанський, Г. Шинкарук, І. Вихованець, О. Бондарко, Н. Павловська, О. Рогожа, О. Доценко, Г. Ситар, С. Бернацька та ін. Так, модальність у реченні-висловлюванні репрезентована науковими розвідками І. Кобозевої, Є. Падучевої, І. Піддубської тощо. Модальність у мовному аспекті розглядали Ш. Баллі, В. Телія, А. Швейцер і в текстовому аспекті Є. Вольф, Н. Валгіна, І. Гальперін, О. Москальська, І. Смушинська, З. Тураєва, Л. Ноздріна, Т. Романова та ін.).

У сучасній українській лінгвістиці недостатньо досліджень модальності тексту, зокрема засобів її репрезентації в офіційно-діловому документі. «Феномен модальності» тільки посилює інтерес учених до її дослідження. Вивчення категорії модальності в тексті офіційного документа відкриває нові перспективи у вирішенні проблем прикладного характеру. Адже успішність реалізації волі законодавця значною мірою залежить від вибору

мовних засобів, у яких виражається його ставлення до дійсності і до змісту інформації, яку він повідомляє. Окрім того, вивчення модальності сприятиме уникненню, як часто показує практика, різнотлумачень під час трактування офіційно-ділових текстів.

У статті ми маємо на меті узагальнити теоретичні напрацювання із означеної проблеми та проаналізувати засоби оцінної модальності в офіційно-діловому тексті.

Явище модальності надзвичайно складне та багатоаспектне. Це поняття вживають у різних науках – логіці, літературознавстві, лінгвістиці, стилістиці, медицині тощо, кожна з них надає свого компонента до тлумачення цього поняття. Тому однозначного трактування цей термін не має.

За визначенням авторів енциклопедії «Українська мова», «модальність (від сер.-лат. *modus* – спосіб, міра) – функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного» (Енциклопедія 2007: 385). С. Бернацька визначає категорію модальності як «функціонально-семантичну категорію, що оформлюється на рівні речення та має розгалужену систему семантичних відтінків і засобів їхнього вираження» (Бернацька 2011: 8). Модальність, притаманна будь-якому тексту, – це мовленнєве втілення образу автора, оцінка автором художнього світу з позицій твердження або заперечення, реальності / ірреальності подій, впевненості в їхній вірогідності або сумніву (Давидова 2014: 79). Категорія модальності – «всеосяжна категорія, що поглинає цільову комунікативну установку автора і категорію оцінки, її значення об'єктивні і суб'єктивні одночасно» (Романова 2003:14).

Традиційно розрізняють два типи модальності: об'єктивну й суб'єктивну. Об'єктивна модальність відображає зв'язок повідомлення з дійсністю, тобто реальним чи уявним є те, що повідомляється, можливим чи бажаним. Суб'єктивна модальність передає ставлення мовця до змісту висловлювання. Об'єктивна модальність обов'язкова для будь-якого висловлювання, суб'єктивна ж модальність – факультативна (Давидова 2014: 76).

Поле модальності формується сукупністю мовних засобів, об'єднаних на підставі: а) критерію зв'язку суб'єкта офіційно-ділового тексту зі змістом повідомлення (граматичні та транспозитивні форми особи; форми дійсного і пасивного стану; мовні засоби вираження оцінювальних значень); б) критерію зв'язку змісту повідомлення з дійсністю (форми часу, виду і способу дієслова, лексичні обставинні конкретизатори).

Модальне висловлювання не лише містить підтвердження чи заперечення якихось зв'язків, але й дає оцінку цим зв'язкам, уводячи постать абстрактного суб'єкта. Оцінне осмислення повідомлення реципієнтом вирішує вибір автором таких мовних засобів, що впливають на емоційну сферу з приводу висловлюваного.

Особлива думка висловлюється в лінгвістиці у зв'язку з модальною оцінкою, оскільки вона лише частково пов'язана з семантикою модальності і набагато більше з типами мовних установок мовця, його ставлення до змісту висловлювання. Дослідники виокремлюють оцінну модальність як один із видів модальності, розглядаючи її як в окремому висловлюванні, так і в цілісному тексті. Оцінність доцільно розглядати як особливу семантико-прагматичну сферу, що взаємодіє з модальністю (Литвинов 2014: 253), як частину експресії, визначаючи тим самим тональність жанру (Демент'єв 2016: 10).

Представлений у документах вид модальної оцінки нерідко називають волонтакативною, звертаючи увагу на нерозривний зв'язок зі семантичною категорією імперативності (Ізотов 2008).

На відміну від об'єктивної модальності, оцінна модальність передає ставлення, нерідко емоційне, мовця до об'єктивної реальності. Оцінна модальність складається з комплексу ознак, що утворюють її структуру. «Оцінна структура або модальна рамка оцінки містить цілу низку елементів, обов'язковими з яких є суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, оцінне ставлення, а також шкала оцінок і оцінні стереотипи» (Вольф 1985: 9). Суб'єкт оцінки – особа або соціум, з погляду якого дається оцінка (у документах це суб'єкт офіційно-ділового тексту); об'єкт оцінки – особа, предмет, подія або стан речей, яких стосується оцінка; оцінне ставлення репрезентоване векторами «добре» – «погано»; шкала оцінок й оцінні стереотипи відображають об'єктивно наявні в конкретний історичний період і в конкретному соціальному середовищі норми. Вибір оцінки суб'єктом пов'язаний з певною «шкалою цінностей», прийнятою в цьому суспільстві, і часто залежить від менталітету нації і окремої людини (Звада 2012: 38). Інші дослідники до елементів оцінної структури відносять характер оцінки, підставу оцінки (Малинович 1989).

Категорію оцінності прийнято вважати стильовою категорією публіцистики (Литвинов 2014: 258). Що стосується офіційно-ділових текстів, то вважається, що в них «психологічні фарби або відкидаються в цілому (текст конотативних жанрів будується в нейтральній тональності), або зводяться до актуалізації волевиявлення» (Матвєєва 2003: 551). Офіційність ділового тексту вимагає стриманого, точного, нейтрально-ввічливого тону спілкування. Офіційно-діловий текст «спрямований на створення прагматичного ефекту, визначається як специфічний вид впливу, що полягає в спонуканні адресата до вчинення певної дії» (Комлєва 2003: 5), тобто «втілює волевиявлення законодавця в мові» (Сологуб 2009: 226).

Проте детальний аналіз документів різних жанрів свідчить про репрезентацію оцінної модальності в офіційно-ділових текстах різними мовними засобами. Модальна оцінка притаманна нормативно-правовим текстам, адже сама система права сприймається як певний

примус з боку держави, і вона має мати обов'язкове моральне виправдання. Саме тому постійно підкреслюється, що в основі правових актів лежать ідеальні моральні норми, для того, щоб переконати адресата в необхідності і правильності державного примусу. Пояснення моральної природи нормативно-правового акта допомагає не тільки краще усвідомити право, його сутність, причини сили і слабкості правових систем, але й зробити більш ефективними юридичні норми та інститути. Для того, щоб бути дієвим, мати переконливу силу бути регулятором, документ має бути переконливим. Інакше кажучи, закон тільки тоді є законом, або наказ – наказом, якщо вони неухильно виконуються (Ізотов 2012: 18). Це досягається різними способами і насамперед за допомогою різних заходів «заялякування і покарання».

Читача офіційно-ділового тексту спонукає до «правильних» дій, по-перше, сама жанрова установка цього тексту, оскільки кожен комунікативно зрілий користувач усвідомлює важливість дотримання офіційно закріплених норм правових актів, по-друге, наявна в такому тексті імпліцитна оцінка підсилює важливість дотримання названих норм. Ця оцінка додатково переконує, що рекомендовані в тексті норми поведінки повинні бути оцінені як «добре», а заборонені норми – «як погано».

Оцінка в текстовій модальності може бути експліцитною та імпліцитною. Експліцитна оцінка є елементом змісту тексту. Так, в офіційних звертаннях на початку службового листа: *Шановний пане голово; Вельмишановний пане президенте; Високоповажний пане Посол; Всечесний отче* та офіційних етикетних формулах ділового листування: *Користуючись нагодою, висловлюємо Вам щиру повагу та звертаємося з таким...; Висловлюємо Вам щиру подяку за пропозицію взяти участь у ...; Сподіваємося на взаємовигідну співпрацю між нашими фірмами; Будемо раді налагодженню взаємовигідних контактів; З прикрістю повідомляємо, що не маємо змоги...* суб'єкт офіційно-ділового тексту, виявляючи повагу до адресата, водночас дає йому позитивну оцінку.

Імпліцитна оцінка у текстах офіційно-ділового стилю може міститися у висновках зі змісту тексту і виражається засобами контексту, пор.: *Демографічну ситуацію, що склалась у Львівській області характеризують: – зменшення чисельності населення. Порівняно з підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, тобто за період 2002–2019 рр. чисельність населення скоротилась на 104,5 тис. осіб (на 4,0%) (рис. 4). Упродовж 2018 року населення області зменшилось на 7587 осіб (на 0,3%). <...> Спостерігаємо нижчі темпи скорочення населення Львівської області в порівнянні з загальнонаціональним показником. Так, за останні 17 років від часу перепису темпи скорочення населення у Львівській області є значно меншими (-3,7%), ніж в Україні загалом (-7,9%) (Стратегія розвитку Львівської області на період 2021–2027 роки (Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації, відвідано 14.09.2020, <https://loda.gov.ua>).*

Наприклад, заборона – вимушений захід, що робиться для блага адресата; заборона має позитивну оцінку з погляду суб'єкта оцінки і найчастіше негативну з погляду її об'єкта. Суб'єкт текстів організаційно-розпорядчих документів вважає заходи, яких уживають, позитивними не для об'єкта оцінки (прямого адресата – виконавця документа). Суб'єктом користі завжди є треті особи, в інтересах яких здійснюються ті чи інші управлінські дії: мешканці області, міста, окремі категорії громадян або регіону загалом, оскільки будь-які директиви (навіть ті, які мають непопулярний характер) спрямовані на оздоровлення соціально-економічної сфери, тобто на поліпшення добробуту мешканців загалом.

Це ж стосується заяв чи звернень громадян. Прохання в цих документах теж має знак (+) для суб'єкта офіційно-ділового тексту, референтом якого є конкретний громадянин, що потребує заходів соціальної підтримки.

У текстах програм громадяни або їх окремі категорії, мешканці того чи іншого населеного пункту також є суб'єктом користі, оскільки мета будь-якої програми – поліпшення життя громадян.

Найчастіше в офіційно-діловому тексті трапляється раціональна оцінка (Леонт'єв, 1969: 78). На лексичному рівні раціональну оцінку найбільш яскраво репрезентують:

1. Дієслова *поліпшити, покращити, удосконалити (системи екологічного управління, екологічний аудит, екологічна сертифікація та маркування продукції – дасть змогу підвищити екологічну обґрунтованість і ефективність діяльності суб'єктів господарювання, **поліпшити** екологічні характеристики продукції* (Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року») і віддієслівні іменники *поліпшення, покращення, удосконалення: **покращення** якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище* (Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»).

2. Нейтральна лексика з раціонально-оцінною конотацією, як позитивною – *ефективність, ріст, зростання, забезпечення* та ін.: ***забезпечення** ведення Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування* (Закон України «Про запобігання корупції»), так і негативною (*злочин, догана, неприпустимо, корумпований, корупція* та ін.: ***корупція** – використання особою... наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб...* (Закон України «Про запобігання корупції»).

3. Нейтральні слова, що набувають позитивної або негативної конотації як результат практичного застосування в офіційно-діловому мовленні. Слова з такою конотацією стають часто вживаними й закріплюються в мові документів: *Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні **найвищою соціальною цінністю*** (Конституція України); *Розмір **відшкодування моральних (немайнових) збитків** у грошовому виразі визначається судом* (Закон України «Про звернення громадян»).

З метою підкресленого розділення і навіть протиставлення позитивного і негативного, правильного і неправильного у межах одного й того ж речення можуть вживатися слова з протилежною конотацією.

Розглянемо уривок з тексту Закону України «Про очищення влади»: Напівжирним ми виділили слова, що мають яскраву негативну конотацію, а підкресленням – лексичні одиниці, супроводжувані позитивною оцінкою.

Заборона, передбачена частиною четвертою статті 1 цього Закону, застосовується до посадових та службових осіб, <...> стосовно яких встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили, що вони:

*1) **співпрацювали із спецслужбами інших держав як таємні інформатори в оперативному отриманні інформації;***

*2) своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на **підриг основ національної безпеки, оборони чи територіальної цілісності України;***

*3) закликали публічно до **порушення територіальної цілісності та суверенітету України;***

*4) **розпалювали міжнародну ворожнечу;***

*5) своїми **протиправними рішеннями, дією чи бездіяльністю** призвели до **порушення прав людини та основоположних свобод**, визнаних рішенням Європейського суду з прав людини (Закон України «Про очищення влади»).*

4. Евфемізми – «емоційно нейтральні слова або вирази, що вживаються замість синонімічних їм слів або виразів, які видаються мовцеві непристойними, грубими або нетактовими» (Бацевич 2004: 324). Головна функція евфемізмів полягає в тому, щоб приховати чи завуалювати явище, що в суспільній свідомості має негативну оцінку. Евфемізми відволікають увагу реципієнта від об'єкта, що може викликати антипатію. Здатність евфемізмів маніпулювати реципієнтом визначається тим, що вони приховують істинну сутність явища через створення нейтральної чи позитивної конотації, а реципієнт зазвичай не встигає виділити евфемізми з контексту та усвідомити їх через велику кількість

інформації в сучасному суспільстві або через неможливість ідентифікувати табуований денотат (Корнєлаєва 2019: 72).

До евфемізмів, що є метафоричною номінацією, можемо віднести, наприклад, словосполучення *адміністративний бар'єр: забезпечити супроводження у Верховній Раді України проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг)»* (реєстраційний номер 4496) (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 року № 655-р «Про затвердження плану заходів з підтримки розвитку індустрії програмної продукції України на 2016 рік»). Запозичене в літературну мову з лексики об'їждчиків коней слово *бар'єр* розвиває свою семантику на основі розгортання ознак «перешкода, яку можна подолати», «труднощі, що вирішуються». Цей термін евфемістично подвійний: визначення *адміністративний* позбавлене негативних конотацій, властивих його контекстуальному синоніму *бюрократичний*.

Найбільше евфемізмів містять звітні (звіт, інформація, доповідь) та програмні (програма, план, стратегія) документи. Евфемізми сприяють тому, що текст, не спотворюючись концептуально, набуває неконкретності, м'якості.

На синтаксичному рівні оцінну модальність тексту передають фігури повтору, що підсилюють оцінність: *удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління* (Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»). Лексичне значення ужитих поряд слів часто може бути нетотожним: *Консультаційний центр функціонує при ГУ ДСНС України у Миколаївській області з метою організації, розвитку і поширення систем інформування та консультування населення з питань реалізації державної політики у сферах цивільного захисту* (наказ ГУ ДСНС України від 15.05.2013 № 57).

Модальну оцінність на синтаксичному рівні репрезентує також евфемістична заміна. Синтаксичні евфемізми менш помітні, ніж лексичні, і їх важче виокремити.

До синтаксичних евфемізмів належать:

1. Оксюморон, за допомогою якого створюється позитивний контекст: ... *реальна заробітна плата зростала нижчими темпами...* (До Всесвітнього дня дій за гідну працю); або негативний контекст: з урахуванням ймовірного *розвитку складної епідемічної ситуації* (розпорядження Боярського міського голови від 03.04.2020 № 02-03/84 «Про організацію заходів з метою мінімізації поширення корона-вірусної хвороби (COVID-2019) на території Боярської міської ради Києво-святошинського району Київської області»).

2. Заперечення не дієслова, що формує пропозитивний зміст, а його актанта: *Не в повній мірі виконуються графіки навчання керівників усіх рівнів згідно з вимогами*

Правил безпеки у вугільних шахтах (наказ Міністерства палива та енергетики України від 13.04.2004 № 192 «Про стан охорони праці на вугледобувних підприємствах галузі за 2 місяці 2004 року»). У наведеному прикладі заперечується не ціле, а його частина, якийсь аспект (пор.: *не виконуються в повній мірі – не в повній мірі виконуються*).

3. Дискурсивні слова: *не зовсім, не належною мірою, не в повній мірі, не цілком, недостатньо*: Незважаючи на високий інвестиційний потенціал області, її інвестиційна привабливість залишається **недостатньо високою** (Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року (Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації, відвідано 14.09.2020, <https://loda.gov.ua>); *За роки незалежності площа природно-заповідного фонду збільшилася у два рази, але цього недостатньо* для збереження рідкісних і зникаючих видів рослин та тварин, середовищ їх існування (Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»).

Суб'єкт офіційно-ділового тексту може частково спотворювати реальний стан речей, зменшувати серйозність громадської проблеми за допомогою введення в текст ще таких дискурсивних одиниць, як *поки що, ще, мало*: У доларовому еквіваленті ВРП області **ще** не досяг докризового рівня 2013 року, однак, при збереженні сприятливого впливу чинників зовнішнього середовища, цього слід очікувати вже найближчим часом (Стратегія розвитку Львівської області на період 2021–2027 роки (Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації, відвідано 14.09.2020, <https://loda.gov.ua>); *Структура залучених інвестицій поки що не в змозі створити критичну інвестиційно-інноваційну масу і сприяти реструктуризації економіки області з прицілом на високотехнологічні галузі з високою заробітною платою* (Стратегія розвитку Львівської області на період 2021–2027 роки (Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації, відвідано 14.09.2020, <https://loda.gov.ua>). Порушені в цих текстах проблеми завдяки засобам евфемізації подано як тимчасові, як такі, що їх можливо з часом вирішити.

Варто зазначити, що в різних типах документів евфемізми по-різному представлені і виконують різні функції. Так, в документах, що містять владні приписи, законодавець не керується прагненням уникнути комунікативних конфліктів і невдач, оскільки специфіка цих документів передбачає обов'язковість їх виконання без обговорення і коментарів; орієнтованість на адресата опосередкована. В інших правових актах, наприклад, що стосуються соціальних правовідносин і констатують будь-які неприємні факти, застосування евфемізмів дозволяє дотримати етикетні вимоги: згладити конфліктність, пом'якшити тональність офіційно-ділового дискурсу (Киреєва 2013: 14).

На текстовому рівні оцінні одиниці концентруються в мотивувальній (преамбульній) частині, яка, на думку Т. В. Матвєєвої, «дає оцінку (і ширше – прагматичну)

установку всьому тексту» (Матвеева 1990: 75). Мотивувальна частина – вступна частина, «яка містить посилання на відповідну структурну одиницю компетенційного нормативно-правового акта, дає стислу інформацію про необхідність та мету прийняття цього акта і підлягає врахуванню при роз'ясненні та застосуванні нормативно-правового акта» (Зміни 2007) в текстах організаційно-розпорядчих документів (постанов, рішень, наказів, указів, розпоряджень) унаслідок своєї значущості найбільш оцінно навантажена. Розгорнута преамбула, що складається з епістемних висловлювань, дозволяє аргументувати правове рішення, і цьому сприяють емоційно забарвлені слова: *Відповідно до статті 143 Конституції України, пункту 16 частини першої статті 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», з метою забезпечення стабільного зростання в реальному секторі економіки шляхом використання внутрішніх та зовнішніх можливостей як області загалом, так і її території зокрема, і на цій основі розв'язання існуючих проблем та покращення якості життя населення...* (рішення Львівської обласної ради від 12.03.2020 № 782 «Про Програму соціально-економічного та культурного розвитку Львівської області на 2019 рік»).

Такі одиниці поширені в текстах організаційно-розпорядчих документів: *З метою поліпшення якості навчального процесу...; З метою належної підготовки до відзначення...; У зв'язку з незадовільними результатами перевірки...* У резолютивній частині офіційно-ділових текстів значно менше оцінних засобів, і використовується строго об'єктивна манера подачі інформації.

Різні оцінно забарвлені засоби, вжиті в текстах офіційно-ділового стилю, дозволяють передати оптимістичний погляд на майбутнє, який позиціонує владу з позитивного боку. Щодо цього Є. Вольф зауважувала: «Різні модальні засоби, що пом'якшують категоричність, виявляють специфіку цінностей картини світу – існує, очевидно, загальне прагматичне правило «оптимістичного погляду на світ», яке можна сформулювати: «завжди справи йдуть до кращого» (Вольф 1985: 99).

Таким чином, для вираження модальних значень оцінності в офіційно-ділових текстах залучається цілий арсенал мовних засобів на лексичному, синтаксичному та текстовому рівнях. Різноманітність репрезентації цих засобів дозволяє зробити висновок про принципову важливість цієї категорії модальної оцінності для офіційно-ділового тексту. Якість виконання документа безпосередньо залежна від коректності добору текстових модальних засобів. Безпомилковість їх добору впливає на якість виконання документа, що в офіційно-діловому дискурсі є дуже важливим, адже за умови невиконання або не належного виконання, може мати юридичні наслідки.

Перспективним вважаємо вивчення модальності тексту з позиції адресата. Це пов'язано з потребою опису інтерпретаційного потенціалу репрезентантів категорії модальності та розробкою технологій тлумачення офіційно-ділового тексту.

Література:

- Бацевич 2004: Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. К., 2004.
- Бернацька 2011: Бернацька, С. М. Модальне значення можливості/необхідності в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. М. Бернацька; керівник роботи В. Д. Шинкарук; Нац. авіац. ун-т. К., 2011.
- Вольф 1985: Вольф, Е. М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е. М. Вольф. М.: Наука, 1985.
- Давидова 2014: Давидова, О. П. Модальність тексту та засоби її вираження / О. П. Давидова. – В: Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна, 2014, вип. 44, 76–79. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2014_44_25[✱].
- Дементьев 2016: Дементьев, В. В. Аксиологическая генристика: аспекты проблемы «оценка» и «жанр». – В: Жанры речи, 2016, № 2, 9–24.
- Дешериева 1987: Дешериева, Т. И. О соотношении модальности и предикативности. – В: Вопросы языкознания, 1987, № 1, 34–45.
- Енциклопедія 2007: Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський, В. М., Тараненко, О. О., Зяблюк, М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007.
- Звада 2012: Звада, О. В. Оценочная модальность. – В: Magister Dixit, 2012, 36–42.
- Зміни 2007: Зміни до Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства юстиції України від 2 серпня 2007 р. N 592/5. 14.09.2020 [✱]<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0509-20#Text>[✱].
- Изотов 2008: Изотов, А. И. Императивность как прагмалингвистический феномен: На материале чешского языка. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008.
- Изотов 2012: Изотов, А. И. Особенности концептуализации авторитарного побуждения в русской и чешской языковых картинах мира. – В: Вестник Центра международного образования Московского государственного университета. Филология. Культурология. Педагогика. Методика, 2012, № 4., 17–22.
- Киреева 2013: Киреева, Е. З. Эвфемизм как речевой акт (на материале документов регионального законодательства) / Е. З. Киреева. – В: Вестник Волгоградского государственного университета, серия 2, Языкознание, 2013, № 1 (17), 11–14.
- Кожина 2008: Кожина, М. Н., Дускаева, Л. Р., В. А. Салимовский. Стилистика русского языка: учебник. М.: Флинта: Наука, 2008.
- Комлева 2003: Комлева, Е. В. Лингвостилистические особенности выражения побудительности в текстах официально-деловой прозы (на материале современного немецкого языка): дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Комлева. СПб., 2003.
- Корнелаєва 2018: Корнелаєва, Є. В. Лінгвістична природа евфемізмів. – В: Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис», 2019, № 5, 70–75.

Леонтьев 1969: Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. М.: Просвещение, 1969.

Литвинов 2014: Литвинов, А. И. Оценочность делового текста. – В: Вестник Университета (Государственный университет управления). Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования Государственный университет управления, 2014, 252–268.

Малинович 1989: Малинович, Ю. М. Экспрессия и смысл предложения: Проблемы эмоционально-экспрессивного смысла [Текст] / Ю. М. Малинович. Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1989.

Матвеева 2003: Матвеева, Т. В. Тональность. – В: Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. М.: Флинта: Наука, 2003, 549–552.

Матвеева 1990: Матвеева, Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: синхронно-сопоставительный очерк / Т. В. Матвеева. Свердловск: Изд-во УрГУ, 1990.

Романова 2003: Романова, Т. В. Модальность как текстообразующая категория в современной мемуарной литературе / Т. В. Романова. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2003.

Сологуб 2009: Сологуб, О. П. – В: Университетская филология образованию: регулятивная природа коммуникации: матер. второй междунар. науч.-практ. конф. «Коммуникативистика в современном мире: регулятивная природа коммуникации» / О. П. Сологуб. Барнаул, 2009, Ч. 1, 224–228.

Таран 1998: Таран, В. В. Узагальненість та збірність як текстові категорії у сучасній російській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 / В. В. Таран. Запоріжжя, 1998.

Інформація про автора:

Надія Коцюба – старший викладач кафедри української та іноземних мов Львівського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України, кандидат філологічних наук,

E-mail: nadin-k@ukr.net

СУБСТИТУТИ БОГА В МОДЕРНИХ ЖАНРАХ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

Олена Климентова

Abstract: The article focuses on the problem of God's substitution in the modern genres of religious communication. Particular attention is paid to verbal markers used in perceptual models of God in advertising representations. It is found that dynamics of substitutional characteristics is objectified by the social demand for synchronization of the communicative code, which is ensured by the rejection of traditional ideas about the linguistic personality of God, His communicative behavior and character of communicative situations with His participation.

Keywords: religious advertising, substitution, God, perceptual model.

Проблема субституції божественності є однією з найдавніших у релігійній комунікації. Але водночас із плином часу вона не тільки не знайшла остаточного розв'язання, а й загострюється. Попри те що в традиційних релігіях існують канонічні вимоги до субституції богів, цілком очевидно, що без адаптації до актуальної комунікативної практики субститути можуть втратити здатність бути декодованими, а вірування людей будуть слабшати. Тому в релігійному дискурсі різних історичних етапів і різних культурних традицій зазвичай об'єктивуються обидві тенденції: консервативна, що має реляцію з утриманням канонічних уявлень, і динамічна – спрямована на оновлення комунікативного коду, відповідно до загальної тенденції інформаційної взаємодії в умовах конкретного часу й простору.

Мета нашого дослідження – вивчення динаміки текстових репрезентацій субститутів Бога у модерних жанрах української масмедійної релігійної комунікації. При цьому, предметом для аналізу слугували переважно вербальні маркери, задіяні у перцептивних моделях Бога (від лат. *perceptio* – сприйняття, відображення об'єктивної дійсності органами чуттів subject.com.ua/culture/dict), що використовуються в креолізованих рекламних текстах.

Також зазначимо, що мовиться насамперед про християнський медійний сегмент, з огляду на основну конфесійну належність українців.

Стосовно сприйняття об'єктивної дійсності органами чуттів зауважимо, що домінування аудіовізуальної модальності у сприйнятті більшості людей вважається фізіологічною нормою і не потребує доведення. Ця специфіка визнається й у релігійних підходах. Саме тому в практиці субституції Бога паралельно використовуються ікони,

зображення й сакральні тексти в усній чи писемній ретрансляції. Як носії інформації, зображення і текст впливають на зорове і слухове сприйняття, натомість ефекти їх резонансної взаємодії посилюють впливову інтенцію інформації. Видатний сучасний мислитель митрополит Калліст Уер (Оксфорд) зауважує, що «Православ'я вважає Біблію словесною іконою Христа» (Калліст 2009 :204). Тому покликання на Священний текст, з якого взяті всі уявлення про Бога, зреалізовані й у відповідних іконах. Вочевидь, що така резонансна аудіовізуальна взаємодія є оптимальною для досягнення ефективних перлокуцій у ретрансляції релігійних істин.

Субституційні характеристики богів, що візуалізуються й вербалізуються, у традиційних релігіях є частиною канонічних конвенцій. Спектр їхньої динаміки, що хоча й утілюється в різноманітних візуалізованих образах і численних вербалізованих конотаціях, доволі жорстко регламентується, тому йому властива консервативність.

Дуже поверховий погляд (тому, що це тема для окремого глибокого дослідження) на проблему традиційних субститутів із позицій теорії комунікації дає змогу висловити низку міркувань.

Найбільш упізнаваними є насамперед **іконічні зображення** попри те, що вони мають свою специфіку в різних регіонах, культурних традиціях й історичних періодах. Щодо них відомий російський дослідник християнської традиції С. Аверинцев писав: «Образ І.Х. у культурі християнських народів виявляв різноманітний спектр інтерпретацій, що становлять, однак, складну єдність: у візантійському типі іконографії – відчужена велич, аскетична влада над собою, тонкість розуму; для Франциска Ассизького – ідеал радісної злиденності; в культурі пізнього західного середньовіччя – передусім, «Муж Скорбот» у терновому вінці, що вимагає емоційно-імагінативного заглиблення у таїну муки; для свідомості ХІХ, яка частково продовжує жити, наприклад, у Б. Пастернака, – образ стражденної людяності» (Аверинцев 2007:113). Ці **антропні візуалізації** Ісуса Христа попри плин часу зберігають своє значення основних субститутів.

Водночас, функцію вербальних субститутів в християнстві втілюють насамперед **імена Бога**: Син Божий, Отець Небесний, Цар Царів, Пастир, Спас, Зцілитель, Спокутник, Світло, Логос, Учитель, Податель усіх благ та інші. Щодо комунікативної специфіки сприйняття, у сакральному імені об'єктивується насамперед прагматичний складник, який має реляцію з комунікативною метою. Сакральне ім'я втілює імплікований у його семантику сценарій Божественної присутності в житті людей. У цьому сценарії об'єктивуються вектор комунікативної взаємодії з Богом та її благодатний результат. Цей тип субституції поширюється й на інших актантів сакрального локусу (пор. Пресвята Богородиця, Всецариця, Заступниця, Ангел-охоронець тощо).

Принагідно зауважимо, що на нашу думку, такий інструмент сучасного медійного вербального впливу, як ярлики з властивим їм зрощенням емоційного, оцінного та семантичного компонентів, укорінені саме в цей спосіб номінації. Але ярлики зазвичай мають стилістично знижену конотацію й емотивну релевантність із почуттями відверто негативного чи амбівалентного спектру. Як маркери чорно-білої палітри текстів із сильною впливовою інтенцією, ярлики заповнюють лакуну негативно маркованих вербальних стимулів за принципом морально-етичної асоціативності. Натомість функція позитивного маркування практично в усіх комунікативних сферах надійно утримується вербалізаторами ядерного для сакральної картини світу концепту БОГ та колоядерних концептів.

У перцептивній моделі субституційну реляцію з Богом мають і певні смакові відчуття, запахи, міміка, жести, рухи, пози, стани. Зокрема, це запахи (ладан, миро), смаки (солодкий), відчуття (теплий) тощо. Наприклад: «Ісусе пресолодкий» (Акафістник 2007: 37); «теплотою Духа твого Святого» (Акафістник 2007: 39); «Ісусе, годувальнику в юності моїй» (Акафістник 2007: 41); «Ісусе, хлібе життя, насити мене голодного» (Акафістник 2007: 42); «Ісусе, споживо постійна; Ісусе, питво невичерпне» (Акафістник 2007: 45); «Ісусе, квітко запашна, пахощами наповни мене. Ісусе, тепло улюблена, обігрій мене» (Акафістник 2007:46 – 47) тощо.

Загальновідомо, що у ритуальній практиці субституційну функцію втілюють свята вода, освячене вино, просфори, сіль, що мають доволі слабку реляцію зі смаковою модальністю й індивідуальними перцепціями, натомість вони глибоко вкорінені в інституційну перцепцію, що системно детермінується богословами як частина Передання сакрального вчення.

Інституційна перцепція і на попередніх історичних етапах, і зараз, як один із різновидів соціального сприйняття, свідомо формується комунікативною практикою наративізації, є частиною етнокультурної традиції, має самодостатню цінність.

Отже, активність процесів сприйняття Бога органами чуття людей у релігійному дискурсі традиційно забезпечується шляхом надання відповідей на соціальний запит про те, як виглядає Бог (візуальна перцепція), що говорить Святе Письмо про Бога (аудіальна перцепція), як святі отці й звичайні люди з глибокою вірою відчували контакт із Богом (запах, смак, тактильні відчуття).

Водночас, комунікативна специфіка сприйняття Бога в умовах сучасного інформаційного простору – новий об'єкт міждисциплінарного дослідження. Зауважимо, що в сучасному постіндустріальному інформаційному суспільстві, з властивим йому виробництвом інформації, медіа пропонують інноваційні умови для створення і просування

релігійних наративів. При цьому, інституційна регламентація разом з іншими чисельними формами «роз'єднання з минулим» (Компанцева 2018: 41) послаблюється.

В умовах індивідуалізованого соціального існування (Компанцева 2018:40) індивідуальне й інституційне втрачає чіткі межі й дифузно взаємодіє. Як показує аналіз масмедійної релігійної практики (Климентова 2018), різні форми індивідуальної перцепції можуть ефективно закріплюватися як бажані для реципієнта, позитивно конотуватися у дуже відмінних контекстних фреймах, уводитися в нові комунікативні ситуації, пропонуватися для наслідування великим аудиторіям і завдяки цьому ставати маркерами нового колективного досвіду.

Вочевидь, що перспективи досліджень перцептивної моделі Бога будуть визначатися внеском різних наук гуманітарного спрямування, зокрема й лінгвістики, в аналітичне осмислення всіх чинників такого моделювання. На наше переконання, така модель як об'єкт наукового вивчення має не тільки самодостатнє значення, але в різних підходах може бути важливим складником самоідентифікації особистості, соціальної групи, культурної спільноти, етносів тощо.

На особливу увагу в межах вивчення субституційних характеристик Бога, що ретранслюються сучасними українськими медіа, заслуговує релігійна реклама. Згадаємо, що, на переконання видатного американського філософа У. Джеймса, одного із засновників сучасної психології й автора «Принципів психології» (1890), перцептивний досвід формується з вражень, які накопичує людина: «Мій досвід – це те, на що я схильний звернути увагу...Тільки інтерес надає особливе значення і розставляє акценти, створює світло і тінь, задній та передній план – одним словом, розумну перспективу», – писав У. Джеймс (цит. за Копець 2008:154).

Безсумнівно, що з-поміж медіажанрів саме реклама має унікальну здатність захоплювати увагу, вражати, автоматично викликати швидкі емоційні реакції й легко запам'ятовуватися. Релігійна реклама не складає виняток за цими параметрами. Її загальні характеристики вже були нами проаналізовані в окремому дослідженні (Klymentova 2019), але проблема субституції Бога там розглядалася фрагментарно.

У релігійній рекламі перших десятиліть ХХІ ст. з-поміж характеристик, властивих сучасній комунікативній практиці субституції Бога, насамперед виділимо антропну візуалізацію як складник креолізованого тексту, адаптованого до прагматики різних дискурсів. Наприклад, Бог – спортсмен, що взяв на себе найтяжчу ношу і переміг.

Фото з: velykden_95...jpg

Бог – дитина, що має місію врятувати світ, Бог – рок-музикант, ідол своїх прихильників, Бог-творець як користувач ПК тощо.

Фото з: buzzfed.com

Фото з: radical.ru

Власне, подібна реклама у своїх наративах просто використовує релігійний мотив. У такому підході в основу перцептивної моделі Бога покладено візуальне зображення, асоційоване з профанними уявленнями про Бога. Мета такої рекламної репрезентації – осучаснити комунікативний код, який церква використовує у спілкуванні з вірянами. За такого підходу субститути Бога піддаються соціалізації шляхом маркування атрибутами синхронізації: сучасна зовнішність, міміка, жести, комунікативна роль, одяг тощо.

Соціальна перцепція підживлюється ідеєю про довічну присутність Христа, переконанням, що Христос з-поміж нас, які вкорінені в біблійний текст (Мт. 28:20).

Водночас, слабка реляція комунікативного коду з ритуальним дискурсом більшою мірою вкорінена в маркетингову функцію реклами, аніж у специфіку наративізації.

Інший тип субституції має місце в рекламних текстах, вплив яких ґрунтується винятково на модерній вербалізації з імплікованою реляцією з релігійними догматами. Це реклама на кшталт: «Люблю! Люблю! Люблю! Бог» або «Давай зустрінемося в воскресення... Бог» (Релігійна 2020).

Зрозуміти комунікативну специфіку цього типу наративізації дає змогу таке пояснення: «Якщо перцептивний досвід інтерпретується не перцептивно, то як його зрозуміти? Найпоширенішою є думка, що цей досвід формується винятково суб'єктивними почуваннями й відчуттями, до яких додається пояснення, що приписує цей досвід Богові» (Религиозный 2010: 203).

Зауважимо, що за стилістикою обидва наведені рекламні тексти є розмовно-побутовими, за жанровою належністю перший текст – це любовна записка, а другий – дружня пропозиція. Це так звані вторинні жанри (порівняймо, не любовна сповідь, а любовна записка, не ділова пропозиція, а репліка побутового діалогу), що функціонують насамперед у побутовій комунікації й відповідно маркують подієве тло контактів.

Разом із тим, у першому тексті латентно об'єктивується семантичний код: *Бог – це любов*. Попри уявну зрозумілість, у різних конфесіях він використовується в дуже відмінних інтерпретаційних моделях (Климентова 2017; Klymentova 2018). Його використання в цій рекламі є імплікатурою, що обслуговує стратегію захоплення уваги реципієнта за допомогою тактики емоційного впливу, спрямованої на актуалізацію релігійного ціннісного концепту в картині світу реципієнта. При цьому, інструментом формування механізму позитивного зворотного зв'язку і водночас засобом лінгвістичного програмування стає регулятив *люблю*.

Нових для релігійного дискурсу конотацій набувають насамперед концепція адресанта й подієвий зміст (Шмелева 1997). Адресантом рекламного повідомлення є Бог. Модерність такої субституції полягає в тому, що вона моделюється за допомогою **характеристик мовної особистості Бога**.

До важливих ознак комунікативного коду належить зниженість розмовно-побутового стилю, простота і чуттєвість у мовленнєвому портретуванні Бога. Так, у рекламі «Люблю! Люблю! Люблю! Бог» перед нами Бог, який переживає любовний екстаз. З іншого боку, модерна вербалізація осучаснює цей код.

Акцент на емоційно-оцінному статусі рекламного повідомлення дає змогу активувати новий перцептивний досвід адресата, що корелює з нейрофізіологічними центрами задоволення реципієнта та його емоційно-біологічними реакціями.

Рекламна репрезентація базується на руйнуванні стереотипних уявлень про те, як говорить Бог. Зв'язок із риторичною традицією сакрального тексту розривається. Жанрова форма любовної записки наділяє текст не просто чуттєвими, а навіть еротичними конотаціями. За рахунок цього інтерпретаційний фрейм уводиться в нові контексти.

Статусно-рольова структура комунікативної взаємодії з Богом також є нетиповою. Бог виступає не у звичній ролі Батька (за Берном), на якого завжди дивляться знизу вгору, а в ролі партнера по почуттях. На це імпліцитно вказує жанрова форма рекламної репрезентації.

Характер гіпотетичного партнерства дуже генералізований і його контекстний фрейм може розгортатися в реєстрі від: *Я щасливий, бо люблю і я закоханий до Бог любить кожного і Бог любить життя загалом*. Вочевидь, що в рамках трансакційного підходу на рівні психологічних станів і соціальних рефлексій цей спектр може дрейфувати як у бік комунікативної ролі Дорослого, так і в бік ролі Дитини. Такий гібридний характер комунікативної ролі робить свій внесок у модерність субституції.

Люблю! Люблю! Люблю! Бог

Фото з: atanoissapa.livejournal.com

Попри те що перцептивний потенціал любовних почувань практично не піддається раціональній об'єктивації й рівень генералізації семантики слова *люблю* дуже високий, семантичний компонент легко декодується через привабливу емотивну кореляцію,

яка в тексті реклами ще й інтенсифікується завдяки повтору афективного дієслова з підвищеною навіювальною здатністю. Це дієслово, подібно до інших мовних кліше, виконує роль регулятора психічного стану людей, коли реалізується сугестивна функція.

За цих умов основним субституттом Бога стає сенсорний досвід любовної афектації. Цей досвід, набутий як сенсорний процес та його продукти, за оцінками психологів, «сприяє розвитку ідентичності та особистісній інтеграції», «позитивно впливає на особистісне функціонування, урізноманітнює зміст Я-концепції, підвищує самооцінку та самоефективність» (Копець 2008: 226). А в когнітивних процесах подібні позитивні конотації стають субституційними характеристиками.

Субституція фігури Бога з акцентом на любові спричиняє у споживачів такої реклами комфортні відчуття підвищеної самооцінки, розслабленості, захищеності, опіки, що асоціюються з Богом, як суб'єктом першоджерелом цих станів. За цих умов важливою перлокуцією стає відкритість до релігійного досвіду. Власне, формується позитивна установка на релігійну комунікацію.

Характер такої комунікативної взаємодії дає змогу кваліфікувати цей тип реклами як продуктивну маніпуляцію (термін К.Ф.Сєдова), адже її потенційними перлокуціями є покращення емоційно-психологічного стану адресата й позитивна оцінність різноманітних комунікативних форм зворотного зв'язку з адресантом.

Соціальна перцепція Бога, за рахунок об'єктивації Його віртуальної присутності в неформалізованій міжособистісній взаємодії, зокрема й сексуальній, побутовій, пізнавальній тощо, також збагачується. Така релігійна реклама своєю конвергентністю з соціальною рекламою розвиває сучасну медійну тенденцію до просування холічної картини світу. Завдяки цьому рівень толерантності в суспільстві до різних проявів відхилення від традиційних нормативних уявлень (релігійних, етнокультурних, гендерних тощо) зростає. Натомість екуменічний, кроскультурний, кросдуховний складники пізнавального процесу розвиваються.

У рекламному тексті «Давай зустрінемося в воскресеньє», написаному в жанрі дружньої пропозиції, як комунікативна мета реалізується латентне спонукання до регулярної релігійної активності (вербалізатор – «воскресеньє»). Відомо, що регулярність здійснення культових практик дає змогу індиферентне чи пасивне ставлення змінити на стійку мотивацію й звичку, тобто забезпечує функцію контролю. Але в межах нашого дослідження важливо підкреслити, що жанрова належність в обох рекламних текстах обслуговує мету **посилити кооперативну модальність комунікації**.

Проаналізовані приклади мають низку спільних ознак. Так, жанрова специфіка та характер текстової репрезентації обох реклам імпліцитно впливають на **комунікативне**

портретування Бога. В обох рекламах **мовленнєва поведінка** Бога ґрунтується на відкритості, емоційному партнерстві, інтимній тональності, що максимально скорочують соціальну дистанцію між мовцями. **Мовна особистість** Бога імпліцитно моделюється характеристиками «свій», «близький», «люблячий», «безпечний», «рідний», «партнерський», «відкритий», «доступний», «дружній» тощо.

Ефект мовної гри забезпечується порушенням правил ритуального мовлення за участі Бога і гібридним характером **комунікативної поведінкової моделі** Бога. В аналізованій рекламі позиційна роль Бога в житті людей з її фіксованими, більше того, канонічно визначеними, ритуально закріпленими й риторично оформленими культурою сакрального тексту поведінковими стандартами зрощується з ситуаційною роллю та її оказіональними комунікативними проявами. Це змінює характер мовлення Бога, адже оказіональне мовлення, як відомо, детермінується жанровими формами, а в аналізованих прикладах – побутовими мовленнєвими жанрами.

Додамо, що в наведених прикладах жанри любовної записки і дружньої пропозиції репрезентують не тільки розмовно-побутову мовленнєву культуру Бога, але й виступають маркерами профанного локусу, який, за оцінними параметрами, у традиційних підходах є опозиційним до сакрального світу.

Натомість характер **комунікативної ситуації** в обох рекламних текстах вказує на нетиповий для дискурсу загалом контекстний фрейм, в якому сакральний і профанний локуси не розмежовуються. Але рольова структура комунікативної ситуації залишається нормативною для релігійного спілкування, коли суб'єктом комунікації є Бог, а людина виступає в ролі мовчазного слухача. Все це живить інтригу рекламної репрезентації й посилює її атрактивну функцію та впливову дію.

Наголошуючи на особливому впливовому значенні жанрової форми, згадаємо думку К.Ф. Сєдова, який зазначав, що жанри спілкування не є зовнішньою умовою комунікації, яку мовець має виконувати у мовленнєвій практиці. Вони наявні у свідомості мовної особистості у вигляді фреймів, що впливають на процеси сприйняття (цит. за Дементьев 2010 : 98), отже формують перцепції.

Солідаризується з таким підходом і К.А.Долінін. Він зазначає: «Знання жанрових канонів (...) забезпечує ідентифікацію жанру адресатом (для чого часто вистачає навіть порівняно невеликого сегмента дискурсу), тобто орієнтування в мовленнєвій події, в якій він бере участь, активацію відповідного сценарію, що зберігається в довготривалій пам'яті, і відповідно, налаштування на потрібну хвилю, активацію відповідної установки, перцептивної та діяльнісної, і як результат можливість прогнозувати наступні мовленнєві дії партнера» (Долінін 1999: 10).

Аналіз реклами, в якій реконструкція перцептивної моделі Бога вкорінена в його мовну особистість, дав змогу виявити, що ефекти впливу забезпечуються розмовно-побутовим стилістичним маркуванням, інтимною тональністю, побутовим прагматиконом, партнерською моделлю взаємодії, гібридним характером комунікативної поведінки, в якій унікальний статус і позиції Бога в житті людей об'єктивуються в ситуаційних, епізодичних ролях другого плану. На рівні змістових параметрів ціннісні концепти релігійної картини світу маніфестуються ядровими вербалізаторами (наприклад, *Бог – любов*), але функціонують у так званих вторинних жанрах, що розвивають ситуаційні контексти, релевантні з периферійними значеннями (наприклад, *любов чуттєва*). Такий лінгвокреативний характер вербалізації має реляцію з мовною грою, легкістю, жартом, які, у свою чергу, самі стають імпліцитними характеристиками мовної особистості й мовленнєвої компетенції Бога.

Попри дистантний характер рекламної комунікації, перцептивні характеристики об'єктивуються в активному зближенні комунікантів, асоціативності з простотою й звичайністю контактів, в ілюзії холічної присутності Бога.

Завдяки цьому трансцендентний Бог уводиться в інтимний простір реципієнта, діалог із ним стає подією приватного характеру. Бог-Адресант не просто оживлюється, а стає своїм (рідним, доступним, близьким) для читача-адресата, учасником і свідком його щоденного життя, частиною буденного хронотопу, об'єктивується за допомогою сучасних комунікативних перцепцій. Такі ефекти є релевантними із завданнями культової практики як у традиційних підходах, так і в прозелітних конфесіях, адже функція пропаганди релігійної доктрини здійснюється латентно. На нашу думку, така реклама є потенційно ефективною.

Література

- Аверинцев 2008: Аверинцев, С. Софія-Логос. Словник. 3-е вид., Київ, ДУХ І ЛІТЕРА, 2007.
- Акафістник 2007: Акафістник. Том 1. Київ, Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007.
- Берн 1997: Берн, Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. СПб, 1997.
- Дементьев 2010: Дементьев, В. Теория речевых жанров. Москва, Знак, 2010.
- Долинин 1999: Долинин, К. Речевые жанры как средство организации речевого взаимодействия – В: Жанры речи. Вып.2. Саратов, 1999.
- Калліст 2009: Калліст (Уер), митрополит. Православна Церква / Київ, Дух і літера, 2009.
- Климентова 2017: Климентова, О. Релігійна комунікація в Україні: медіавиміри. – В: International research and practice conference “Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine”: Conference Proceeding, April 28 – 29. Lublin, 2017, 201 – 204.
- Климентова 2017: Климентова, О. Медіареальність релігійної комунікації в Україні. – В: Одеський лінгвістичний вісник. Вип.9, Т.2, Одеса, 2017, 79 -84
- Компанцева 2018: Компанцева, Л. Лінгвістична експертиза соціальних мереж. Київ, 2018

Копець 2008: Копець, Л. Психологія особистості. 2 вид. Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

Релігійна 2020: Релігійна реклама. Доступ на: <https://www.google.com/search?sxsrf> (відвідано 29.10.2020)

Религиозный 2010: Религиозный опыт как восприятие Бога /пер. А.И. Кырлежева. - В: Философия религии: Альманах 2008 – 2009 /отв. ред. В.К. Шохин/ Ин-т философии РАН. Москва, Язык славянских культур, 2010, 198 - 209

Седов 2011: Седов, К. Дискурс как суггестия. Иррациональное воздействие в межличностном общении. Москва, Лабиринт, 2011.

Шмелева 1997: Шмелева, Т. Модель речевого жанра. – В: Жанры речи. Вып. 1. Саратов, 1997. Доступ на: [www.sgu.ru > archive > old.sgu.ru > files > shmeleva_1](http://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/shmeleva_1) (відвідано 29.10.2020)

Klymentova 2018: Klymentova, O. Specific aspect of verbal influence in missionary sermon (on material Russian language sermons of Pastor S. Adeladga and Pastor V. Muntyan Odessa linguistic Journal 11, 2018,119-126

Klymentova 2019: Klymentova, O. Religious Advertising: Ukrainian Frame / Clues to influence in the Religious Communication. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2019

Інформація про автора:

Олена Климентова – професор Кафедри стилістики та мовної комунікації Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: klymentovaov@ukr.net

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

МОТИВЪТ ЗА ВЯРАТА ПРИ ОЛЕКСАНДЪР ДОВЖЕНКО – ОТ САКРАЛНОСТ ПРЕЗ ДЕСАКРАЛИЗАЦИЯ ДО ИНДИВИДУАЛИЗИРАНА ВЯРА

Владимир Колев

Abstract: The article *Oleksandr Dovzhenko's Motif of Faith – from Sanctification through Desacralization to Individualized Faith* concerns the problem of the religion and faith. This thematic dominant is the most obvious in Dovzhenko's art pieces. Especially here can be observed a prominent gradual development of the theme. From denial of the religion it goes to its putting in doubt after which it is approved, but in its distinctive personal revelation.

Keywords: Dovzhenko, faith, sanctification, desacralization, religion.

Мотивът за вярата при Олександр Довженко се характеризира с отчетливо и постоянно присъствие в цялото му творчество. Във всеки текст е налично ясно изразено отношение, на повествователя или на герой, към сакралното. Често религията и придружаващите я ритуали са дотолкова детайлизирани, че тяхното централно положение става несъмнено. Тази доминанта притежава всички необходими признаци на водеща в Довженковия мегатекст. И все пак никой досега не я е определял като такава.

Тук тя също няма да придобие званието на безусловен хегемоничен елемент. Обстоятелството, че тематичните единици в едно разнообразно творчество непрекъснато се противопоставят едни на други и някои от тях мимолетно вземат надмощие, не ни дава основание да достигнем до подобно заключение. Въпреки това ще потвърдим, че идеята за вярата при украинския белетрист е също толкова значима, колкото са и фолклорът, природните изображения, героическите жестове и изтласканият човек.

Твърдението е ново за довженкознанието, макар че не е никак изненадващо. От 60-те години на XX век до днес изследователите се стремят да докажат, че Довженковите произведения се движат в посока към утвърждаване на общохуманна ценностна система. Досега обаче остава неотбелязан фактът, че съвкупността от поведенчески принципи при него носи религиозни знаци. Иначе казано, религията, погледната като общо понятие,

представлява система от морално-философски предписания за живота на човек, чието масово въздействие се постига от практики, обявени за свещени; при Довженко също присъства система от морални ценности, изведени като общочовешки посредством придобили устойчивост средства на сакралното; следователно религията, в най-общия смисъл на думата¹, е един от водещите многоаспектно разгърнати мотиви в творчеството на украинеца.

Причините, поради които тази черта не е отбелязана в научните текстове, посветени на автора, са три: творецът употребява фолклорна образност, а етиката от киноповестите и разказите му е изведена от украинското народно творчество; той смесва сакрални ритуални практики и символи от няколко религии, поради което е трудно обособяването на единен мотив; литературната критика дълги години игнорира общите черти между комунистическата идеология и коя да е световна религия.

Заемките от фолклора създават измамното впечатление, че в основата на моралните модели в Довженковите текстове лежи именно украинската народна художествена словесност. Но всяко народно творчество в по-голямата си част отразява бита, който обаче е съобразен с водещата за съответния народ религия. Тоест значителна част от фолклора възниква вследствие на стремежа у човек да приложи вярата в ежедневието си. Така че при всички положения здравата и ясно очертана връзка между авторски текст и фолклор винаги предполага наличието на троична обвързаност авторски текст – фолклор – религия.

Оттук произлиза и второто обстоятелство, поради което вярата не е обособена като една от главните тематични линии в произведенията на Довженко. Коя е онази религия, върху която е изградена общохуманната морално-верска система у писателя? Тя не е една. Религиите са няколко. Към тях нараторът и героите изразяват различно отношение, което налага още по-сложното им формулиране в единна функционална единица.

Украинският фолклор и ритуално-обредната традиция намират своите предшественици в общите източнославянски практики от времето на Киевска Рус. Известно е, че с въвеждането на християнството езическите обичаи не изчезват, а се премоделират според новия канон. Ето защо украинският фолклор представлява повърхност, обединяваща две неродствени религии – славянския политеизъм и източното православие.

В продължение на няколко столетия територията, населявана от украинци, влиза в състава на чужди държави (Полско-Литовското княжество, Руската империя, Хабсбургската монархия). В подобна среда запазването на украинците като етнос се дължи

1 Тук е необходимо да поставя акцент именно върху *най-общия смисъл* на понятието ‘религия’. При украинския режисьор религиозното преминава отвъд рамките на източното православие. С малки изключения като кинолентата „Звенигора“ и сценария „Гибелта на боговете“, то дори се отдалечава от християнството. Религията при Довженко често е отвъд каноничното, то подхваща и езически практики и дори суеверия, а на моменти се ограничава само до преклонение пред онова, което човекът не е способен да овладее, в това число и природата.

на два оразличителни признака – език и религия. Дори опитът за постепенно присъединяване на „правоверните руси“ към семейството на *Slavia Romana*, намерил реализация с Брестката църковна уния през 1596 година и последвалото от нея униатство², допринася за по-силното разделение между украинския и полския народ, а впоследствие (след Переяславското споразумение от 1651 година) и между украинци и руснаци.

Религиозната двойственост и съперничеството между Полша и Русия пораждат тройственост при украинците. Религиозният модел „двойствеността поражда тройственост“ (Карагъзов 1997: 26) е закономерност за всички славянски поселения, които се явяват граница между *Slavia Romana* и *Slavia Orthodoxa*, но събитията около XVI–XVII век оказват ключово въздействие върху украинеца и неговата самоидентификация.

Така в съзнанието на украинците се преплитат три верски практики, които чрез сложното си взаимодействие благоприятстват обособяването и самоосъзнаването на украинците като отделен етнос. Фолклорът отразява тази вътреобщностна религиозна пъстрота, затова е и съвсем естествено Олександр Довженко също да я изразява, след като си служи с народно творчество.

Проблемът за религията при писателя се задълбочава допълнително, защото той описва в текстовете си и своето съвремие. А Довженковите съвременници са възприели ново учение, което има характер на нова световна религия, но парадоксално то е антирелигиозно настроено. Става дума за комунизма и съответното му приложение най-вече под формата на социализъм.

Идеологията на комунизма възниква като обществено-политическо явление, но с намесата си в сферата на културата, изкуството, естетиката, етиката и теологията тя се превръща в нещо много повече от държавен строй. Постепенно тя става единна нормативна система за всеки един аспект от живота на гражданите. Теорията на комунизма предлага хармоничен живот на поддръжниците си също както го правят и религиозните учения. Също като тях и тя обявява представите си за действителността за единствена повсеместна истина и отрича останалите вероизповедания, определяйки ги като лъжовни. С идеята си за интернационализма тя отхвърля и възможността да се превърне в етноцентрична.

Онова, което отличава комунистическия светоглед от останалите световни религии, е липсата на божество и мистицизма, свързан с него. Но ако се следва развитието на социализма в Съветския съюз и създаването на култ към вождовете му Владимир Илич Ленин и Йосиф Сталин, двамата с незначителни условности добиват надчовешки облик.

2 По силата на унията, подписана в Брест, украинската православна църква и нейните служители започват да се подчиняват на главата на Римокатолическата църква, като продължават да се съобразяват с особеностите на източноправославните канони и да водят богослужението на църковнославянски език.

Площадните мероприятия, манифестациите, леснозапомнящите се лозунги, изпъстрящи държавните сгради из страна, създават особена мистична аура на държавния строй.

Следователно комунистическата идеология се установява в украинска среда не просто като държавна форма на управление, а като нова вяра, която следва да замести силно национализираното християнство, смесица от отминало езичество, източно православие, католицизъм и униатство. И както християнството се е изменило според представите на народа и предходната им религия, така и комунизмът се преобразява според установилите се обичаи и практики.

Всички изложени дотук особености са отразени в един или друг аспект в белетристиката и кинолентите на Олександър Довженко³, но творческата позиция по тях не е единна. Тя се изменя последователно и с годините търпи развитие. При това развитието не следва праволинейно траекторията ‘сакрализация – десакрализация – индивидуализирана вяра’, макар че отправната и крайната точка са практически същите. Това е път с криволици. Ето защо именно проследяването им през всички текстове, в които е налице мотивът за вярата, ще е обект на анализ в настоящата студия.

Сакрализация и десакрализация...

В първото произведение на Олександър Довженко „Плодът на любовта“⁴ отсъства религиозното. В него обаче липсват и останалите тематични единици, които по-късно заемат централно положение. Тук ги няма фолклорната образност, природните картини, еротизмът и транспозицията му, а карнавализацията и маргиналността не са разгърнати така обстоятелствено. Вероятно това е и една от причините тази творба да е най-игнорираната в науката, защото тя не съвпада с тоналността на останалите текстове и филми.

Различна е „Звенигора“, където се обединяват фолклор и митология, за да разкрият образа на една престоноародно усвоена вяра. Религиозните символи и мистично-битовите обреди функционират едновременно и като утвърждаващи знаци, и като антиподи на институционализираната вяра.

...в „Звенигора“

Кинотекстът изобилства от моменти, в които се открива нескрита асоциация с християнството или със славянския политеизъм. Честата поява на църковната камбана,

3 Повече за общите черти между кинолентата и художествения текст, както и за разглеждането на игралния филм като текст, за разликите между киносценарий и филмова лента вж. **Лотман, Ю.** Семиотика кино и проблеми киноестетики. – **В:** Об изкустве. Санкт Петербург: Искусство – СПб, 1998, с. 287–372, **Шкловски, В.** Тетива. За несходството на сходното. Варна, 1977, 338 с. или статията ми **Колев, В.** Текстът в киното. – **В:** *Litera et Lingua*, зимен брой, 2010, достъпен на <<http://slav.uni-sofia.bg/lilijournal/index.php/bg/issues/winter2010>>.

поставена върху триножник от дървени пръти, недвусмислено се свързва с призива за свещено единение с божественото начало. Обредът по време на празника на свети Купала⁴, в който момите пускат венци в реката, за да отгатват женихите си, обединява езичие и православие. Кръстенето и ръсенето със светена вода от страна на дядо Семен, за да опази дома си от „нечистия“, кореспондира със суеверието, но методите на противодействие са с чисто християнска символика. Монахът, който се опитва да се домогне до Оксана, опитвайки се да купи благоволението ѝ със скъпоценности, олицетворява църковната институция, но и изопачените разбиращения на религиозните норми.

В самото начало на текста е пресъздадена сцена, в която старецът е приет в редиците на казаците. Единственото изискване, което е поставено пред него, е той да е православен християнин. Обосновката е дадена скоро след това, когато войската навлиза в гората край Звенигора и открива стрелба срещу притаилите се по дърветата поляци, наречени с оскърбителното ‘ляхи’. Врагът не е православен, а борбата е на верска основа.

Поляците не отвърщат на атаката, но те се смятат за изконни противници на украинците. Във фолклора за основание на враждата се сочи различното им вероизповедание, желанието на шляхтата да приобщи украинския народ към католицизма и отпорът на украинците в стремежа да запазят религията си. Но не религията е основен мотив в творбата, а отстояването на народността.

Текстът обхваща три периода от историята на местното население – предхристиянския период и нахлуването на варяжките (викингските) племена сред славяните; казашкото движение и борбата срещу полската шляхта; годините около Октомврийската революция и войната между армията на Симон Петлюра и Червената армия в Украйна. Стълкновението с поляците и католическо-православното единоборство са пример за опазването на народната идентичност, каквито са и убийството на варяжкия пълководец от Роксана и междубратската война между Петро и Тимошко. Следователно, темата за религиозната борба не е водещ елемент в цялото.

Въпреки това алюзиите с християнството не приключват с тази сцена. Всяко от основополагащите събития, изобразени в сценария (тръгването на Тимошко в името на революционния идеал, освобождаването на затворниците от Роксана, изкушаването на Оксана и отпъденият сластолюбив монах и т.н.), се предшества от кадър с църковна камбана, окачена върху три кръстосани дървени пръта. Броят на прътите символизира светото триединство, което отново препраща към ортодоксалната знакова система.

Камбаната определя значимостта на настъпващото събитие, но тя носи и смисъла на призив за свещенодействие. Историческото минало и настояще несъмнено се

4 Празникът на свети Купала (свато Івана Купала) – източнославянски традиционен празник, честван на 07 юли. Празнува се още от езически времена в чест на славянския бог Купала (бог на земните плодове).

отъждествява със сакралното, с божественото предопределение. По този начин се постига легендаризация на актовете, която се потвърждава от други мотиви със свещено-религиозен характер.

Дядо Семен се събужда в дома си, изплашен от пукнат сапунен мехур, направен от внука му Петро. Внезапно старецът заключава, че нечисти сили са обладали къщата. Заедно с Петро започват да осветяват около масата, като се кръстят и ръсят със светена вода. Забързаните действия на Семен и наивно детинското повторение на Петро предизвикват хумористичен ефект, при който суеверието бива окарикатурено. Християнските средства, с които си служат обаче, водят до количествено натрупване на религиозните елементи, с което тази доминанта заема централна позиция в наратива, която си поделя с идеята за запазването на етничното съзнание.

Пускането в реката на моминските венци по време на празника на свети Купала, от своя страна, обединява древен езически обичай при източните славяни с православието. Но в текста съвместяването на две противоположни практики е от второстепенно значение. Вписването на политеистичната традиция в църковно-празничния календар отстъпва смисловата си натовареност за сметка на обстоятелството, че този обред е присъщ на украинците и на никого друго. Макар той да има инварианти и при другите православни етноси (напр. Лазаруването), той е определящ именно за украинците, той е част от тяхното родово съзнание, от мистично-митичния космос, който ги обособява като отделен народ.

Тук е спояващото звено между темата за вярата и запазването на народната идентичност. Благодарение на тази скрепваща сцена всички елементи с религиозни конотации в сценария придобиват едно и също предназначение, което може да се определи като митологизация на националното минало. Другият мотив, заел позицията на доминанта – съхраняването на самосъзнанието – също функционира в посока към формиране на единен легендаризиран образ на националната история. Следователно двете доминанти, религията и украинската идентичност, си взаимодействат, за да изградят по-висшата творческа задача за конституиране на митология на родовия космос.

От „Звенигора“ насетне всички произведения на Довженко открояват тази художествена цел като основна. Когато наративът е обърнат към миналото, тогава легендарното пространство се постига само чрез способа на идеализирането. Но ако фабулата се концентрира върху настоящето, а авторът се стреми да го пресъздаде максимално обективно, тогава този похват става неприложим.

В „Звенигора“ историческите събития преобладават над съвременните. Настоящото тук намира основание за своята митологизация чрез миналото. Следващото

платно обаче е изцяло в сегашното. Нещо повече, то превръща символите на миналото в маски на карнавал, с което осъществяването на разказ легенда изглежда невъзможно.

...в „Арсенал“

Формално в текста присъства само една религиозна картина. В началото на трета част е изобразена литургия на площада „Света София“, с която се освещава новосъздадената държава Украйна. Тази картина е с преобърнати значения и е придобила смисъла на карнавално шествие. В нея сакралните актове са преобразени в игра, с която се отхвърля ежедневно и битово реалистичното. При все това в сцената не присъства сблъсък между реално и нереално, тъй като свещенодействието също е празник, какъвто е карнавалът. Само че порядките в двата празника са коренно несъответни. Единият налага тържествена сериозност, другият изисква отхвърляне на формалностите. В Довженковия наратив карнавалното настроение на тълпата контрастира на сериозността, която предполага освещаването на новата страна, вследствие на което церемонията придобива чертите на псевдоцеремония, подобно на действието увенчаване–развенчаване, с което се ознаменува началото на карнавалните дни. Тоест свещеното, което се е утвърдило, което има своя институционална структура, в „Арсенал“ се десакрализира, тържествено-сериозното се принизява до пародийно-смехово.

Сходен по характер е епизодът от „Звенигора“ с изкушаването на Оксана от монаха. Монахът е представител на религиозното съсловие, утвърдител е на интернационализираната вяра и сластолюбивите му действия опорочават това съсловие и тази вяра. Десакрализацията отново е налице, но тук има алтернатива на църковно-каноническата вяра и тя е прости народната представа за вяра, тя е онази смесица от няколко религии, която напълно задоволява потребностите на народа.

В „Арсенал“ обаче по народному преобразената религия липсва, а десакрализация на църковно-каноничната има. Отхвърлянето на свещената същност на дадено явление винаги служи, за да се утвърди друго като свято. А в кинотекста при деканонизацията на богослужението се конституира вярата в комунистическия идеал. В Довженковите произведения се наблюдава закономерност, при която за издигането на идеята като сакрална е необходимо да се принизи, да се десакрализира вече установеното като свещено. При украинския автор се заменят качествата между две вери: едната е призната като свещена, другата не е, но когато признатата за свята се охарактеризира като несъстоятелна и несъществена, другата възприема качеството на свещеност от първата. За да го придобие обаче е необходимо втората да се провъзгласи преди това за състоятелна и съществена. Тоест отрицанието съвсем не е достатъчно условие да се осъществи утвърждаване.

Принципът на идеализацията е нефункционален в определянето на идеала като съществен. Затова авторът се обръща към средновековната житиеписна традиция, при която хора биват признати за светци според това дали земните им дела са свързани с мъченичество, чудодействие, светителство, или пророкуване. В „Арсенал“ са явни именно такива действия на героите / героя.

Преди да ги открием, трябва да се упомене, че фигурата на главния герой в сценария е разпределена между образа на народа, пресъздаден чрез множеството лични съдби в първата част, Тимиш Стоян и въстаналите работници от завода „Арсенал“. Ето защо тези три образа следва да се разглеждат като едно цяло.

Подобно на мъчениците от редица източноправославни жития и народът във въведението е поставен пред нечовешки изпитания. Гладът, неплодородната почва, осакатяването, невинните жертви от „империалистическата война“ са равностойни на Христовото разпятие. Жестокостите, които е принудена да търпи нацията, извисяват образа ѝ, облагородяват го. Същевременно това всенародно мъченичество се отличава от трудностите, пред които застават светците, защото то не е в името на вярата, а заради независещи от потърпевшите обстоятелства.

Заклучителната сцена с разстрела на Тимиш Стоян обаче е в унисон с условностите за свещено мъченичество. След като героят остава сам сред множество противници, той самоотвержено излага тялото си пред вражеските оръжия, което е знак за саможертва в името на идеала, за който се бори. Интересно е, че тази сцена се явява и акт на чудодействие, тъй като героят не умира. Така Тимиш присъства в повествованието не само като олицетворение на мъченичеството, но и като тауматург, като чудотворец. Но той не е единственият, който извършва чудеса.

Осъденият на смърт чрез разстрел работник, който взривява бронебойната машина „Украйна“, също е „светец-чудоделец“, тъй като ръката на езекутора му затреперва пред неговия поглед. Разстрелваният антагонист дори позволява на виновника да вземе револвера и самият той да бъде разстрелян. Очевидно погледът на работника, вярващ непреклонно в комунистическия идеал, притежава мистична сила.

Просветителските и пророчески свети дела също не са отминати в киносценария. Тимиш пророкува светлото бъдеще на работници и военнослужещи. Той се опитва да учи непросветените участници в новосформирания конгрес за управлението на Украйна в праведния идеал, макар че думите му не достигат до тях:

– Ние, работниците!.. И ние сме за Украйна. Чувате ли? Но изискваме заводи, Съветска власт, ето какво!

В президиума крият усмивките си и се запревиват. (Довженко 1958: 47)⁵

Тимиш Стоян е подигран от „неверниците“ точно както е осмян от тълпата разпнатият Исус („А народът стоеше и гледаше. Подгавряха се заедно с народа и началниците, казвайки: други спаси, нека спаси и Себе Си, ако Този е Христос, избраникът Божий.“ – Лука 23:35).

Приликите на текста на Олександър Довженко с православната житиеписна традиция потвърждават, че определянето на новия идеал като състоятелен и съществен, а оттам и обявяването му за свещен, е осъществено посредством проверените и доказали се с времето християнски църковни практики на сакрализация. В такъв случай произведението конструира вътрешно противоречие, при което свещените ортодоксални църковни обреди са отхвърлени и принизени до карнавални шествия, а новата вяра в комунизма придобива сакрални качества благодарение на ортодоксалната църковна писателска традиция.

В следващите творби на украинския кинематограф сакрализацията също се изгражда на базата на свещено мъченичество, светителство и чудодейство, но принципът на десакрализация невинаги е така категоричен, както е в „Арсенал“.

...в „Земя“

В киноповестта „Земя“ главният персонаж Васил е конституиран като свят, като богоподобен по сходен на Тимиш Стоян начин. Героят загива заради своя идеал (проявено е мъченичеството), той просвещава околните за значимостта на делото (проповедничеството). Въпреки това художествената визия за света е съществено изменена, обстановката е различна, а вярата в новия обществен ред е заменена от приложението ѝ на практика. Новите аспекти тук изместват светостта на Васил на заден план. Нещо повече – тази святост е проблематизирана, защото десакрализацията на църковната религия тук е разколебана и нереализирана докрай.

„Земя“ събира в себе си трите религиозни начала от „Звенигора“ и „Арсенал“: институционалната църковна вяра, преобразената според народните разбирания религия и комунистическата общественоценностна система. Забележителна е комуникацията между трите, тъй като тя не се осъществява на принципа отрицание – утвърждаване, по-конкретно десакрализация – сакрализация, както беше в предходните две творби. Активен тук е диалогът помежду им, при това диалог, който подбужда въпроси, на които не се дава категоричен и непоколебим отговор. Иначе казано, и трите вери са проблематизирани.

5 Преводът на произведенията на О. Довженко тук и до края е мой – В.К.

В началото на повестта е представена смъртта на дядото на повествователя и на Васил (нека припомним, че в началото на текста нараторът и Васил са предствени като един образ). Последните часове на стареца са тихи и спокойни, каквато е и заобикалящата го природа, според чиито закони той е живял. Дядо Семен разговаря с приятеля си дядо Григорий за отвъдното, за пъкъла и рая, и в речта им не проблясва никакво съмнение, че животът след смъртта съществува, както са реални ябълковото дърво, под чиято сянка се крият от слънцето, както е истинска крушата, която Семен изяжда.

Тази сцена изразява мир и хармония със заобикалящия свят, а те се дължат на онази материално-обектна прости народна вяра, в която дори мистичното притежава веществени измерения. Дядо Семен наподобява „образа на един от боговете, които пазеха и украсяваха *нашата* стара къща“ (Довженко 1958: 65)⁶, с което мистичното придобива образ от материалната действителност. Макар че подобно изображение противоречи на християнския канон, приликата на стареца с бог и наличието на няколко божества са напълно основателни за битовизираната украинска религия.

По повод изменената визия на християнството Панайот Карагъзов заявява, че тя е привична за всички славянски народи, не само за украинския. „В противовес на унифициращия монотеизъм – пише той – славяните проявяват стремеж към християнство с народностна физиономия“ (Карагъзов 1997: 93). Но в Довженковата киноповест не общославянските черти са изведени като функционални. В нея се поставя акцент върху *нашата*. Действително, всеки славянски етнос преобразява институционалното християнство, за да го усвои и да го превърне в свое, но тази „народностна физиономия“ служи, за да се оразличи съответният народ от останалите, а при украинците тя се превръща в отличителен знак и спрямо другите славяни (най-вече спрямо руснаци и поляци и по-малко спрямо белоруси или молдовани).

Водещият конфликт е национализирането на земята, което е едно от решенията за икономическо развитие на социалистическата страна. Социализмът като проява на комунистическата идеология обуславя обществен проблем, така че вярата в светлото бъдеще продължава да стои като заветна цел. Същото се отнася и за определянето ѝ като свещена. Сакрализацията на героя носител на новото действа именно в тази насока. Васил е убит заради всеотдайността си към делото, а в деня на погребението му като по чудо от слънчевото лятно небе надвисват облаци и се разразява краткотрайна буря:

В сините висини незабележимо се появяваха облаци. Растяха и се увеличаваха [...] Някои от тях напомняха главите на брадати пророци, други – на снежни планини, а някои се

6 Курсивът е мой – В.К.

стрелваха като конници [...] Пред небесното войнство, с разперени криле, осеяна от слънчев лъч, летеше гигантска птица. После пророците, войнството и птицата се събраха в черен облак, който заплени небето чак до слънцето. [...] зашумяха върбите [...], загърмя гръм и върху пращната земя бликна дъжд – буен и топъл. (Довженко 1958: 95)

Сцените с бушуващата природа силно напомнят на евангелската картина:

А Иисус, като извика пак с висок глас, изпусна дух.

И ето, храмовата завеса се раздра на две, отгоре надолу; и земята се потресе; и скалите се разпукаха. (Матей 27: 50–51)

Следователно сакрализацията и в „Земя“ се реализира, опирайки се на библейския и житиенписния модел. Но за да се постави знак на святост върху новата вяра, е нужно старата да бъде отхвърлена. Десакрализацията на старата религия е зачената, но не е завършена, не е категорична и безпрекословна и именно това е особеното в текста, защото така творчеството на Довженко се отклонява за миг от правата ‘сакрализация – десакрализация– индивидуализирана вяра’.

Отклонение 1 – *Ами ако има бог?*

Философията на комунизма е атеистична идеология. Тя е крайно практична по същност и затова отхвърля наличието на бог и на всякаква метафизическа сила, която влияе върху човешкия живот. Ето защо сблъсъкът между двете вери, комунистическата и християнската, се основава на теологичния въпрос за съществуването на бог.

След убийството на Васил, баща му Опанас заявява, че няма бог, поради което организира погребението на сина си „по новому [...] с нови песни за новия живот“ (Довженко 1958: 92). Опанас се отказва от предложението на поп Герасим за литургия със същия довод – „Няма бог, отче... Обстоятелствата на живота и смъртта ми повеляват да обявя и вас за несъществуващ“ (Довженко 1958: 91). Разразилата се от нищото стихия по време на самото Василево погребение обаче опровергава Опанасовото твърдение. Като божествено творение природата отговаря на башината скръб и думите на случайна старица, „Без поп. Добре, ако няма бог..., ами ако има!“, се явяват в ярък противовес на отхвърлянето на божественото начало. С бурята и с изразеното от старицата съмнение се поставя въпрос върху тезата в новата вяра, че божественото и мистичното са плод на въображението и че единствен човек отговаря за съдбата си.

Монологът на старицата е пропуснат в киноповестта „Земя“, написана 22 години след създаването на филма. Той е поместен в кинолентата по време на погребалната

процесия и е допълнително подкрепен от образите на други възрастни жени, които се кръстят и кланят, отправили поглед към небето. Въпреки отсъствието на тези красноречиви сцени в литературния текст, картината на бурята в литературната творба също носи съмнение в съждението, че бог не съществува. Тя е достатъчна, за да се проблематизира въпросът.

При взаимодействието на трите религии в „Земя“ се наблюдава взаимната им преплетеност, раздалечаване на връзките и ново свързване, но на нов принцип. Народната вяра е по начало обвързана с каноничното християнство, защото именно от него се поражда християнството с „народностна физиономия“. Обединителен елемент между двете е също вярата в бог. Комунистическата идеология стои встрани от тях заради атеизма, който проповядва. Впоследствие тя бива сакрализирана благодарение на библейското изображение на основния ѝ носител, Васил Трубенко. Въпреки това вярата в „новия живот“ (Довженко 1958: 92) продължава да е отделена от църковната и от народната вяра. След смъртта на главния персонаж настъпва отричане (десакрализация) на християнската вяра като цяло (и църковна, и народна), защото е отхвърлен един постулат от първостепенно значение за нея – съществуването на божествено начало. При бурята постулатът се реабилитира, но връзката между народната вяра и институционалната става силно ослабена, тъй като божие дело се явява сред участниците в процесията без намесата на църквата. Присъстващите на погребението са едновременно и част от народа, и комсомолци (тоест представители на битовизираната и на новата вяра). Така комунистическата идеология и народно-християнската религия установяват контакт помежду си, макар че отхвърлянето на тезата, че няма бог, се оказва лъжовна. Точно възвърната вяра в Създателя, чиито действия съответстват на новосъздадения погребален обред, обвързва народната с новата религия.

Така се получава триелементна верига, при която първият (институционалната вяра) и третият елемент (идеологията на комунизма) се отблъскват един от друг, но силите на отблъскване не са достатъчни, за да се разкъса връзката и на двата с втория елемент (народната религия).

Тази схема е неприложима в друг текст на украинския белетрист, защото навсякъде другаде десакрализацията на старото и сакрализацията на новото превръщат двете в антиномии. Затова и тя се окачествява като криволица, като отклонение.

„Земя“ обаче не е единственото отклонение от траекторията ‘сакрализация – десакрализация– индивидуализирана вяра’. Киносценарият и филмът „Иван“, от своя страна, напълно отхвърлят този модел.

Отклонение 2 – „Иван“

В това произведение също липсва десакрализация, но защото липсва и друга вяра, освен комунистическата, която да бъде отречена. Конфликтът е в социума, в сблъсъка между вярващи и невярващи и между селското и градското общество.

Различната форма на изображение, при която се обединява художественост и документалистика, предлага нови възможности за киноизкуството. С този подход Довженко, противно на обичайното, постига легодаризация на фактологичния материал и представя художествената измислица в ежедневно-битова светлина, с което емпирическата действителност и фантазната реалност придобиват противоположни смисли. Но мотивът за религията с многостранната ѝ корелация с други вери не намира място при този особен начин на повестуване.

Основният проблем, касаещ конкретно вярата в новия обществен строй в „Иван“, е за мястото на личността в колектива, но този въпрос се доближава повече до философията, отколкото до теологията. Фолклорът също е засегнат в текста с народните песни и поговорки, с украинските везани ризи (т. нар. ‘вишиванки’), но народната християнска вяра тук не е представена. А присъствието на църковно унифицираната религия би било лишено от всякакъв смисъл, след като другите две отсъстват. Затова и това произведение е в несъответствие с общата характеристика на Довженковото творчество.

Но „Иван“ е временно отстъпление от основната проблематика при украинския писател и режисьор. С „Аероград“ той отново се обръща към мотива за религията, при това с нов мистично-сакрален модел.

...в „Аероград“

За разлика от „Звенигора“ и „Земя“ в „Аероград“ не се отделят църковното християнство от народната представа за него. В този текст те са обединени под общото название ‘стар свят’. Така се образува далеч по-прост модел, двоичен модел на темата за вярата: отхвърля се старият свят, за да се утвърди новият.

Новият свят обаче не е построен. Има проект за него. Налице е вяра в реализирането му, вяра в правилността му, но до края на текста новият свят остава нематериален. Не е и необходимо, защото в сценария противопоставянето между двата свята не притежава фактологична обосновка. В него основанието се гради върху вярата и представата (съзнанието и въображението) за действителността.

...в „Шчорс“

При „Шчорс“ обаче старият свят е изчезнал. Той е унищожен и е заменен от нов, но такъв без вяра. Затова другият нов ред, комунистическият, който се основава върху многомерна сакрално-битова структура, настъпва срещу безверната нова държава.

В този Довженков наратив се сблъскват две проекции на настоящето, като и двете имат крайно отрицателно отношение към миналото. Национално-демократичните революционери, водени от фигурата на Симон Петлюра, са унищожителите на стария ред в Украйна, а червеноармейците – рушителите на империята в руската ѝ част. Така че място за опозиция между миналото и бъдещето тук няма. Авторът обаче приписва стари порядки на Петлюровите войски и по този начин ги определя като стар свят с нов образ, тоест със създаването на Украинската народна република се е изменила политическата структура, определени са държавни граници, но обществените отношения се запазват същите като в Руската империя. И основен аргумент за такава характеристика е църквата, която подкрепя безусловно новата държава и нейните организатори и защитници.

По време на заседанието на Директорията един от участниците предлага като превантивна мярка срещу комунистическите въстаници „да отслужат молебени по всички киевски църкви“ (Довженко 1958: 159).

При битката в Чернигив артилеристите се барикадират в камбанариите на църквите. За тях свещените християнски здания се превръщат в убежище, в защита срещу отряда на Микола Шчорс, но и в удобна позиция за атака:

Зазвъняха сто и петдесет чернигивски камбани. Хетманците [*защитниците на Украинската народна република*, бел. авт.] обсипваха града с артилерийски дъжд от покривите и камбанариите. Ята от подплашени гарвани кръжаха над златните кръстове [...]. (Довженко 1958: 152)

Както видяхме и в „Звенигора“, тук камбаните обозначават историчността на събитието, но за разлика от първия текст прозвъняването им не категоризира защитата на града като свещенодействие. Образът на гарваните отхвърля тази възможност за интерпретация. Уплашените кръжащи около кръстовете птици символизират смъртта, с което алюзират гибелта на хетманците.

Сцената с разстрела на отец Сидир от Богунската армия също е показателна за подкрепата на Хетманата от украинската църква. Свещенослужителят предава четиридесет и двама свои съселяни на Петлюровите войски по обвинение в родоотстъпничество. Заради същата вина бива разстрелян и предателят:

Както предадохте на люта смърт бедните християни като врагове на революцията, ви лишаваме от сан и живот като Иуда Искарот. Обърнете се. (Довженко 1958: 176)

Интересно е, че тук богунският военначалник Прокопенко се отнася с чест и уважение към служебния сан на предателя. Той изисква Сидир да свали „духовните одежди и да излезе на гробището“, за да „не гневи Бога и хората“ (Довженко 1958: 176). Пълководецът се обръща към отца и с учтива форма. Подобно поведение е рядко срещано при героите на комунистическата революция. Така се оформя вътрешно противоречие, което не е изяснено с разделяне на религията на институционална и индивидуална или народна.

Трудната обособимост на двете армии една от друга става още по-изразителна с връзката и на двете към украинската история. Войските на Петлюра се самопровъзгласяват за хетманци и казаки, а полкът на Шчорс носи за патрон името на Иван Богун⁷ (т. нар. ‘Богунски полк’). Имената на противопоставящите се сили са исторически, затова и не следва те да въздействат върху поетиката на Довженковото произведение, но те и не подпомагат оразличаването им.

В „чорс“ претендентите за установяването на нов свят са лишени от всички отличителни характеристики, които могат да се превърнат в основание за конфликт. И в двете армии участват украинци, войниците на Петлюра и Шчорс имат еднаква култура, общуват на един и същ език, православни християни са, редовите им войници са от селски произход, използват за възхвала на действията си реалии от един период от украинската история. Единственият оразличителен признак се явява вярата, обстоятелството, че при едните липсва социален и общохуманен идеал, а при другите е налице. Именно затова идеалът у богунците е толкова отчетливо изразен и превърнат в мит. Но победата на комунистическите отряди е в процес на постигане, поради което легендаризацията е насочена към бъдещето.

Превръщането на събитията през 1917–1919 г. в легенда във времето на самите събития е практически невъзможно. Реализуема е идеята за легенда, съзнанието, че червеноармейските въоръжени актове ще се превърнат в бъдеще в мит, във фолклор. Героите на Олександр Довженко осъзнават героичните си жестове. Нещо повече, те ги определят като сакрални, защото цялата природа се активизира при победите им. Куршумите не ги улучват, жерави прелитат над главите им при самото стълкновение, звезди падат от небето и кълвачи затракват по дърветата по желание на въстаниците. Всички космични сили са заедно с тях, а обяснението, което Шчорс дава за чудесата, е:

– Това е безсмъртие. [...] Историята ни е орисала, момчета, – замечтано и сърдечно продължи Шчорс, като гледаше някъде в далечината, в бъдещето. — И аз често си мисля, ще отшумят

7 Иван Федоренко Богун (1618–1664) – украински военен и държавен деец, казашки военачалник; един от най-умелите пълководци на Богдан Хмелницки, участвал в освобождението на Украйна през 1648–1651 г.; печели битките срещу Жечпосполита при Брацлавщина, Виниця; изиграва важна роля в битката край Берестечко.

годините, ще свърши революцията и ще заживеят братски хората на земята. Колко приказки за нас ще разкажат, колко песни ще изпеят за нас! [...] Тогава някоя тъмноока девойка нежно ще прегърне перчеместия си гений и ще каже: „А сега да запеем старинните народни песни за великата революция“. И ще започнат, момчета, да пеят за нас. [...] И ще възкръснем [...]. И ще въстанем от сивотата на столетията [...] (Довженко 1958: 188)

Връзката със стария свят в „Шчорс“ е преустановена, но не и съзнанието за историчност. Миналото тук се явява като проекция на бъдещето, защото митът е смислово обвързан с древността, но когато той е насочен към далечното предстоящо, времето губи своята линейна същност, с което се лишава от емпиричната си стойност. Казано накратко, в тази творба бъдещето се превръща в минало при акта на легендаризация.

...и в „Тарас Булба“

Става въпрос за сцената с Кукубенковото възнесение при битката срещу шляхтичите. Довженко последователно съкращава творбата на Гогол, но тук той обогатява значително този фрагмент. Освен появата на двамата ангели, украинският кинорежисьор се съсредоточава върху възрастта им, върху фигурата на героя, постановката на тялото му („[...] летеше окървавена Кукубенковата душа. Ръцете ѝ здраво притискаха страшната рана, сякаш се боеше, че оттам ще изтече и последната кръв.“; Довженко 1958: 261). Особеното описание на небесното царство, което е и християнско, и неканонично, подчертава онази преобразена християнска вяра според народната представа за нея, което се прояви в „Звенигора“ и „Земя“. Режисьорът стига дори по-далеч в интерпретацията си – като променя лицето на бог. Той замества Гоголевия Христос с народната представа за Бог Отец. Тук авторът за пръв път категорично се отказва от акта на десакрализация и сакрализация и насочва вниманието си към вярата с „народностна физиономия“.

Индивидуализираната вяра

Има солидни основания в сценария „Тарас Булба“ да отсъства сакрализация, изградена върху десакрализацията на старата религия. Текстът на Довженко е филмографска преработка на прототекста на Гогол, а стремежът на режисьора да се придържа максимално до оригинала ограничава възможностите за лична интерпретация. Произведението е историческо по характер, което изисква придържане към фактологичния материал.

Въпреки това тук е видим сблъсъкът между две религии, но както и в „Звенигора“, той встъпва в повествованието като отличителен признак. Водеща е не борбата между ортодоксалния и католическия свят, а защитата на народ с различна вяра и култура.

Полските шляхтичи са представени като неверници, затова и десакрализация на тяхната вяра не е необходима, защото религията им не е свещена за казаците.

От този текст насетне в творбите на Довженко се наблюдава рязка промяна на мотива за вярата. В дневника си, на 02 януари 1946 г., писателят пише:

Започнах да се моля на бог. Не съм му се молил от тридесет и седем години, почти не си спомнях за него. Отхвърлих го. Сам бях бог, богочовек. Сега осъзнах малка капка от заблудението си.

Бог е у човек. Той или го има, или го няма. Но пълната му липса е голяма стъпка назад и надолу. В бъдеще хората ще стигнат до него. Не до попа, естествено, не до преддверието. До божественото в себе си. До прекрасното. До безсмъртното. И тогава ще изчезне угнетяващата сива скука, озверялото, тъпото и досадно, тъжно ежедневие. (Довженко 2004: 159)

Именно това е квинтесенцията на индивидуализираната вяра у Олександр Довженко в годините по време и след Втората световна война. Образът на народната вяра обаче не престава да се появява и в по-късните му произведения, въпреки че търсенето на бог у личността, а не в църквата и мистичното, нито дори в нацията, се налага отчетливо в повествованието.

Особеното при съжителството на индивидуалната и колективната вяра в едно е, че те не се противопоставят. Те се съвместяват, взаимодопълват се. Общността не е годна да изгради единна верска практика без нейните членове да установят връзка с божественото у себе си, а човек не може да открие бог у себе си, без преди това е да повярвал в ценностната система на социума, в който живее, в необходимостта от такава общочовешка морално-верска функционална структура. Следователно двете религиозно-сакрални същности се обединяват, активизират се взаимно и действат в една и съща посока срещу своя антипод – безверието.

Безверието, от своя страна, е единно и неразруσιμο състояние. То не притежава инварианти, различни същности и не се степенува. Липсата на вяра не е колективен феномен, а индивидуален, тъй като тя не е качество, което да обединява хората. Напротив – разединява ги. Съвкупността от невярващи в нищо е сбор от персони, които никога не могат да се приемат за социум. Това е крайна форма на нихилизъм, при която е отречен самият принцип на колективно съжителство. Така че неверието намира своята категорична опозиция в индивидуалната вяра.

В такъв случай колективното или народното верую няма своя противоположност. Само по себе си то е висше ниво на организация на личните изповедания. Същевременно то възниква вследствие от преобразяването на официалната религия във вид, който е разбираем и удобен за обществото, което я изповядва. Но официалното и

народностното религиозно пространство се конфликтизират едно друго, щом като първото се охарактеризира като канонично, а второто – като неканонично.

Необходимо е да се отбележи също, че вероизповеданието с народностна физиономия и вярата в колектива са две съществено различни понятия. Етнично приспособената религия се запазва като система от етични правила и свещенодействия, подобно на каноничния ѝ първообраз. Вярата в социума е единично сетивно-експлицитно настроение, свързано с упованието и доверието. Въпреки ясно обозримата си нетъждественост те съставят чифтен мотив в „Украйна в огън“.

В това произведение идеята за индивидуализираната вяра все още се намира в процес на конкретизация при автора. Затова и откриването на божественото вътре у личността е с няколко проявления. Персонажите намират бога у себе си благодарение на вдъхновението, което им дава любовта (Олеся и Васил); други го търсят в себеотрицанието и саможертвата (Лаврин и Демид Запорожец); трети – във вярата в народа (Лаврин, Роман и Иван), във висшата човешка добродетел (Васил). Не е от значение до кое ще достигнат или са достигнали персонажите, защото всяко от тях подпомага самоидентификацията на героите.

Въпреки разнообразието от пътища за постигането ѝ обаче, индивидуалната вяра тук се свежда до вяра в себе си и в народа, в неперсонифицирания етнос със собствен дух и инстинкт за самосъхранение. Благодарение на упованието в собствените сили и на непреклонното желание за опазване на родното човекът в „Украйна в огън“ се превръща в свръхчовек, в „богочовек“.

Сходен е и Иван Орлюк от „Повест за пламенните лета“, раняван толкова често в битки, но не изгубил и за миг непоколебимостта си да се сражава за народната кауза.

Подобен на тях е и образът на учения в „Мичурин“. Човекът тук притежава общи черти с героите от предходните киноповести, посветени на Отечествената война. Също като тях той се отъжествява с бог, осъзнава се като част от божественото. При изграждането на персонажи като сержант Орлюк, Васил Кравчина, Лаврин Запорожец и синовете му водещо е индивидуалното начало, което е в услуга на обществото. Иван Мичурин е изобразен по идентичен начин. Но за разлика от воюващите хора, които изявяват свръхаза си, откривайки необикновени сили в своята вяра, селекционерът помолог достига до божественото в себе си, като изема божествената функция на създател.

В повестта и филма „Мичурин“ и в пиесата „Живот в цвят“ е осъществено ново ниво на обвързаност между индивида и бог. При тях личността е самият бог, тъй като и тя твори и създава нов живот, а не претворява, не изгражда мимезис. Интересно е, че човекът създател не се възправя срещу Всевишния, той не е богоборец. Напротив – съобразява се с неговите форми и създава други, с които да допълни и усъвършенства старите.

В никое друго Довженково произведение личността и бог не се съвместяват толкова хармонично, както е в „Мичурин“ и в „Живот в цвят“. В тези текстове авторът постига най-високото ниво на реализация на индивидуализираната вяра, при която централната фигура и божественото (изобразено посредством природата) се унифицират, сливат се в едно, без да губят идентичност.

Украинският писател обаче планира алтернатива на Мичуриновия образ и на идеята за уеднаквяването на личността и бога, която да се помести в сферата на пародийно-смеховото. И планът се реализира до известна степен с комедията „Гибелта на боговете“. В отношението си към религията и нейното индивидуализиране „Гибелта на боговете“ представлява антитекст на „Мичурин“.

Бягството от сериозното, от легендарната тоналност в „Мичурин“ налага авторът да се обърне към сходни по форма, но противоположни по значение образи. Затова ученият биолог от първата творба е заменен от неграмотните селяни, а бог, предметен от природата в „Мичурин“, се превръща в избърснат светец, комуто никой не вярва и от когото изискват документи, за да удостовери, че е действително такъв.

Иван Мичурин притежава божествените качества да създава нов живот, а селяните от „Гибелта на боговете“ изземат лицата на светците, когато ги изобразяват в църквата. Така се постига антиномия на принципа външност – същина.

Докато биологът запазва своята индивидуалност, селяните я губят, когато престават да се наричат със собствените си имена и започват да се назовават с имената на светиите, които представят на стенописите. Извършена е травестия на номинативна основа.

Ученият създава нови форми на живот, а художниците от „Гибелта на боговете“ са способни механично да отразяват единствено онова, което виждат. Иконописците са лишени от творческа мисъл и от въображение, което е причината селяните да станат модели за стенописите им.

Мичурин се съобразява с природните норми, с божествените завети, затова и на пиедестала му пише „НА ДОБРИЯ ЧОВЕК“ (Довженко 1958: 500). Нарисуваните в църквата лица са на истински грешници, за които дребните разпри, прелюбодеянието, алкохолът, бюрократщината, леността, злословието и суетата са част от ежедневието им.

Ярката антиномия между „Мичурин“ и „Гибелта на боговете“ обаче се смекчава при някои откъси. Обикновените хора, изрисувани по стените на църквата, претърпяват метаморфоза. Изобразяването им като светци се превръща във формално основание те да потърсят божественото в самите себе си. И превръщането на грешниците в праведници се реализира и в тяхната душевност. Леката жена от съседното село, която става

модел на Дева Мария, „усети всичко човешко и божествено в себе си, надеждите си, любовта“ (Довженко 1968: 728). Цялото село се преобразява:

Няма къде да крием истината и да таим грях. Те не бяха вярващи. Но това, което създадох, ги застави да се преклонят и за пръв път в живота си така дълбоко разбраха човешкото и народното, встъпиха в единение с благовестния ландшафт, слънцето, скъпоценното и синеещото небе. [...]

Има ли превращение, или не? Има пречистване, висша чистота.

Има ли поезия, или не? Има.

Започнаха да обрисуват хората като светии и на хората им се прииска да бъдат свети или поне мъничко по-добри.

Съдраха от тях илюзията на светостта и им стана зле, и самите те станаха по-лоши. (Довженко 1968: 722–726)

Краят на „Гибелта на боговете“ не е ясен. От откъсите не е възможно да се разбере дали персонажите са запазили светостта си, или са я разрушили. Но след изписването им те достигат до „божественото в себе си“, за което пише Довженко в дневника си.

В последните две произведения на украинския белетрист „Поема за морето“ и „Омайната Десна“ също присъства темата за индивидуалната религия. При тях отново вярата с народностно лице и откриването на божественото у личността се съчетават, за да отхвърлят безверието на модерния човек (в „Поема за морето“) или за да осъзнаят своята идентичност и да заживеят в хармония с нея (в „Омайната Десна“). В тези текстове обаче индивидуализирането на вярата не е така ярко експлицирано, както е в „Мичурин“, „Живот в цвят“ и в „Гибелта на боговете“.

* * *

Проследяването на доминантата на вярата в повечето текстове на Олександър Довженко беше показателно за последователното ѝ наличие в цялото авторово творчество. Това обстоятелство само по себе си я налага сред водещите мотиви у твореца. Тя е една от най-ясно изобразените тематични линии и същевременно търпи плавно и интензивно развитие не толкова спрямо другите водещи елементи от цялото, колкото вътре в себе си. Плавната ѝ еволюция не разклаща нейната устойчивост при активирането на *качествата на дивергенция*⁸ и въпреки че понякога траекторията ѝ на движение се отмества встрани, както видяхме с двете отклонения (в „Земя“ и в „Иван“), пътят, изминат от началната точка (от сакрализацията, подкрепена от десакрализация) до крайната ѝ цел (индивидуализиране на вярата), е отчетливо очертан.

8 Според теорията на Бродер Християсен качествата на дивергенция (или „Differenzqualitäten“) е разнопосочността, сблъсъкът на елементите в една творба (Christiansen 1909: 188).

При това движение, което предполага неустойчивостта на доминантата, се наблюдава постоянна поява на един поделемент, който се явява стожер, съдействащ за равновесното ѝ положение. Това е вярата с „народностна физиономия“, която е единственият аспект от доминантата, който остава непроменен в цялото Довженково творчество.

Понякога по народному преобразената религия служи за противовес на чуждото, враждебното изповедание. В много от текстовете обаче тя се появява, без да има конкретна антиномия. Тогава играе ролята на поддържаща друг аспект от религиозно-сакралното, който се намира в директен сблъсък със своята противоположност.

Следователно доминантата на вярата в произведенията на Олександър Довженко се характеризира с ясна обособеност от другите доминанти, настойчива поява в почти всички текстове, силна устойчивост спрямо останалите единици при изява на *качествата на дивергенция* благодарение на поделемента ‘своеобразна вяра на народа’ и вътрешно развитие, благоприятствано от интензификацията на другите съставлящи я поделементи – сакрализация, десакрализация и индивидуализирана вяра.

Литература:

Довженко 1958: Довженко, О. Твори в трьох томах. Т. I. Київ: ДВХЛ, 1958.

Довженко 1968: Довженко, А. Собрание сочинений в четырех томах. Т. III. Москва: Искусство, 1968.

Довженко 2004: Довженко, О. Сторінки щоденника (1941–1956). Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2004.

Карагъзов 1997: Карагъзов, П. Славяните между национализма и интернационализма. – В: Някогашните славяни днес. София: Славика, 1997.

Christiansen 1909: Christiansen, B. Die Philosophie der Kunst. Hanau, 1909.

Информация за автора:

Владимир Колев – доктор, главен асистент в Софийския университет „Св. Климент Охридски“; преподавател по украинска литература, език и славянски литератури.

E-mail: v.kolev@slav.uni-sofia.bg

„QUID EST VERITAS?“ („ЩО Є ІСТИНА?“): САКРАЛЬНІ МОТИВИ В ПРОЗІ НАТАЛЕНИ КОРОЛЕВОЇ

Христя Венгриянук

Abstract: In the article we consider the works of Natalena Koroleva with the sacral motifs. The vast majority of the author's works are endowed with sacred motifs. We analyze Natalena Koroleva's novellas "Quid est Veritas?" ("What Is the Truth?") and "1313" as well as the collections of short stories "Once Upon a Time" and "Ancient Kyivan Legends". In this context we refer to Halyna Tarasyuk's novel "Love and Sin of Mary Magdalene" and Michel Foucault's scientific work "Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason". In the followings study we also come to a conclusion how often the spiritual and the insanity are combined into a common binary opposition.

Keywords: Sacral, marginal, rampage, spirituality, Bible.

Наймаргінальнішою і водночас центральною книгою усіх століть є Біблія. Певно, кожна людина намагалася хоча б торкнутися цього загадкового писання, яке сприймають то за однозначну правду, то за міф, то за цікавий художній текст. «Саме слово „Біблія” у своєму первинному сенсі означало *biblia* (малі книжки)» (Фрай 2010: 11). «Тож, можливо, не існує такого об'єкта, як „Біблія“, а те, що зветься „Біблією“, – лише суперечливе і непослідовне скупчення текстів, до того ж погано впорядкованих. Мова, до якої вдається Біблія, – це, стисло кажучи, мова любові, яка (як пригадує нам Павло в уступі, ще прозорішому, ніж наведений вище) виходить за межі більшості форм спілкування (1 Кор. 13; 8)» (Фрай 2010: 325).

Чим далі ми від біблійних подій, тим важче констатувати, що ж було колись насправді. Покладаємось на цілу низку досліджень, присвячених Книзі Книг. Одним з найяскравіших текстів у доробку Наталени Королеви є повість «Quid est Veritas?» («Що є істина?»). Повість розпочинається притаманними для авторки словами: «Може, єдине щастя на земному диску – це „бути самим собою?“» (Королева 2007: 304). З автобіографії письменниці та автобіографічних повістей видно, що вона завжди залишалася собою. Наприклад, коли тікала з Персії, оскільки мати чоловіка Іскандера наполягала на тому, щоб Наталена Королева прийняла мусульманство. Вона не залишилась, а поїхала в Україну. Чоловік вирушив за коханою і прийняв християнство (Копач 62: 13). Це одиничний приклад того, як у мусульманському світі чоловік змінив релігію заради жінки. Повість Наталени Королеви «Quid est Veritas?» („Що є істина?“) – досить складний твір, бо авторка не просто

переказала чи не одну з найважливіших частин Біблії. До його аналізу зверталася Ю. Мельнікова в дисертації Романічна проблема християнського міфу у «*Quid est Veritas?*», І. Набитович в монографії «Універсум *sacrum*'у (від модернізму до постмодернізму)», В. Антофійчук в докторській дисертації «Своєрідність трансформації євангельського сюжетно-образного матеріалу в українській літературі ХХ століття» та інші дослідники. Одразу помітно, що повість є історичною, проте має і художні моменти. Головне питання виникає вже з назви твору, але приховує дуже багато різних передумов та загадок. Письменниця переосмислює факти минулого, часом навіть романтизує їх, робить їх надто невинними – в цьому і була особливість її текстотворення. Водночас вона м'яко та по-особливому сприймала реальність, наче просто вважала її невідворотною. Головними героями повісті є Раббі Галилейський (Ісус Христос), Понтій Пилат, його син Кай, Марія Магдалина, Йосиф Ариматейський та ін.

Основною темою, яка дещо своєрідно трактується в повісті «Що є істина?», є питання: хто винен у смерті Раббі Галилейського? Письменниця виправдовує Понтія Пилата, мовляв, чи мав він вибір, коли всі вовками напали на нього і бажали розіп'яти Сина Господнього? Понтія Пилата називав „Справедливим“ навіть його найлютіший ворог Лентул. Бо Пилат чітко дотримувався найдрібніших приписів законів.

Ніколи й ні для кого він не відступив від цих своїх засад (Королева 2007: 273). Цей біблійний момент гостріше виписаний у новелі зі збірки «Во дні они» «Прокажений». Три роки Леві хворів проказою, всі, звісно, цуралися його і ніхто не підходив до нього, навіть звідалля. Ісус зцілив Леві і вивів з того маргінального топосу, будучи „ніким не прийнятим“. «Нині його рука – рука здорової людини. На ній знову всі фаланги пальців, чиста, м'яка шкіра, а в цілому тілі – колишня парубоцька сила, душа – п'яна радість. Тепер бо знову відкрився йому весь світ, такий красивий світ, як скарбниця надії, можливостей, досягнень. Довкола – безкрай, як весняне поле, вкритий квітом, тільки схились і зривай» (Королева 2007: 202). Мати „прокаженого“ не могла натішитись. Леві не знав, як дякувати Йому, що опинився у центрі життя, що його не цураються і не викидають із соціуму. «Мамо, ми були такі щасливі, що й забули подякувати Йому [...] – То нічого, мамо! Він – такий ласкавий, Він такий добрий. Він не потребує подяки. Він нам, напевно, вибачив, мамо...» (Королева 2007: 203).

З того часу Леві ходив з Ісусом і дивувався, куштуючи простий хліб, наче він „має запах найліпших квітів“ (Наталена Королева часто у своїй творчості звертається до флористики). Проте згодом, відчуваючи нестачу грошей, Леві не почувався вже так блаженно з Ісусом. При вході до Єрусалиму вперше у Леві закралася думка: Як може він когось врятувати, коли він себе врятувати не може?». Навіть зцілений Ісусом, чув він в собі гіркоту

спокуси. Понтій Пилат запитав кого ж розпинаємо: злочинця, що вбив десятки людей, чи людину, що вважає себе сином Божим? І всі в один голос кричали, що врятувати треба „Варраву“, а найголосніше кричав зцілений Ісусом Леві (Королева 2007: 207–208). Наталена Королева співчуває Понтію Пилату. Вона наче несла його журбу, співпереживала, що така важка доля випала йому, а сам прокуратор нічого не міг вчинити, бо вибір був не за ним, а за Богом та людьми. І. Набитович вважає, що в центр твору «Що є істина?» покладена складна і страшна історія про те, як мав би вчинити Понтій Пилат (Набитович 2008: 279). Нашою рецепцією є те, що єдиною історією, яка ховалася за вибором Понтія Пилата, була Господня воля.

І так само, як історичні книги Старого Заповіту не є історією, Євангеліє не є біографією. Автори Євангелія не переймаються свідченнями, котрі б не залишили байдужим біографа, – наприклад, безсторонніми спостереженнями подорожніх; вони стурбовані виключно порівнянням випадків зі своїх розповідей про Ісуса з тим, що Старий Заповіт (так, як вони його відчитують) прорік щодо Месії. Справжня послідовність подій не здається їм надзвичайно істотною, і наскільки Понтій Пилат чи Ірод сприймаються як історичні постаті, настільки інші історичні прикмети, приміром, згадка про Квірінія (Лк. 2: 2), більше заплутують, ніж прояснюють. (Фрай 2010: 78)

Марія Магдалина також є однією з головних героїнь повісті «Quid est Veritas?». Проте в інтерпретації Наталени Королеви жінка не є ні грішницею, ні спокусницею. Це золотоволоса діва, яка справді приваблювала чоловіків, і однією з місій її існування накреслено покаятися і змінити свою духовність. Марія Магдалена таки була здатна до духовного піднесення, допомоги, покори і навіть страждань заради інших. Біблія вчить нас, що навіть найбільший блудник може отримати благословення і бути прощеним (Євангеліє від Св. Луки 36–50). Не звертатимемо увагу на ерос та любов, якими оповито образ Марії Магдалини. Наталеною Королевою все було описано так само непорочно, хоча «ерос, основа й душа всього життя, а не пустотливий і примхливий Амур-дитина, що грається серцями смертників, птахів і звірят, пускає в них стріли» (Королева 2007: 369). С. Аверінцев вважає, що Марія Магдалина відіграє важливу роль у літературі гностицизму, вона постає особою, котрій послано одкровення (Аверинцев 2006: 46). Ні Понтій Пилат, ні Іуда, ні Марія Магдалина, як би по-різному часом не прочитувались їхні персоналії, не були послідовниками „зла“. «Уже в Новому Заповіті з'являється поняття „антихриста“, який бореться проти всього, що підтримує Христос, і певним чином пов'язаний з імператорами-переслідувачами. Павло, хоч наполегливо радить коритися римській владі, зображує „беззаконника, призначеного на погибіль, що противиться та несеться над усе, зване Богом

чи святощами, так що в Божому храмі він сяде, як Бог, і за Бога себе видаватиме“ (2 Сол. 2; 3–4). Цей образ, безперечно, походить від Даниїлової „гидоти“. У Книзі Об'явлення (13: 18) „звірові“, як названо антихриста, приписаний код – число 666, – який прийнято вважати зашифрованим ім'ям Нерона, попри те, що автор, мабуть, жив за часів пізнішого імператора» (Фрай 2010: 147).

У контексті розглянутої теми варто згадати роман буковинки Г. Тарасюк «Любов і гріх Марії Магдалини». Роман видався зовсім не подібним до того, що міг очікувати читач від назви, проте сучасна інтерпретація Марії та постмодерністичний стиль життя головних героїв є ознакою постмодерної літератури. Дружина Понтія Пилата в повісті «*Quid est Veritas?*» виступає другорядною жінкою у романі, вона наче і має власну думку на все, але найчастіше відмовчується, навіть тоді, коли мовчати не можна було. А роман «Любов і гріх Марії Магдалини» пронизаний цитатами з Біблії, які навмисне виділені темнішим кольором, що змушує більше акцентуватися на сакральному. У романі яскраво простежується лінія поведінки людей, що хворіють психозами, найчастіше вважаючи себе пророками, ісусами, богородицями, магдалинами. І всі ці білі палати ставлять питання: чи це „масові психози чи прояви духовності?“ (Тарасюк 1995: 128). І роздумують хворі / здорові, чи ж не є гріхом сотворити собі кумира Ісуса і звертатися до нього, коли він сам говорив, що це гріх (Тарасюк 1995: 128).

Усі істотні для Біблії мови розрізняють душу і дух: у гебрейській мові маємо *nefesh i ruah*, у грецькій – *psyche i pneuma*, у латинській – *anima i spiritus*; подібне розрізнення є й у сучасних мовах. Ніхто б не наполягав, щоб Біблія послідовно послуговувалася котримось одним із цих слів, і тим більше ніхто не назве третю особу Трійці Святою Дутою, а Павлова молитва „за дух, душу й тіло“ його слухачів (1 Сол. 5: 23) підказує, що різниця між душею і духом щось таки значить. Воскресіння Ісуса було тілесним, і Павло пояснює (1 Кор. 15: 44), що воскресає не душа і не абстрактна суть тіла, а „тіло духовне“. Це духовне тіло протиставлене звичайному тілу, або ж „тілу і крові“, однак ця теза попри все передбачає, що безсмертя, як у випадку воскресіння Ісуса, дається тілу, незалежно від форми, якої воно набрало. І це ще раз засвідчує, що Новий Заповіт схильний радше до метафоричного способу мислення, ніж до сучаснішого та раціональнішого, втіленого в грецькій мові. (Фрай 2010: 51)

Г. Тарасюк у романі «Любов і гріх Марії Магдалини» значно більше приділяє уваги біблійним мотивам розп'яття Ісуса Христа: як несли його, як він падав, як підіймали. Наталена Королева підійшла до цього питання значно стисліше. Показово, що в романі Г. Тарасюк передаються страшні психіатричні будні. Бо ж часто люди, які вважають себе богами чи повелителями світу, хворіють психічними захворюваннями. Авторка описує,

скільки головна героїня зробила абортів, що демонструє її невіру в божественне людське начало. Г. Тарасюк вважає, що гріхи героїні можна прирівняти лише з Магдалиніними, бо ж вона була блудниця, одержима злим духом. Читаємо про панічні напади, які переживала жінка. Про такі ж у своїй біографії згадувала Наталена Королева (вона не знала, що з нею коїться, але боялася зупинки серця, через яке вона не помре, але її поховують заживо). Страшні муки пронизували Ліліт (героїню роману Г. Тарасюк): «„Не бий мене! Не бий!...“ Вона зомліла. Спокійно. Тільки зомліла. Отак зірвалася з ліжка, очі безумні, повні сліз, скрикнула „Боже-Боже“ і впала. Вона спить. Зараз вона спить. Так завжди буває після нападу» (Тарасюк 1995: 149). Звертаємо увагу на те, що головну героїню звати Ліліт, як першу жінку, котра була ще до Єви. Але хто ж знає, чи правда це?!

Важко читати слова Марії, матері Ісуса Христа, яка питає: «Сину, сину, чому ти не сіяв, не орав у терпінні? Чому світлом став? При світлі важко їм, темним. Пожалій їх, сину, ти ж на те і світлом став. Але – де ти, де? Коли так темно, де ти? Як воскрес рано в перший день тижня, [...] явився першій Марії Магдалині, з якої вигнав сім бісів. Вона пішла і сповістила тим, що були з ним, що ридали тепер і плакали. Але вона почула, що він живий, і вона побачила – не повірила» (Тарасюк 1995: 149). Колізія подій така заплутана, що відбувається найдивніше: син Понтія Пилата Кай освідчується Магдалині у коханні, а вона відповідає: «Не тому не приймаю Каєвого кохання, кохання найліпшого з юнаків, яких я зустрічала! – не тому, що сама його не кохаю, а тому... затрималась на мить і ніби прочитала вголос записані в її серці вогненні слова: – ...тому, що вибрала я іншу участь... іншу долю... що не відійдуть від мене...» (Королева 2007: 406).

Оригінально і неklasично обіграє Г. Тарасюк історію і сучасність. Відчувається, що письменниця намагається виправдати навіть Іуду: «Тоді Іуда, котрий зрадив Його, побачив, що Він засуджений, і покаювшись, повернув тридцять срібників первосвященникам і старійшинам, кажучи: согрішив я, зрадив кров неповинну» (Тарасюк 1995: 163).

Г. Тарасюк роздумує також і про мистецтво як про дар Божий, який може рятувати від гріха та хвороб. Мистецтвом „хворів“ чоловік героїні: «Мистецтво – Божа благодать, яка сходить лиш на окремих блаженних. Його не можна зрозуміти, пояснити, а лише осягнути серцем – як Бога. Не всім дано. І доки дух попирають глухі і сліпі фарисеї – його не буде. Буде тільки імітація Мистецтва» (Тарасюк 1995: 169). Не відчула героїня роману «Любов і гріх Марії Магдалини» потребу підтримати свого чоловіка, певно, так, як і дружина Понтія Пилата.

У романі «Quid est Veritas?» десятки разів питалося чи то в читача, чи то в героїв: «„Що таке істина?“ „Істина!“ „Істина!“... „Істину лишім Пилатові! Нам важлива не „істина“, а щоб вибраний Богом нарід таким залишився і надалі! Та ж нікому не тайна, що

назаретська отрута вже й сьогодні робить між нашими страшні спустошення. „Всі рівні!“, „Всі однакові“, „ближні“, „брати“! Тож і римляни нам „брати“! Може, ще й „старші брати“?.. В мене аж голова тріскає від думок: як було не збагнути, як не скористатися?! Адже таки „він“ – з роду Давидового!.. Адже таки „він“, – кажу це цілком свідомо! – таки „він“ Месія! Дійсний Месія!» (Королева 2007: 414). Розпізнати Месію було найважчим випробуванням для люду, всі боялися бути обманутими, тому легше зневіритись, ніж повірити.

Походження Христа не визнавали протягом усього його життя: від самого народження він протистояв іншому „цареві юдеїв“ – Іродові, на суді ж його обвинувачі заявили; „Не маємо царя, крім кесаря“ (Ів. 19:15). Хоч які були б асоціації з царською гідністю, включно з терновим вінцем і написом на хресті „цар юдейський“, – усі вони перебувають у контексті глузування й тортур. При всьому цьому Ісус – індивід ізраїльського суспільства, з його неповторною духовною місією і майже непобитим рекордом ізоляції й вигнання. Ще більшого значення для нашого контексту набуває твердження Ісуса про те, що він є правдивим царем, хоч царство духа „не від світу цього“; і водночас він поводить себе як слуга й ототожнює себе з „найменшим“ серед усіх (Мт. 25: 40), що, між іншим, має на меті заперечити діалектику „пана-раба“, від якої залежить уся історія людства. Символічний кінець історії лежить у тій точці, де пан і слуга стають однією й тією ж особою і репрезентують одне ціле. (Фрай 2010: 102)

Одним з найважливіших моментів роману є пошуки Грааля, який подарували Ісусові при народженні. Понтій Пилат: «Ціле своє життя шукав я Істини... Тужив за нею. І – не знайшов! Чи, може, не впізнати, коли зустрів її?.. І от надходить уже вечір мого життя. І рухом жалоби, як на похороні, прокуратор Юдеї накрив свою голову краєм тоги...» (Королева 2007: 441).

Понтій Пилат важко і довго переживав свій вибір, який зробив на користь Варрави, думки згризали його, доводячи до стану депресій, тож він все слабшав, слабшав... «Найлегше недомагання душі враз може змінити всю психіку людини. Буває, що таке недомагання підштовхує людину до вчинку, цілком тій людині невластивого. А, отже, майже всі ті, навіть і лікарі, що прислухаються до сухості в носі при звичнім нежиті, ні на хвилинку не потурбуються станом хворого духа. А та хворість і найлегша, може знищити все життя, та ще й не лише хворому, але найчастіше найближчим людям» (Королева 2007: 534). Але враз всі почали шукати Грааль, який Він отримав ще при народженні: «Юдейська уява, сперта на матеріальному, бачила в келиху таємне й чарівне джерело, з якого Раббі, п'ючи з нього, ніби черпав свою силу; ніби й на останній вечері своїй потребував він того келиха в певності, що його силою визволиться від приготовлених йому передовими священиками страждань та смерті» (Королева 2007: 472).

Ісуса Христа хотіли надіслати за межу життя, на маргінес, з якого насправді краще видно центр. Але Він воскрес, і наступним завданням його було знайти Грааль, наче в ньому захована сила – силенна: «Прикладом символічного відчитання у „Quid est Veritas?“ може бути сцена смерті Понтія Пилата, який вирушає кораблем у горобину ніч на пошуки чаші Грааля й топиться в бурхливій ріці, побачивши марево» (Набитович 2008: 249). І. Набитович зауважує, що вода є символом Таїнства хрещення, в якому народжується *homoreligious* для нового життя. Завдяки Таїнству хрещення віруючі народжуються для нового життя. «Христос – не тільки храм, а й наріжний камінь храму, а кожен член християнської спільноти – це також камінь у цьому храмі. Вірш 22 зі 118-го Псалма: „Камінь, що його будівничі відкинули, той наріжним став каменем“, – не раз цитовано у Новому Заповіті (між іншим, і в Діях апостолів, 4:11), крім того, приходить на думку, що в світі, де не буде смерті, каміння буде так само живим, як і все інше (1 Петр. 2: 4–5): Приступайте до нього, до Каменя живого, дорогоцінного, що відкинули люди його, але вибрав Бог. І самі, немов те каміння живе, будуйтеся в дім духовий, на священство святе...» (Фрай 2010: 233).

Варто звернути увагу на найважливіші, на наш погляд, слова роману «Quid est Veritas?»: «Що є Істиною? Ні, люди добрі, я цього не знаю! Я знаю лише те... що Істиною не є!...» (Королева 2007: 552). Відповідь на це питання шукала й сама письменниця.

Аналізуючи творчість та життя Наталени Королевої, ми помітили, що вона ніколи не залишалася байдужою до нужденних, працювала сестрою милосердя на війні. І навіть її тексти демонструють прихильність до хворих, немічних, а особливо – до одержимих. Після того, як Ісус Христос почав творити дива, він став центром серед людей, але водночас і маргінесом, бо його і не приймали, і відштовхували, і, зрештою, зробили так, щоби Сина Божого розіп'яли. Ісус Христос не цурався біснுவатих і прокажених. Пізніше до них з такою ж пошаною ставився святий Франциск (самого вважали шаленцем) та його послідовники. Ісус Христос з'явився нізвідки і назвався сином Божим. Чи готові ми зараз отримати таке послання з неба і чи прийняли б людину, яка каже, що є Месією? Наталена Королева не засуджує жодного, хто не міг повірити Ісусу.

У контекст роману «Quid est Veritas?» не випадково включаємо аналіз збірки оповідань з євангельськими мотивами «Во дні они», де філософські теми розкриваються передовсім в оповіданні «Поклик». Ліричні герої роздумують над тим, чому так буває, що люди народжуються в одній місцині, формуються в одному соціумі, та хтось з них стає „іншим“. Наприклад, Закхей, якому не потрібні були ні неприятели, ні друзі. Лише казав одне він у відповідь на всі питання, чому він чужий: «Прив'язаність – корінь страждань» (Королева 2007: 217). «Самота?.. В ній моя сила й моя радість. Я не маю потреби ні про кого дбати, не маю страху когось дорогого втратити, коли нікого не хочу мати на помешканні в

своєму серці. І не потребуватиму! Я сам собі пан, й ніхто нікуди не може повести мене. Нікуди й ніколи... Більше жити!..» (Королева 2007: 217). Тут був його власний „світ“, для якого він був центром і сонцем (Королева 2007: 217). Не можемо знати, чи добре жилося маргіналу, бо й аутистом його не назвеш – він спілкувався з людьми, просто жив окремим, лише своїм життям. Маргінал, який для інших був центром, а для себе так ніколи ним і не став.

Одним з прикладів зворотності бінарної опозиції *центральне / маргінальне* є оповідання «Драхма». Бачимо, що бідна жінка, не маючи ні копійки за душею, приймає маленьку дівчинку, яка загубилася, і все її життя через цю подію змінюється: «Майже раз у раз мала працю. Майже не затримувал заробленої платні. Негоди немов не існувало на світі» (Королева 2007: 223). І люди дбали про дитину: їжею, одягом. І коли жінка знайшла гроші (драхму), то не використала їх на свої проблеми: «Діна мерщій простягла руку й вкинула знайдену драхму до сарбонки, що висіла при вході в храм: „Господи! Прийми в подяку за всі милості та за всю ласку Твою. Не погидуй Господи, Ти, що даєш, відбираєш і повертаєш знову!..“» (Королева 2007: 226). Якщо дивитися з точки зору бінарної опозиції, то в цьому випадку вона врівноважилася, адже було внесено подяку за благодаті.

У даному контексті актуальним є оповідання «На Лазаровім хуторі». Після смерті Ісуса була така печаль, що й ніхто не говорив, апостол Петро почувався зрадником і все думав про півнів, що тричі мали заспівати. «Ах, душа!.. Як легко обіцяти свою душу, але... як важко дотриматись маленького слова» (Королева 2007: 209). Але ж тоді бігла Марія і кричала «Живий!.. Він – живий! Встав із мертвих... Вчитель... Все сталося, як говорив... Встав на третій день, як обіцяв...» (Королева 2007: 210). «Ось Той, що справдив всі надії й дотримає слово» (Королева 2007: 210).

Усі тексти «Во дні они» є прототипами євангельських, біблійних мотивів. Ми не говоритимемо про всі оповідання зі збірки, бо вони є лише євангельськими переказами. Проте хочеться зупинитися ще на творі «В Різдвяну ніч», де описується зрада маленького хлопчика Юди з Каріоту. Через пиху і для того, щоб „гості“ цінували його та гордилися ним, Юда видає всі сімейні секрети, які були створені во благо родини. І от в різдвяну ніч забирають годувальника сім'ї, якого ніколи вже не побачить родина. Мати у відчаї кричить, проклинає сина: «Чому не здох ти, потворо, раніш, як родився?! Ти, заразо, що приніс нам у житло злодійство, на смерть віддав за гроші рідного батька! А бодай же ти завісився, добра не знаючи! Най лусне твоє чрево й випадуть твої нутроші... Най зрадницьким найменням твоїм клянуть люди, аж доки стоятиме світ» (Королева 2007: 243). І чули рідні, що батька в'яжуть до коня... «Іхеведь напружила всі сили й з розбігу кинулась сторчголов у прірву, на дні якої пінився та клекотав у сяйві чарівної зорі рвучкий потік...» (Королева 2007: 243). Але

ж Наталена Королева не хоче звинуватити дитину, вона просто розкриває, ким був і ким став Юда з Каріоту.

Якщо говорити про сакральність мови, то для Наталени Королевої вона становить глибоку духовну субстанцію, адже, пригадаймо, авторка дуже довго шукала саме своєї мови, щоб могли говорити нею до інших. У всіх художніх творах – чи то текстах на релігійну тему, чи історичних, або ж, навпаки, про демонічні сили – її мова висока, вишукана, а часом урочиста. Для людини-поліглота, яка різних мов знала більше десяти, мова сама собою сакралізувалася і стала безцінним матеріалом, з якого можна створити усе, що забажаєш, бо зароджується вона спершу не в звуках, а в серці.

У даному контексті звертаємось також до повісті «1313», де письменниця описує бінарну опозицію *божественне / демонічне*. Повість Наталена Королева присвятила Середньовіччю, і виправданими є моменти чаклунства та потойбічної сили. «Виключно для тієї мети тримала прачка зачаровану курку, яка, хоч на вигляд і нічим не відрізнялася від курей звичайних, однак несла яйця, повні крові. А кожному відомо, що коли закривавлене рідкою кров'ю яйце двадцять один день поносити під лівою пахвою, то з нього достойтно виплодиться аспид. Буває він виключно барви чорної, на голівці ж має один або навіть і два ріжки» (Королева 1991: 178). Аспид – жахливе міфічне створіння, яке за подобою є змія з крилами. Героїня роману відьма Тільде, яка насправді відьмою не є, «перекодувалася вночі в крука і билася в алхімікове вікно, кажуть, що то був навіть не крук та сокіл. Повідали люди, що такої відьми, як та Колумба, як світ світом ще не бувало. Тому й повезено її на показ нібито аж найсвятішому отцю. Він-бо єдиний може вирішити: чи не є це сама та „діва-архигрішниця“, від якої має народитися антихрист? Не дурно ж бо спаленій матері її все ввижалися вогняні стовпи, на який спирається небо, та й бачила вона, як небо падає й приходить кінець світу» (Королева 1991: 181).

У повісті «1313» відсутнє все, що є питомо українським, маємо опис західноєвропейського середньовіччя. І, за словами О. Мишанича, це єдиний твір в українській літературі, основа якого – середньовіччя, причому західноєвропейське. Проте позасакральне, вписане в повісті, є дуже близьким до фольклорних мотивів України, які досі притаманні селам Західної України. У «Легендах старокиївських» є оповідання «Опійний дим», який варто згадати і теж залучити до дискусії. Ворожбит повертає до життя героя Гашту завдяки наркотичному диму з рослини *Cannabis Sativa*. «Коли ворожбит повернувся до багаття, Гашта твердо спав. Спав тяжким сном смертельно п'яної людини. Вугілля дотлівало. Гашиш вже більше не курився, тільки якимсь ніби відгуком чи тінню запаху озивався ще в печері його солодкавий аромат. І від нього коли-не-коли пирхав та чхав у сусідній печері оперований Гаштин кінь...» (Королева 1991: 449).

Письменниця також часто звертається до маргінального рівня – дурнів та божевільних. У повісті «1313» дурень виписаний особливо яскраво і є одним із головних героїв:

Тепер дурник сидів на почіпках біля могили, сварився пальцем на великого слимака, що повз по плиті, й щось бурмотів, дорікаючи слимакові. Але не викидав і проганяв, лише руками показував на свіжий вінок, щоб слимак обминув його й найкоротшою дорогою зійшов з плити. Перевівши очі на коєць з соловейком, що висів в кущі бузку, котрий щойно розпускався, Абель раптом спинився, затримався й прислухався, засміявся по-дитячому й радісно заплескав у долоні. Потім увірвав свій сміх, кілька разів вказав на самого себе пальцем, доторкаючись грудей і в когось невидимого запитав: „Я? Я?.. Ще сьогодні?.. Зараз?.. З тобою?..“. І ще радісніше захитав головою, схиляючись над могилою. Навіть став навколішки й приклав вухо до плити, ніби прислухаючись, що говорить йому небіжчик. Притому, не перестаючи, увесь час гладив поверхню плити. (Королева 1991: 250)

М. Фуко у праці «Історія шаленства у класичну епоху» описав, як над божевільними знущалися, робили з них блазнів, заробляли на них гроші, використовували у виставах, щоб висміяти. Але водночас ніхто зі здорових людей не міг так добре грати в театрі, як шаленці.

М. Фуко називає божевільних маргінальною категорією. Він акцентував увагу, що статус дурника у суспільстві був дуже вигідним, бо всі приймали його поведінку за належне, і він завжди притримувався свого маргінального місця у світі (Фуко 2010: 24). Також М. Фуко зізнається, що вважає, наче кожна людина є шаленцем, проте у більшій чи меншій мірі прояву (Фуко 2010: 49). До диваків відносять і пустельників. Проте Наталена Королева вважає, що вони швидше належать до святих. «Інші – за диваків, людиноненависників, інші знов за чародіїв та зорезнавців, що „знухалися з чортами й мавками“». До перших приходили люди по раду й ліки, а околишні розбишаки часами трусили їхні схованки. До других не ходив ніхто, й забобонний страх охороняв їх ліпше за найміцніші мури. Здебільшого й самі вони не охоче пускались до розмови з світським суспільством. Зате при зустрічі з особами духовними мали велике потішення в „розмові духовній“» (Королева 1991: 163–164).

О. Баган високо оцінює повість Наталени Королевої «1313».

Він виявив її уміння [Наталени Королевої – В. Х.] вникати в самий дух історії, розгорнувши широку історіософську і морально-психологічну проблематику, що була визначальною ознакою католицької літератури, зачаровувати оригінальністю поетикальних та персонажних образів,

вдало і делікатно поєднувати динаміку сюжету і діалогів з пластичністю пейзажних зображень. Загалом це кульмінаційний твір художнього плану в історії української консервативної думки та культурології. Крізь його призму ми поглиблюємо розуміння проблематики і концептуальності інших творів Авторки. (Баган 2007: 665)

Звісно, Наталена Королева переважно осмислює сакральне і сама є частиною того духовного світу, який становить основу її художніх текстів, зокрема таких, як «Легенди старокиївські» і «Нерушима стіна». В останньому творі алюзією на нерушиму стіну є віра, всеперемагаюча і чиста. «Так: перемога не хаос. Не буря ненависті дає перемогу. Дух переможний – є спокій і гармонія. Вони опановують завжди безлад і хаос» (Королева 1991: 582). Проте природа віри головного героя така сильна, що він «раптом ламає об коліно свою подорожню палицю... Причепленим до шкіряного паса ножем зарівнює обломлені кінці. Врізає коротшу поперечину у рівнобіжний пеня. І утворює хрест [...]. – Силою Хреста – ознака Вічності, – у безмежність-бо продовжуються його рамена, – благословляю вас, зелені гори, й тебе, річка широка, й тебе, народе, що у дикій буйності своїй не міг не відчути творчої сили гармонії і спокою... Благословляю вас! – промовив повним голосом апостол» (Королева 1991: 582). І коли побачив апостол Андрій, що стіна не вибудовується, бо греки Святиню-Храм хотіли ставити, аланни – твердиню, пішов тоді він без палиці: «Слово Живе – за опертя мені і за світло ногам моїм? Навіщо ж спиратися на дерево сухе? На очеретину, що від вітру хитається? На Колхиду тримав путь апостол. Не здобувати золоте руно Язонове – сам поніс, не мертве руно, а Агня Живого, що знімає гріхи світу, а за ним – страх Життя і тягар Смерті» (Королева 1991: 585). Авторка об'єднує бінарні опозиції, проте надає їм обом негативної семантики: *Життя – страх, Смерть – тягар*.

Наталена Королева у своїй багатогранній творчості звертається до різних тем, особливо до історичних та релігійних, її завжди притягувало далеке та незвідане минуле. Письменниця інтерпретує такі теми на власний розсуд, проте завжди заглядає до першоджерел. Повість «1313» є багатою на частину бінарної опозиції *демонічне*, яка є парою до *божественного*. Хоча все одно божественне, духовне, сакральне, блаженне в текстах Наталени Королевої переважає.

Література:

- Аверинцев 2006: Аверинцев, С. Многоценная жемчужина. Київ: Дух і літера, 2006, с. 450.
- Баган 2007: Баган, О. Неоромантизм. Неокатолицизм. Неоконсерватизм (творчість Наталени Королевої в ідейно-естетичному контексті доби) – В: Королева, Н. Без коріння. Во дні они. QuidestVeritas? Дрогобич: Відродження, 2007, с. 655–669.
- Копач 1962: Копач, О. Наталена Королева. Вінніпег, 1962, с. 36.

Королева 2007: Королева, Н. Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? Дрогобич: Відродження, 2007.

Королева 1991: Королева, Н. Предок. Київ: Дніпро, 1991.

Набитович 2008а: Набитович, І. Поетика концепту чуда у романах Наталени Королевої „Quid est Veritas?“ та Романа Брандштаттера „Ісус з Назарету“. – В: Універсум sacrum'у (від модернізму до постмодернізму). Дрогобич–Люблін: Посвіт, 2008, с. 245–253.

Набитович 2008б: Набитович, І. Християнська ініціяція як структурний компонент роману Наталени Королевої „Quid est Veritas?“ – В: Універсум sacrum'у (від модернізму до постмодернізму). Дрогобич–Люблін: Посвіт, 2008, с. 279–286.

Тарасюк 1995: Тарасюк, Г. Любов і гріх Марії Магдалини. Чернівці: Облдрук, 1995, с. 384.

Фрай 2010: Фрай, Н. Великий код: Біблія і література. Львів: Літопис, 2010, с. 362.

Фуко 2010: Фуко, М. История безумия в классическую эпоху. Москва: АСТ Москва, 2010, с. 698.

Інформація про авторку:

Христя Венгриянчук – кандидатка філологічних наук ЧНУ ім. Ю. Федьковича, головна редакторка видавництва «Чорні Вівці»

E-mail: chrustjav@gmail.com

ТЕМА ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ В ПОЕЗІЇ ЯРОСЛАВА САЙФЕРТА 20 –ИХ РР. ХХ СТ.

Надія Брилинська

Abstract: The article highlights the change of world outlook in Jaroslav Seifert's works in the second half of the 20th years of the 20th century. Also the change of imagery and symbol system in poet's poems, the transition from poetistic manner to so-called melodic poetry been retraced.

Keywords: Poetism, image, proletarian poetry, metaphor, melodic poetry

Наприкінці 10-их – на початку 20-их рр. ХХ ст. на хвилі загальноєвропейського захоплення модернізмом у Чехословаччині виникла творча група «Дев'єтсил» («Devětsil»), до складу якої увійшли поети та прозаїки, режисери та художники – переважно молоді ентузіасти нового мистецтва. Діяльність цього мистецького об'єднання була тісно пов'язана із художнім напрямом, щодо ідентичності якого довго тривали суперечки теоретиків мистецтва. Поетизм як мистецьке бачення виник у теоретичних працях прогресивного молодого архітектора Карела Тайге. Послідовники поетизму намагалися витворити концепцію революційно нового мистецтва, яке було б максимально наближене до «споживача» такого «продукту» – до простих людей. Теоретики напряму, який діяв у межах канонів модернізму, подекуди категорично заперечували зв'язок поетизму з мистецькими досягненнями минулого. Відтак, теорія неповно була проявлена на практиці (Václavěk 1962: 105–107). У ранній творчості трьох найяскравіших представників поетизму – Вітєзслава Незвала, Ярослава Сайферта та Константіна Бібла – був добре відчутний зв'язок із пролетарським мистецтвом. Тільки Я. Сайферт спромігся створити збірку поезій, які майже цілком відповідали поставленому поетизмом завданню – тут були відсутні дидактичність і моралізування, а слух та уяву читача тішили надзвичайна мелодика вірша та карколомні метафори і несподівані асоціації. У цій збірці – «На хвилях TSF» («Na vlnách TSF») – поет змальовував власні враження від подорожі до Франції та Швейцарії. Збірка була повнокровним виявом «нового епікурейства» – як найменували поетизм його головні теоретики К. Тайге та В. Незвал (Teige 1924: 556).

Та у 1926 р. у світ вийшла нова збірка поезій Я. Сайферта. На читачів чекала несподіванка, адже у нових віршах вони побачили не зовсім того Сайферта, якого знали зі збірки «На хвилях TSF» (1925). Життєрадісний автор однієї з найкращих добірок творів поетистичного спрямування у новому своєму доробку вражав похмурими настроями

занепаду та розчарування. Назва збірки – «Соловейко співає погано» («Slavík zpívá špatně») – безпосередньо говорила про певну зміну у світобаченні поета.

Поет справді пережив глибоке розчарування. Того ж 1925 р., коли була опублікована збірка «На хвилях TSF», Я. Сайферт у складі делегації з культурного та економічного зближення з новою Росією побував у Москві та Ленінграді. Разом із ним у цій поїздці брали участь К. Тайге та Й. Гора. Відвідини однієї з омріяних країн Я. Сайферта були заздалегідь сплановані радянською владою, і чеські гості побачили тільки те, що їм дозволили побачити. Звичайно, ця односторонність не оминула уваги делегатів, а на Я. Сайферта побачене вплинуло незворотно. Так само, як змінилося ставлення поета до ідеалізованої комуністичної Росії, змінилася і його поезія.

Ми не можемо говорити, що творчість Сайферта змінилася цілковито, але, безперечно, у «Соловейко співає погано» помітні зовсім інші настрої, аніж у попередніх збірках. Екзотичну тематику замінюють похмурі настрої від побаченого у післяреволюційній Росії. У віршах виникають образи цвинтаря і смерті, які за два десятиліття стануть постійними у творчості Я. Сайферта. Поет переосмислює все пережите за останнє десятиліття: не лише те, що пережив сам, а й те, що пережила рідна країна та уся Європа. Лише зараз після завершення «пошлюбної подорожі», якою для Я. Сайферта було возз'єднання з авангардизмом у подобі поетизму, письменник усвідомив, як змінився світ після Першої світової війни. Зміна настроєвості і тематики була притаманна для творів інших поетів, таких, як Владімір Голан (збірка «Тріумф смерті» («Triumf smrti») 1930), Франтішек Галас (збірка «Півень сполохає смерть» («Kohout plaší smrt») 1930) та патріарх чеської поезії – Йозеф Гора («Дві хвилини тиші» (збірка «Dvě minuty ticha») 1934), але остаточно відбулася вже в 30-их рр. Чеський літературознавець Зденек Пешат вказує не лише на таку зміну в поезії. Він підкреслює, що разом із настроями змінюється і сама роль поезії, завдання поетичної творчості: автори припиняють зосереджуватися виключно на власних переживаннях; поет звертає свій погляд за межі внутрішнього світу – у світ зовнішній (Pešát 1991: 82).

На початку 20-их рр. всі були у захопленні від епохи, яка настала. Але, як це часто буває, після захоплення настає розчарування і, що ще гірше, – прозріння. І збірка Я. Сайферта «Соловейко співає погано» має характер не просто прозріння, а покаяння: поетові немов соромно за те, що він писав про мальовничі береги далеких країн, фантазував про красу не баченого ним світу, коли поруч насправді були лише нужда і горе. Не випадково соловей із назви збірки асоціюється з поетичним птахом: Сайферт має на увазі, що поети допустилися помилки, оминули увагою справді важливі речі, а отже роблять свою справу погано.

Прикре усвідомлення власної помилки приводить поета у практично депресивний стан. Одна із найбільш похмурих поезій збірки – «Старе поле бою» («Staré bojiště»), де у похмурому танці поет бачить світ крізь темну завісу туману духовної кризи:

Сонце обертає тінню речі,
крила вітру крихкі вітряки ламають.
Ми в краю навіжених, ходім, затанцюймо,
раз чи двічі
Чи ж на цвинтарі танцювати можна
поміж життя, поміж смерті?
Чом би й ні, чом би й ні, моя танцівнице,
в краю навіжених?⁹

Саме тут і висловлена болюча думка: люди не помічають або намагаються не помічати того, що діється навколо. Світ покалічений пережитими подіями, а людство, як це не парадоксально, не зважає на всевладдя духу розрухи. «Край навіжених», яким став світ, балансує поміж життям і смертю. І навіть поети, від яких очікують особливої уваги до того, що відбувається, ніяк не відзначили печальні часи у власній країні.

Слова поета звучать напрочуд дошкульно. Війна давно закінчилась, але її наслідки далі відчутні. На обличчі людства залишився незгладимий слід. І у цьому провина самого людства:

Мертві вороги, мертві товариші,
ми усі мертві.
Це край навіжених і хто тут господар?
Пишні маски, починаймо карнавал!
В протигазах ми не загинемо
в отруйному димі!
(«Старе поле бою» («Соловейко співає погано» 1926).

Поетова візія життя після трагедії – ніби бачення душевної хвороби, яку він переживає. Адже страшні слова звучать немов крізь гірку усмішку: поет насмішкувато пропонує танцювати на цвинтарі, розважатися на карнавалі, коли світ руйнується. Ще вчора життя справді було таким, як карнавал, та вже сьогодні воно сумне і невтішне, і що ж тоді

9 Тут і далі – переклала Н. Брилинська.

відрізняє життя від небуття? Я. Сайферт підкреслює, яка тонка межа між двома станами. Образність його поезії і надалі залишається поетистичною – такою ж несподіваною і багатою. В уяві поета карнавальні маски за допомогою асоціації легко перетворюються у щось чуже на карнавалі – у протигазу. Але тепер це тільки відлуння поетистичної манери – немає феєрії незвичних барв, немає сонячної іронії. Натомість дотеп поета стає саркастичним, а часом і гротескним, а різючі кольори екзотичних країн замінюють лагідні барви рідного пейзажу.

Ми не на тій землі, де дозрівають помаранчі,
де по іонічних колонах пнеться лоза,
яка солодша
за уста римлянок;
у нас – лиш яблуня, різко викривлена
століттями й плодами.
(«Яблуня зі струнами павутиння» («Соловейко співає погано» 1926)

Дві поезії з однієї збірки – «Старе поле бою» та «Яблуня зі струнами павутиння» – дисонують між собою. Автор переживає переосмислення, і під цим переосмисленням змінюються головні образи його поезії. Щойно навколо був деформований світ – цвинтар, вкритий отруйними випарами. Поет вводить такий різючий образ задля того, аби відобразити, яка різка зміна відбулася, щоб було відчутно: відбулася наруга. І тут же у вірші «Яблуня зі струнами павутиння» перед читачем постає протилежне – «яблуня, різко викривлена століттями й плодами» – образ життя, а не смерті. Стара яблуня, яка все ще дає плоди, хоч і понівечена часом, – оплетена павутинням, в уяві поета стає арфою. Це – образ самої поезії Я. Сайферта, а вірніше – тієї поезії, яку йому ще судилося написати. Поет вкладає сенс переосмислення у короткі поетичні рядки:

Задля марної краси жінок безглуздох
жаль мені яблука.

Збірка «Соловейко співає погано» своїми настроями відмежувала поезію Я. Сайферта 30-их рр. від етапу пролетарської та поетистичної поезії. Автор подумки повертається до проблем свого народу і до рідної землі. За глибоким і гірким розчаруванням це ще не надто відчутно у збірці 1926 р. Але наступною була збірка «Поштовий голуб» («Poštovní holub»), видана 1929 р., і разом із попередньою вона творить своєрідний диптих,

виниклий на світоглядному зламі, який відбувся не лише окремо у творчості Сайферта, а у чеській поезії взагалі.

Дослідниця чеської поезії ХХ ст. Світлана Шерлаїмова підкреслює, що для поезії Я. Сайферта другої половини 20-их рр. найбільш характерною рисою була підвищена увага до буденних деталей. Однак поет не намагався перетворити буденне у казкове – як у ранніх поетистичних творах. У нових поезіях Я. Сайферт переходить до пісенного звучання, навіть до фольклорної мелодійності. Також дослідниця стверджує, що збірка «Поштовий голуб» ознаменувала прихід зрілого Сайферта, але її тематика була далека від актуальних соціальних проблем (Шерлаїмова 1973: 234–235). Однак збірка «Поштовий голуб» була логічним продовженням попередньої збірки автора.

Власне, у Сайферта перехід до нової тематики відбувся у два етапи, і першим етапом була збірка «Соловейко співає погано» – жахливе усвідомлення неспростовної правди, а другим – «Поштовий голуб», де автор переосмислює сказане і зроблене. І якщо перша збірка була сповнена болісних побивань, то у другій збірці поезії Сайферта притаманні світлий смуток та спокійна рішучість. Вірші першої збірки – це відображення самого процесу прозріння, а «Поштовий голуб» – картина того, що ж зміг побачити поет після прозріння. І побачив він ось що: поруч із ним завжди були ті, кому був потрібен його голос, його поетичне вміння, однак сам він був далеко – його погляд був затуманений юнацькими фантазіями. І от тепер поет нарешті повертається до дому – після важкого розчарування він хоче віднайти розраду там, де вона і повинна бути. Він знову на рідній землі серед земляків:

Поштовий голуб б'є крилами повітря,
повертаючись додому;
з надією і без надії
вічно ми вертаємось додому.
Витри свої сльози
і всміхнися заплаканими очима,
кожного дня щось починається,
щось прекрасне починається
(«Пісня» («Поштовий голуб» 1929)

Крім оптимістичного настрою через повернення до рідної землі, у збірці «Поштовий голуб» автора переповнює каяття – за легковажність і мрійливість юності. Він готовий залишити у минулому мрії про подорожі до екзотичних країн, бо ці поневіряння не

принесли бажаних плодів. В одній з поезій, яка має назву «Робінзон Крузо», Я. Сайферт асоціює себе з заголовковим персонажем і з розчаруванням констатує, що він і досі самотньо блукає по острову.

І не лише у творчості, а й у житті Я. Сайферта розпочинається новий етап. Адже того ж 1929 р. він назавжди виходить із рядів комуністичної партії. Сайферт разом із шістьма іншими письменниками – Станіславом Косткою Нойманом, Іваном Ольбрахтом, Геленою Міліржовою, Й. Горою, Марією Маєровою та Владіславом Ванчурою – підписали так званий «Маніфест семи» (письменників-комуністів), де відкрито виступили проти нового готтвальдівського керівництва КПЧ. У 1930 р. Я. Сайферт приєднався до соціал-демократів, і з цього часу більш ніколи не звертався у своїй творчості до революційної тематики.

Злам у творчості Я. Сайферта другої половини 20-их рр. став етапом переходу до поетичної зрілості. Зміна відбулася не лише у тематиці віршів, а й у системі віршування: автор намагається досягнути більшої мелодичності, пісенності, наблизити за звучанням свою поезію до народної творчості. Спрощення висловлювання, уникання ускладнених образів і метафор розпочинає тенденцію, яку можемо прослідкувати у подальшій творчості Я. Сайферта аж до 60-их рр., коли у світобаченні поета відбулася чергова зміна – і він звернувся до вільного вірша.

Література:

Шерлаимова 1973: Шерлаимова, Светлана. Чешская поэзия XX века, 20–30 годов. Москва, Издательство «Наука», 1973.

Pešat 1991: Pešat, Zdeněk. Jaroslav Seifert. – Praha: Československý spisovatel, 1991.

Teige 1971: Teige, Karel. Poetismus. – Avantgarda známá a neznámá. Svázek 1. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924. – Praha: Svoboda, 1971, 554–561.

Václavek 1962: Václavek, Bedřich. Literární studie a podobizny. – Praha: Československý spisovatel, 1962.

Інформація про автора:

Надія Брилинська – асистент Кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

E-mail: nadiya.brylynska@lnu.edu.ua

ДІАЛОГ ПОЕЗІЙ ІГОРЯ КАЛИНЦЯ ТА ГРИЦЬКА ЧУБАЯ

Назар Данчишин

Abstract: The article analyses the poetic "dialogue" of Ihor Kalynets and Grytsko Chubai. The focus is on the socio-political conditions in the 1960s and 1970s, when these Lviv poets wrote.

Keywords: poetry Ihor Kalynets, Grytsko Chubai, „big“, „small“, prison zone, Sixties, nonconformism.

Суспільно-політичні умови 1960–1970 років мали значний вплив на тематику і характер поетичних творів І. Калинця та Г. Чубая. Навіть у так би мовити «аполітичних» віршах вони демонстрували свій шлях протистояння атмосфері духовної та фізичної неволі. На прикладі їхніх тогочасних текстів бачимо відображення образу «тюрми», сам страх перед якою створює «замкнений простір» довкола героїв творів. Ці обставини мають своє відображення й у творчості інших літераторів, зокрема В. Стуса, Т. Мельничука, М. Осадчого. Парадокс: неволя сильніше відчувалася у «Великій зоні», на так званій свободі, ніж у зоні «малій», де було інтелектуальне коло однодумців-політв'язнів.

У текстах того періоду помітний вплив залишила й філософія екзистенціалізму, а радше її безпосередній вияв у реальному житті незгодних із накидуваними з боку «червоних» загарбників та їхніх поплічників правил і заборон. Творчість цих авторів ставала автоматично опозицією й до так званого соцреалістичного наративу, актуалізуючи модерні стилеві, жанрові, тематичні пошуки, що водночас мали своїм підґрунтям українські національні традиції.

Своєрідним виходом із замкненого простору тюрми (власне, «малої зони») слугує цикл «Листівки» зі збірки «Звениславині купави» І. Калинця. Вірші до нього І. Калинець писав на звороті поштівків, які йому надсилали в листах з «волі». Спереду були зображення різноманітних картин українських та зарубіжних художників. Після розглядання їх у поета виникла ідея писати вірші для доньки, за допомогою яких вона могла б запам'ятати той чи інший твір мистецтва. Цензура пропускала їх у зворотніх листах, оскільки не бачила крамоли в насичених складними для непідготованого читача метафорами та культурологічними алюзіями творів поета (Калинець 2015).

Звернімо увагу, зокрема, на триптих «На листівці – О. Богомазов. Пилярі» (Калинець 1991: 105–107). На тій картині (1927 р.) українського художника, який творив у руслі кубофутуризму та спектралізму, зображені три чоловіки, що стоять в оточенні зрубаних стовбурів і тримають у руках різнокольорові пили. Колористичне багатство цього полотна

викликає в наратора поетичного тексту І. Калинця ефект катарсису, «очищення людей і дерева», коли «охра стає охрою / оранжеве оранжевим» (Калинець 1991: 105–107). Один із чоловіків стоїть із пилою, ніби косою, що створює в героя враження, ніби він працює на полі. Відтак, виникає асоціація не лише зі збором дозрілого колосся, а й із сівбою зерен, з яких воно виростає: «зубасті пили / зеленого / голубого / червоного / засівають землю / золотою тирсою» (Калинець 1991: 105).

Оповідач обіграє в тексті головні характеристики творчости «українського Пікассо»: куб, ритм, контури світла. До речі, автор свідомо виділяє як окреме слово або півслово префікс «кон-», що, як відомо, позначає спільність, об'єднання, сумісність (СІС): «кон- / тури», «на кону / міллерівських кон / струкцій». Це може показувати отой наслідок пиляння, себто: як зрубаними є дерева і їхні розпилені стовбури (а вони мали спільність із ґрунтом, з якого росли), так розпиленням виявляється і слово – відсікається та його частина, що означала об'єднання і спільність. Пилярі ж бо проникають у серцевину дерева, а поет – у ядро слова. Процес пиляння постає як оркестрова гра, а її «маєстро – ритм» (Калинець 1991: 106).

У третьому вірші триптиху оповідач згадує й про Леся Курбаса, його театр «Березіль», Миколу Куліша, «дворянську коробку вертепу». Виникає низка образів, пов'язаних уже з театральним мистецтвом, але й також із плеядою українських інтелігентів, розстріляних у Сандармоху 1937 року. Це вже трагічна «вистава», поставлена режисером-загарбником. Відтак, пиляння дерева набуває трагічних фарб – то вже зрубання українського лісу, нищення українців, яке триває і в сучасности поета:

Вже Білоголовий

диригує

щемку репетицію

новітніх трагедій

пиляння лісу

безталання трісок. (Калинець 1991: 107)

Звернімо увагу й на вірш І. Калинця «12. На листівці – А. Манастирський. Верби» із циклу «Листівки» (збірка «Звениславіні купави»). Оповідач, споглядаючи зображення картини українського художника, розмірковує над символічним значенням образу верби в українській культурі. Передусім він переноситься хвилями ностальгії в дитячі роки,

бо, каже герой, верби – «дерево мого дитинства», він бачить їх навіть «із заплющеними очима» (Калинець 1991: 103). Ба більше, саме верби асоціюються з українським народом, який «зривав із них золоті груші – де ще такий поетичний люд?» (Калинець 1991: 103). Виринає й згадка про «журбу Глібова» – відомий вірш, де над рікою «три верби схилилися, / Мов журяться вони» (Глібов).

А тоді, власне, виникає асоціація з фольклорними мотивами, а саме з народною казкою «Ганна-панна» (Ганна-панна). У ній дідова дочка, яку недолюблювала мачуха, посадила на подвір'ї гілку, з якої виросла велика верба. Та верба «відчинялася» на прохання дівчини і обдаровувала її красивою одежею, від якої всі довкола мліли. За аналогією з «Попелюшкою», вона поверталася додому і знову була тою самою бідною дівчиною, яку гнобила баба і її дві вередливі доньки. Якось уподобав собі Ганну багатий кавалер, та вона так квапилася додому, що загубила черевичок. За тим черевичком він шукав її в цілій околиці. Прийшов, урешті, й до хати, де вона жила, але мачуха веліла сховатися їй на печі, а показала паничеві лише своїх двох дочок. На обох черевичок був замалим. Ураз побачив хлопець панну на печі і гукнув її. Тоді «пішла дівчина до верби, одяглася, взулася і вийшла до них. Всі аж потетеріли. Багатий хлопець забрав дівчину за дружину, а бабині так і залишилися віку діувати» (Ганна-панна).

Власне, цей сюжет описує і переосмислює наратор І. Калинця у своєму вірші:

[...] Чи пригадуєш:

«Вербо-рясна, відчинися –

Ганна-панна йде»?

Відчиняється –

і входиш у казку.

Або виходиш

на провесні

з м'якого дупла

Мавкою. (Калинець 1991: 103–104)

Наратор поєднує з казкою про Ганну-панну мітологічний образ Мавки, що його використовувала Леся Українка у «Лісовій пісні». Тоді герой І. Калинця, рефлексуючи над зображення картини Антона Манастирського (споглядаючи на верби), пише своїм адресатам «по той бік» колючого дроту, передусім рідні, доньці, якій і присвячений цикл, що таким чином і сам приходить до них, долаючи відстані і ґрати:

Нині, дивлячись на верби Антона Манастирського,
Входжу до вас. (Калинець 1991: 104)

Отже, «попід тихими вербами», як у Л. Глібова, тече «річка», що уособлює життєву «дорогу» героя і його «спомин», ностальгію.

Цей казковий сюжет імпліцитно використовує і Г. Чубай. Йдеться про перший вірш циклу «Пісня про золоті клітки» (для Валентина Мороза) зі збірки «Світло і сповідь» (1970):

летять шпаки на електричне світло
і співають пісень про золоті клітки

а по вербі стрибають пухнасті котики
стрибають в зелені дверцята
а дверцята як листя

зачинилося листя і не відчиняється [...] (Чубай 2013: 140)

Тут знов-таки простежна атмосфера неволі, у якій живуть герої. Образ «пухнастих котиків» читач мав би сприймати передусім як вербовий цвіт, який з'являється напередодні виростання листків. Але те «листя», як «двері», не хоче «відчинятися». Тоді герой чує голос «десь від самого коріння верби», який просить його «відчинити листя», знайти «ключі», закопані в місті. Такий внутрішній голос із нутра дерева, з-під кори, до речі, вчуває й ліричний суб'єкт І. Калинця у вірші «14. На листівці О. Богомазов – Пилярі» (Калинець 1991: 452).

Тож природа не може перейти на наступну стадію життя. Це уособлює певну закритість, внутрішню ізоляцію людини в підневільному суспільстві – вона, як природа, зачиняє двері. З іншого погляду, «котики» символізують і певну наївність та дитячість, згрубша навіть інфантильність. На противагу їм постає образ уже зрілого існування – листя. За аналогією, це також і своєрідне застрягання буття на рівні лялечки, яка ніяк не може перетворитися на метелика. Цей мотив спостерігаємо й у поемі Г. Чубая «Марія», де «трава померла» і «не стала по смерті птицею» (Чубай 2013: 168). А у контексті народної казки, це застрягання не дає «попелюшці» Ганні перевтілитися в ту пишно вдягнену красуню – як вияв оновлення і справжньої вроди.

Електричне світло, за аналогією з «газонами» у вірші «Трава» Г. Чубая, чи «головкою сірника» як символом приручення вогню людиною у циклі «Мертва природа» І. Калинця, позначає своєрідну імітацію справжності – ерзац, копію істинного існування. Воно дочасово може задовольняти потреби поневолених «шпаків», що потрапили у «золоту клітку» і не вгавають співати про неї пісні. Однак:

[...] темніє листя темніє
темніє та не відчиняється. (Чубай 2013: 140)

Незважаючи на проміння «електричного світла», морок стає ще сильнішим, місто, що відчитується тут як символ екзистенції в модерному часі, поглинає дедалі більша темрява. І природа не відчиниться на це штучне засвічене загарбником світло. Вона – теж ніби Митуса, не згодна співати пісень «на замовлення».

У контексті поліфонії поетичних світів привертає увагу й вірш Г. Чубая «Хроніка. Ігореві Калинцю – присвята» зі збірки «Плач Єремії» (1969):

тоді всю ніч над нашим містом пливли
двоспальні ліжка замість хмар
повідали що з них ранком йшов
копійчаний дощ

тоді обличчя годинників були смертельно
бліді і крапали на підлогу сльози
хвилин щораз рівномірніше

заховалися наші коні в буланому
листі і разом із листям їх вітер
кудись погнав
а як ми допивали каву то явився
нам кишеньковий месія й прорік

не будьте героями всі одночасно
бо станете тоді схожими на
перекупок що пропонують один і

той самий товар ставайте в чергу
на героїзм і чекайте

а якщо ви так і помрете не
звершивши нічого геройського то
ж хіба не героїством було ваше
доброчесне стояння в черзі на героїзм

а ще божевільна церква що
збожеволіла од самоти й порожнечі
повз кав'ярню поволі тоді брела. (Чубай 2013: 120)

Уже з першої верлібрової «строфи» сюрреалістичні образи «двоспальних ліжок замість хмар», з яких ранком іде «копійчаний дощ» створює перед реципієнтом враження очуднення. Асоціативний ряд, який може виринути від цього, вочевидь, міститиме в собі вислови «спати на хмарах», «літати в хмарах», «мати голову в хмарах». Чи говорить тут ліричний суб'єкт про людей – безнадійних мрійників, що плекають певні нереалістичні думки, і, як то кажуть, марять? Хтось може згрубша засоціювати тих людей з митцями – тими, хто свої образи, які виснив на хмарах, переніс у твори. Однак, пам'ятаючи про цикл «Нічною Одиссеєю» Ігоря Калинця, що є частиною «Спогаду про світ» (епіграфом до збірки є уривок із «Плачу Єремії» Г. Чубая), можемо простежити перегукування, а відтак зв'язок між образами із цих творів, отже, сприйняти це і як своєрідну відповідь І. Калинця на присвячений йому текст.

У циклі «Нічною Одиссеєю» ліричний герой І. Калинця описує блукання нічним розпусним містом, де, перефразовуючи вислів Христа, «на міській торговиці / віддаємо Еросові еросове» і «де не попускають / нас шлеї ритму / поєднання плоті», а «святощі / як і одежа / облітає від подиху очей» (Калинець 1997: 124). Там «не ніч / а повія / з віолончелями стегон», там:

ніч самогвалтів
тих
що повертаються
з порожніми руками
до ліжок
односпальних і двоспальних

у сподіванні ерекцій

у млосних снах

ніч самогвалтів

знайомих поетів

які виціджують

із срібних пер

водянисте молоко

для од. (Калинець 1997: 125)

Очевидною є сатира на графоманію прокомуністичних «віршомазів», письмо яких метафорично осмислюється в дещо порнографічному руслі: їхнє «самогвалтування» – то переламування і переступ через себе заради співання «од» для «еліти нашої», задля отримання різноманітних матеріальних цінностей і суспільних визнань. Цим вони асоціюються з нащадками Бояна – співця слави князівської влади, якого тут сприймаємо у виразно негативних тонах. Сім'я «із срібних пер», яке запліднює папір для створення таких «од», постає як наслідок їхнього «збудження» від гріха і опороку, у якому живе місто. Причому, місто те, як можна зрозуміти з іншого вірша циклу, відверто окуповане чужинцями, обпльоване їхньою лайкою:

де кровозмішування

мови з мовою

прелюдія нічного

кровозмішування рас

де королівський матюк зайд

випльовують

як лушпиння. (Калинець 1997: 124)

Тут можна простежити тяжіння до Маланюкового образу матері-блудниці, про що, зокрема, пише О. Гольник: «Гріх Батьківщини в її рабстві» (Гольник 2013: 102). Поет широко використовував цю метафору в тих апокаліптичних мотивах своєї творчості, де поневолена Україна постає «похотивою скитською гетерою», що:

Головою на Захід і лоном на Схід
Розпростерла солодкі смагляві м'язи.
На поталу, на ганьбу земних огид. (Маланюк)

Місто в такій окупованій Україні, вочевидь, описує й ліричний герой І. Калинця. До теми циклу віршів І. Калинця «Нічною Одиссеєю» доречні міркування М. Лановик: «Велике місто – це передусім ворог землі (її закуто в асфальт), втілення цивілізації, яка втратила зв'язок із природою і культурою. [...] У великому місті й час іде зовсім по-іншому: він минає неймовірно швидко, майже непомітно. [...] У векторі цивілізаційних процесів велике місто створює середовище для посилення поліглотизму, космополітизму, масовізму, пристосуванства, сірої посередности, бунту мас (таким воно осмислено у працях філософів початку ХХ століття, зокрема Х. Ортеги-і-Гассета), із втіленням засад позаестетичної, позаморальної, позаінтелектуальної тотальности; простором, у якому стираються межі між своїм і чужим, між вчора – сьогодні – і завтра, між правдою і брехнею, між добром і злом, справедливістю і несправедливістю. Однак у тоталітарному суспільстві воно ще є втіленням і оплотом чужої й ворожої ідеології» (Гольник 2013: 102).

Якщо ж трактувати Чубаєві нічні «двоспальні ліжка замість хмар», з яких вранці іде «копійчаний дощ», посилаючись на цикл «Нічною Одиссеєю» І. Калинця, то в них таки можна побачити продані унаслідок «злягання» з нечистими компромісами (передовсім, компромісом із сумлінням) таланти – тут уже «кесареві кесареве» (тут трохи не так: Христос протиставив матеріальне (кесареві) духовному (Богові), тому коли поети писали оди, то вони не віддавали Богові Богове). З хмар-ліжок, де вночі відбувався гріх, опадає грошовий дощ – ніби тридцять юдиних срібняків. З іншого ж боку, напрошується паралель з Антоничевими «мужчинами у сивих пальтах», які «з кишень виймають зорі і платять їх паннам за п'ять хвилин кохання» (Антонич). Перенісши цю образність на текст Чубаєвих «Хронік», можна зробити такий висновок: зорями, що на ранок зникають із небосхилу у вигляді копійчаного дощу, розплачуються із землею «хмари-ліжка», що покинули оселі господарів, винісши з їхніх домів «брудну білизну» приватности на огляд нічного міста. Утім, усі ці пояснення таки не претендують у цьому випадку на стовідсоткову правильність.

Ключовим же образом вірша є таки час. Він постає перед очима читача «блідими обличчями годинників», з яких «капали на підлогу сльози хвилин». Відчитуємо тут алюзію до сюрреалістичної картини С. Далі «Постійність пам'яті» (1931), на якій були зображені «м'які циферблати» годинників, один з яких наче випрана одіж звисає з гілки сухого дерева, інші ж наче плавляться поряд у таких само дивних деформаціях. «Смертельна

блідість» годинників у «Хроніці» наближає їх і до образу нічного небесного світила – Місяця, чие світло, проникаючи крізь шибку вікна в приміщення, падає на підлогу, мов сльози.

Попри свою обтічність, час не втрачає влади. Він, зокрема, змінює пори року, формує їхню циклічність. Відчитуємо у вірші настання осені. «Коні» ліричних героїв, що сховалися в «буланому листі», розвіяв разом із тим листям вітер. Ті «коні» можуть бути як роки, образи, вірші – перед читачем відкритий простір для множинності інтерпретації цього фрагмента. Водночас і саме «булане» листя метафорично зображене через образ диких коней, що розбіглися восени просторами вітру. Далі нова грань осмислення образу часу, а конкретніше – годинника, постає у вигляді «кишенькового месії», що підходить до героїв, які сидять у каварні. «Кишеньковість» можна розуміти як крихітність і мізерність, прирученість і несамотійність. На противагу створеному у 1920-і М. Кулішем «Народному Малахію» цей новоявлений пророк аж ніяк не спішить ставати героєм, новітнім Дон Кіхотом. Він навпаки закликає: «Не будьте героями всі одночасно». Для нього герої – як гендлярі з однаковим товаром. Тому «Месія» того часу вчить прилаштовуватися (прогинатися) і чекати своєї черги на «героїзм». Відчитуємо в цій черзі й сатиру на брежнєвські реалії (зокрема, безглузде нагромадження «зірочок» тодішнім «орденоносним генсеком»), бо достоту схожою стає вона на чергу за «цяцькою» совєцького звання героя. Але, з іншого боку, у рядках «хіба не героїзмом було ваше / добродесне стояння в черзі на героїзм» можемо побачити й образ «Сізіфової праці» – мотиву часто застосовного в описі ситуації тодішньої боротьби шістдесятників, котрі попри повторюваність своєї складної роботи, себто всупереч постійному скочуванню кам'яного валуна, який вони тягнуть на гору – продовжують боротьбу, незважаючи на те, що доводиться підйом починати заново.

Закінчується ж вірш образом «божевільної церкви». Вона втратила плузд «од самоти і порожнечі». Відчитуємо тут час пропаганди атеїзму, унаслідок чого персоніфікований храм, очевидячки, й спустів. До церкви тої перестали ходити – людей не цікавили вже пошуки доріг до Бога. Тож вона сама почала шукати дороги до тих людей і, втомлена від самотности, зрушила з місця – побрела вулицями відчуженого міста, у якому опинилася непотрібною.

Сама ж збірка «Плач Єремії» починається однойменним віршем. «Плач Єремії» має виразні старозавітні ремінісценції з п'ятьма жалібними піснями про втрату вибраним народом Єрусалима, страждання мешканців і облогу їхнього міста. Зрештою, саме «П'ятикнижжя» (повне зібрання поезії Г. Чубая, четвертою книгою якого є ця збірка) викликає аналогії – за принципом своєї побудови (структури) – з П'ятикнижжям Мойсеевим (книги Буття, Виходу, Левит, Чисел та Второзаконня):

тільки-но збудували місто і навіть ще
не встигли його заселити а вже пророк
Єремія плакав над ним як над давно
спорожнілим

із кожної його сльози тоді виростало
при всякім домі сонце і всім казало що
не сонце воно а жовта кульбаба

і тільки-но сонце промовляло це як
сиве птаство обсідало його звідусіль
називаючи себе кульбабиними дітьми

але варто було вітрові хоча б легенько
повіяти як відлітало птаство геть і
вже не поверталось ніколи. (Чубай 2013: 110)

Пророк Єремія бачить наперед визначену долю щойно збудованого міста – апокаліптичний сценарій його загибелі, трагічну покинутість його руїн. Цей погляд уже в зародку суперечить тезі екзистенціалістів про недетермінованість існування. Із сліз сумного пророка виростають сонця-кульбаби. Метафора цієї дикої квітки маркує й саме місто. Насінинки, що з'являються по її цвітінні у творі постають «сивим птаством» – кульбабиними дітьми. Щойно дмухне вітер, щойно гряне загроза, вони полишають стебельце, на якому сиділи.

Важливо зауважити, що птаство те обсідало ці «сонця», а не виростало з них на противагу «залізним стовпам» із однойменного вірша І. Калинця, які мали опорою високі могили в степу – поставали з давньої історії. Воно, тимчасове, вважало кульбабу сонцем, хоч вона й заперечувала, що є ним. Осмислюючи вірш з урахуванням контексту тодішніх реалій, такими кульбабами-сонцями читач може вважати переслідуваних і ув'язнених поетів, митців, громадських діячів. Тих, до кого горнулися за теплої погоди чи, принаймні, під час «відлиги» (аналогії з «хрущовським» періодом неприховані). Коли почалися репресії, непостійне птаство, що злетілося на яскраве світло, у мить випробування відступало, сторонилося вчорашнього наставника. І тут уже зринають аналогії з Новим Завітом. Христос теж знав наперед про зраду Юди і потрійну зраду Петра.

Утім, «сиве птаство» – це насінинки, вони після облітання з кульбаби поширюються на інші території, запліднюючи їх. У цьому контексті, запліднюватимуть вони нові землі, заселятимуть інші міста такою само «непостійністю», боязливістю, слабкістю перед страхом за життя. На місці ж колишнього мешкання залишатиметься порожнеча.

Ця тема відречення виринає і в І. Калинця. У циклі «По сей бік дощу», присвяченому дружині Ірині Стасів-Калинець, у такому контексті йдеться, зокрема, про трьох різних чоловіків як три реакції на появу дощу. Дощ той – очевидно, хвиля переслідувань, репресій супроти української інтелектуальної еліти в середині-другій половині 1960-их. Переслідування, як виявилось, стали ще сильнішими з початком 1970-их. Отже, дощ – вияв того, що в екзистенціалізмі зветься межевою ситуацією. Перед людиною, на чийх очах починається злива, постає вибір. У цьому випадку, щонайменше три вибори. Один чоловік:

[...] мовив
перейду перейшов він чи
не перейшов але себе
перейшов та й гадає
замало я людина маю
віри замало я людина
маю віри. (Калинець 2004: 212)

Дивуючись його відкритій відвазі «перейти дощ», люди довкола («ми всі до ‘дного’»), відступивши від нього, наче «сиве птаство» з Чубасового «Плачу Єремії», стали тому чоловікові дорікати: «сидів би собі тихо». Інші ж («тамті») глузували: «новий місяць об’явився». Так чоловік «стався у всіх на язиці притчею». Його донкіхотство в цій ситуації демонструє високий рівень відчуженості від нього «прилаштованої» до умов несвободи спільноти, що воліє «сидіти тихо», отже, байдужості до нього, адже невідомо «перейшов він чи ні».

Вислів «перейти себе» спричинює дуалізм інтерпретації. З одного боку, читач може зрозуміти це як здолання посталих труднощів, перемогу над власною слабкістю і страхом перед небезпекою. З іншого, – можливе «гвалтування» свого я, пересилування себе на компроміс із сумлінням, психологічне надламування. Читач не відає до кінця значення того образу, як не знають подальшої долі чоловіка ті, що його осуджували.

Урешті, сам чоловік, незалежно від того, яким був результат унаслідок його вибору, пройшов він цю ініціацію чи ні, картає себе за те, що «має мало віри». Паралелі з

Євангелією знову стають очевидними. Власне, зі словами Христа: «Як матимете віру, хоч з гірчице зерно за розміром, то скажете горі цій посунутися і посунеться вона». Зі суто формального ж боку, повторювання чоловіком останньої фрази, а вірш без розділових знаків створює перед читачем можливість для гри слів: «замало я людина маю / віри замало я людина / маю віри».

Другий чоловік сказав, що «сухеньким з води вийде». І теж став висміяним:

[...] **всі ми** до 'дного сплюнули
хитрує чоловік
а **тамті** всі до 'дного сплюнули
нема на що [...] (Калинець 2004: 212)

Вийти сухим із води – «будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим» чи «знаходити вихід із скрутного становища» (ФСУМ). Негативні конотації фрази знаходять безпосереднє втілення в намаганні того чоловіка не намокнути під дощем. Доля цього чоловіка – сухим він залишався чи ні, теж невідома. Однак він, побачивши щось, вочевидь, страшне, наче не при тямі говорить:

[...] не відають що діють на кого
славлять не відають. (Калинець 2004: 212)

На свою «прозрілість», якщо таку здобув по закінченні свого шляху, він лише натякає – мовляв, він тепер знає більше. Утім, чи не може ослувити від жаху побаченого, чи свідомо змовчує те, що знає. Віра в ідеали (комуністичні?) виявилася хибною; «король голий»; мета, до якої йдуть, фальшива. Знов-таки читач сам опиняється перед спокусою множинності трактувань цих образів, до чого ніби підштовхує й нечіткість зображення, яке спричинює своїми краплями той дощ.

Звертає на себе увагу й повторне протиставлення у цьому вірші концептів «ми» і «тамті». Нагадуємо, що цикл має назву «По сей бік дощу». Можливий ключ до відповіді на питання – хто «ми» і хто «тамті»? – ховається в місці перебування: «ми» по сей бік, «тамті» по той бік. Може, «ми» у «великій зоні», «тамті» у «малій». Чи, радше, «тамті» – то символ іншого, чужого, ворожого. Того, що проти нас. Це інші ідентичності, а «ми» стоїмо на захисті своєї в умовах екзистенційної небезпеки. У цьому контексті добре зазначає І. Лисий: «Ідентичність є продуктом розрізнення, співвіднесення себе з Іншим, як і з її відкритістю.

Але тією ж мірою вона є результатом інтеграційного акту / процесу та співвіднесення себе з самим собою. Тому у ній ідеться як про належність до когось, так і про буття кимось» (Лисий 2013: 30). Щодо відчуття єдності і цілісності спільноти зауважує Р. Чалдині: «Археологічні та антропологічні записи чітко доводять: усі людські спільноти розробили способи реагувати разом, в унісон або синхронно, у вигляді пісень, маршів, ритуалів, наспівів, молитов і танців. Ба більше, вони робили це ще з доісторичних часів: наприклад, колективні танці надзвичайно часто відображені в наскельному живописі й печерних малюнках періодів неоліту та енеоліту. Біхевіористичні дані настільки ж чітко пояснюють причину цього. Коли люди діють спільно, вони *об'єднуються*. Так формується відчуття солідарності групи, що цілком відповідає інтересам спільноти, адже воно забезпечує такі рівні відданості й самопожертви, які зазвичай пов'язані зі значно меншими сімейними одиницями. Отже, людські спільноти, навіть стародавні, виявили «технології» зближення групи за допомогою скоординованих реакцій. За своїм ефектом це схоже на кровну спорідненість: відчуття об'єднаності, стирання меж і переплетення власного «я» з іншими» (Чалдині 2017: 236).

Нарешті, третій чоловік вирішив піти «поміж дощ». Коли ж раптом намочить своє праве плече – він зрікається правого плеча. Коли намочить своє ліве плече, то зрікається й лівого. А тоді непомітно, тому й катастрофічно, зрікається себе самого. Праве та ліве плече тут і як колишні друзі, побратими. Власне, то вже діаметрально протилежна дія до зречення від людини з боку свого оточення, «птаства» – адже тут ідеться про зречення самого героя від оточення. А отже, це – зрада цінностей та ідентичності, що їх визначають. Зрада себе ж. Після цього чоловік не належить до справжнього буття, стаючи «живим трупом»:

[...] а цей ще один котрийсь
що між дощ собі
вертається дивимося але
не бачимо був ото чоловік
та й нема чоловіка. (Калинець 2004: 212–213)

У цьому руслі повернімося до образу «кульбаби», але вже у вірші І. Калинця. Наведений нижче текст є частиною циклу «Ліричний відступ (Чужинка)» зі збірки «Віно для княжни»:

ся земна куля
нагадує кульбабу

відлетять незабаром
як білі парашутики
ліси і міста

вже звіяна голівка місяця

стебло
що біля землі
держить його
крихке

а стебла що
тримають нас
одно біля одного
що менш тривкіші

отож
яке має значення
хто ти. (Калинець 1997: 163–164)

Ліричний герой метафорично бачить земну кулю кульбабою. Він передчуває, що незабаром вітер ворога звіє ліси та міста, і вони, як кульбабині «парашутинки» відлетять у холодний «вирій». Відчутні, очевидно, тут паралелі з виселенням советами українців на Сибір (натяжка, й то дуже груба!). Можемо відчитати і зрубування лісу як вияв репресій супроти української інтелігенції. Відлітання від кульбабиного стебла – це й еміграція фізична і духовна. Таку трагедію встиг відчути місяць, чия «голівка» вже «звіяна». Його стебло – крихке, воно не вдержало мозаїку тіла. Місяць ніби вилетів за межі своєї космічної орбіти. Тож він як супутник (соратник у її боротьбі) покинув Землю наодинці перед смертоносною стихією ворожого вітру.

Ліричний герой, звертаючись до жінки-чужинки, порівнює їх обох, а глибше – зв'язок між ними, зі ситуацією, що трапилася з кульбабами Місяця та Землі. Однак їхня, закоханих, справа ще трагічніша, адже стебла-орбіти, що тримають їх поряд, «ще менш тривкіші» (Калинець 1997: 164). Знаючи, що героям не залишитися разом, чоловік риторично запитує кохану: «отож / яке має значення / хто ти». Бачачи, що трапилося з відчуженими одне

від одного Землею та Місяцем, герой, ніби пророк Єремія, що плакав за втратою міста щойно воно було зведеним, наперед відає, яка доля судилася їхньому зв'язку.

І тут читач виразно може побачити перегуки з цими образами і в Чубаєвому вірші «Чоловік», де дві хмари, що обіймалися, за годину розминулися, ніби чужі і незнайомі.

Отже, «чужинка» теж минула. В інших віршах циклу «поруч проноситься / покоління опалого листу» (Калинець 2004: 259–260). Образ цього листя читач зустрічає й у «Хроніці» Г. Чубая. В І. Калинця воно постає ніби полеглі предки. У «порожніх степах / нашого міста» сновигають кочівники. Знов-таки, тут простежуються паралелі і з образом степу у «Залізних стовпах», і з «вузькоокими кониками» орди із «Землі» в циклі «Мертва природа» (збірка «Спогад про світ»).

У цій атмосфері спустошення і зневіри, де «пень традицій викорчуваний», ліричний герой знаходить свій прихисток у почутті до таємничої «чужинки». Він каже їй, що:

тільки усміх
відшуканий на дні
звістує

що народилася
ще одна людина
в тобі
для мене

ще одна людина
в мені
для тебе. (Калинець 2004: 259–260)

Від їхньої взаємодії одне з одним утворюється новий рівень комунікації. «Я» ліричного суб'єкта доповнюється «я» його коханої. Так само стається й із жінкою. Обоє вони народжують усередині себе нову людину – і живуть та діють крізь них уже ці змінені внаслідок почуття закоханості люди.

«Поза схрещеними вустами / кінець світу» (Калинець 2004: 260) – то поцілунок посеред руїни. Він наче та «соломинка», образ якої вже виринав у «Спогаді про світ», за яку тримаються герої, аби не стати поглиненими триванням апокаліпсису. «Зелене деревце», яке «боїться назвати / дідишною / грудку перегнутою» – то наче демонстрація

відчужености нового покоління від «поколінь опалого листя», показ утрати нащадками родової пам'яті.

Герой не забуває про те, що поряд із ним «чужинка» – вона далека від його коріння, тому він каже їй:

тільки начебто
небо спільне

для твоїх і моїх очей

але запам'ятай
що є ще
небо Вітчизни

воно ласкаве
тільки
для одного з нас. (Калинець 2004: 260)

Та незважаючи на це, герой каже «ходи за мною» цій жінці, яка метонімічно стає «простягнутою рукою», а «рука» ця породжує метафору «стріли, що наздоганяє» його. За тим самим принципом метонімії ліричний суб'єкт сприймає ту жінку як «голодні очі» (він запрошує їх, наче свійську худібку, на своє «барвисте пасовище»). Сприймає її як «довгі ноги», що йдуть за ним, як іде «за господарем приручена олениця». Він із висоти свого домінування над нею дозволяє рухатися за ним.

«Чужинка» та, «чужа туга» – позбавлена коріння, ніби сирота, тож ліричний суб'єкт пропонує їй своє:

ходи за мною
бо тобі бракує
рідної колиски

колискової
яка знає найласкавіші
у світі слова. (Калинець 2004: 261–262)

Урешті, коли час прощання настав, а героєві було очевидно відразу неминучість цього, чоловік виявляє жаль до «білої сльози» (білої, бо чистої, незаплямованої темрявою гріха). Чоловік виявляє жаль і до «прощальної руки», а тоді й до «самого жалю». Цей персоніфікований жаль із «незаплющеними очима» і «повсюдисушими руками» герой закликає стратити, аби обоє забули про розпуку від розлуки:

врешті одного дня
обітни йому голову

презирливою посмішкою
іншого світу

такого мною
погорджуваного. (Калинець 2004: 263)

Привертає увагу й «усміх відшуканий на дні» на початку циклу і «презирлива посмішка іншого світу» наприкінці. Мова розрізняє усміх, усмішку від посміху, посмішки. Так, наприклад, різницю між цими словами пояснює Є. Редько: «Усмішка – утворено від дієслова «усміхатися», а ось слово «посмішка» – від «посміхатися». Тлумачний словник подає значення слова «усмішка» як вираз обличчя, який показує схильність до сміху й виражає лагідність, задоволення, приязнь. Тоді як «посмішка» – особливий вираз обличчя (губ, очей), що виражає глузування, іронічне ставлення до когось або чогось» (Хоронжук).

Аби не залишилося того жалю, потрібно забути про усміх – позитивно марковані емоції, і завершити зв'язок між учорашніми закоханими презирливою посмішкою світу, від якого герой цурається. Така зміна, здавалося б, повинна спопелити будь-який вияв «рецидиву» – біль від усвідомлення кінця. Проте досвід того почуття все одно лишає всередині героя свій відбиток:

коли я повиймав
з ніг і долонь
золоті цвяхи

одна сонячна скалка
ще довго
з грудей стриміла

спогад про тебе

кровоточив. (Калинець 2004: 263)

У цьому завершальному вірші циклу відчитуємо образ Христа, з яким починає асоціюватися головний герой. Останній, проте, був розіп'ятий «золотими цвяхами» на хресті свого почуття. Простежуємо тут і паралель з образом «золотих кліток». Отже, золотою кліткою «схрещених вуст», поза якими вирував «кінець світу», був його зв'язок із «чужинкою». Золоті цвяхи, якими його прибивали до хреста, були вишуканою тортурою, або й не сприймалися до пори до часу за тортуру. Воскресши, ліричний герой повиймає ці «золоті цвяхи» із ніг та долонь. Та «сонячну скалку» з грудей не було сили вийняти.

Тіло розіп'ятого на хресті Ісуса списом пробивав римський воїн Лонгин, увіткнувши його між четвертим та п'ятим ребрами. Так само й героя пробив такий спис, що теж, як і цвяхи, золотого кольору, адже залишив у грудях «сонячну скалку». Тож спогад про «чужинку» кровоточить із місця дотику списа сонячного проміння – дотику втраченої закоханості. Зрештою, весь шлях, пройдений із «чужинкою», починає в такій перспективі видаватися дорогою на Голготу героя.

Отже, творчі дороги І. Калинця та Г. Чубая, починаючись автономно, перетинаються на рівні своєрідного діалогу метафор. До складних загерметизованих образів віршів одного поета можна віднайти ключі у творчості іншого, і навпаки. Це взаємопояснення не береться нізвідки (воно зумовлене спільним часом, спільними екзистенційними проблемами, які поставали перед поетами).

Попри реалії, що поміщали митців як у фізичну, так і в духовну тюрми (замкнений простір, зокрема, й насадженого «соцреалізму»), поетична творчість, фіксуючи неволю, слугувала чи не найважливішим засобом виходу з неї. Тому поезія, схопивши цю атмосферу в'язниці, здатна водночас її здолати. Тому таку поезію і її авторів боялися й переслідували.

Література

Антонич: Антонич, Б. І. Назавжди. – В: <<http://poetyka.uazone.net/default/pages.phtml?place=antonych&page=rotacji06>> (дата звернення: 01.12.2019).

Ганна-панна: Ганна-панна. Українська народна казка. – В: Українські народні казки. <http://proridne.org/Українські_народні_казки/Ганна-панна.html> (дата звернення: 01.12.2019).

Глібов: Глібов, Л. Журба. – В: <<http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=490>> (дата звернення: 01.12.2019).

Гольник 2013: Гольник, О. Апокаліптичний мотив і сюжет у ліриці й есеїстиці Є. Маланюка – В: Міф у художньому світі Євгена Маланюка: Монографія. Кропивницький: Імекс – ЛТД, 2013, с. 102

Калинець 1991: Калинець, І. Невольничча муза. Вірші 1973-1981 років. Балтимор–Торонто: Українське незалежне Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1991, с. 452.

Калинець 1997: Калинець, І. Слово триваюче: Поезії. Харків: Фоліо, 1997. с. 542.

Калинець 2004: Калинець, І. Зібрання творів: У 2 т. Т.1: Пробуджена муза. Київ: Факт, 2004, с. 416.

Калинець 2015: Ігор Калинець читає вірші 17/02/2015 – В: <<https://www.youtube.com/watch?v=sVgYmrltz7c>> (дата звернення: 01.12.2019).

СІС: Кон... – В: Словник іншомовних слів. <<http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%CA%EE%ED>> (дата звернення: 01.12.2019).

Лановик 2014: Лановик, М. Провінція versus Столиця як проблема митця і влади у тоталітарному суспільстві: інкрустації на матеріалі творів Ігоря Калинця / Мар'яна Лановик. – В: Імператив provincial: колективна монографія. [Упорядк. О. Червінської]. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014, с. 50-51.

Лисий 2013: Лисий, І. Національно-культурна ідентичність філософії. Київ: ВД «Кисво-Могилянська академія», 2013, с. 30.

Маланюк: Маланюк, Є. Земля і залізо. – В: <<http://thule.primordial.org.ua/malanyuk.htm>> (дата звернення: 01.12.2019).

ФСУМ: Сухий. – В: Фразеологічний словник української мови. <<http://slovopedia.org.ua/49/53409/361687.html>> (дата звернення: 01.12.2019).

Чалдині 2017: Чалдині, Р. Переконавання: революційний спосіб впливу на людей. [Пер. з англ. Т. Микитюк]. Харків: КСД, 2017, с. 236.

Чубай 2013: Чубай, Г. П'ятикнижжя. Львів: Видавництво Старого Лева, 2013, с. 256.

Інформація про автора:

Назар Данчишин – молодший науковий співробітник, МІОК НУ «Львівська політехніка»

E-mail: nazar.danch@gmail.com

МЕТОДИКА

НЯКОИ ОСНОВНИ ПРАВОПИСНИ ПРАВИЛА В УКРАИНСКИЯ ЕЗИК И УПРАЖНЕНИЯ КЪМ ТЯХ

Лилия Желева

Abstract: The present paper aims to revise some of the most important orthographical rules of the Ukrainian language. The suggested exercises might be useful for students who want to improve their knowledge of the Ukrainian orthography and punctuation and those who will participate in the International Ukrainian Orthography Competition that takes place in the Jagiellonian University.

Keywords: Ukrainian orthography, Ukrainian punctuation, rules, exercises, competition.

През 2019 г., точно 100 години след издаването на първия официален украински общодържавен правописен кодекс, излиза от печат най-новият украински правопис (УП 2019), който възобновява редица изконни украински правописни характеристики, като същевременно и представя редица осъвременени норми на украинския език. Той е обект на настоящата статия. Неин предмет са някои от ортографичните и пунктуационните правила на украинския език, кодифицирани в УП 2019. Подбрани са според две условия – от една страна да съдържат аспектите, които представляват по-голямо предизвикателство за българите, изучаващи украински език, а от друга – да обобщават материала, усвояването на който се проверява на Международния конкурс по украински правопис в Ягелонския университет. Възможно е не всички правила и примери да отговарят едновременно и на двете условия. Работата е с практическа насоченост и целта ѝ е, от една страна, да представи тези избрани правила на украинския правопис, а от друга – да представи упражнения, с които да се подпомогне усвояването на описаните правила. Така статията е структурирана в две части – информативна и практическа. Информативната резюмира най-важните правила в УП 2019 и включва множество илюстративни примери. Практическата част съдържа упражнения върху основните правила, тънкостите и специфичните моменти в правописната практика на украинския език и ключ с правилните отговори.

Три са периодите в историята на украинския правопис: Староизточнославянски (X – XIV в.), Староукраински (последна четвърт на XIV – XVIII в.) и Новоукраински период (XIX – XX в.)¹⁰.

Върху развитието му до голяма степен се отразяват фактори както от филологически, така и от политически характер.

От 1798 г. до 1905 г. могат да се изброят около 50 различни украински правописни системи, които основно могат да се класифицират според това дали се придържат към етимологичния или фонетичния принцип на отразяване на украинската реч. В крайна сметка се налага фонетичният правопис, в който могат да се обособят различни варианти в зависимост от степента на систематизираност и обработване на правописната система, от степента и последователността на придържане към избрания принцип, от използваните букви за обозначаване на специфични украински звукове и пр. Обикновено фонетичните правописни системи получават названията си според региона им на употреба или според името на създателя им – слобожански правопис, кулишивка, жехивка, драгоманивка, гринчевичивка и др.

През вековете украинският правопис преминава през множество перипетии – цензура, забрани, вмешателства. През 1876 г. украинският вариант на кирилската графика е забранен от руския император Александър II, а украинските текстове е трябвало да минават цензура и да се отпечатват само с руски букви, изключвайки буквите, наложени се в употреба при писането на украински. След отпадането на тази забрана, през 1907 – 1909 г. излиза от печат знаменитият речник на украинския език под редакцията на Борис Гринченко, който се придържа към фонетичния украински правопис. През 1918 г. е публикуван проект на официалния украински правописен кодекс, предложен от проф. Иван Огиенко, в дообработката на който взимат участие академик Агатангел Кримски и проф. Йевген Тимченко. През 1919 г. този проект е издаден като „Головніші правила українського правопису“. През същата година е издаден първият в историята на Украйна официален общодържавен правописен кодекс. През 1925 година правителството на Украинската социалистическа съветска република създава Държавна комисия към Народния комисариат на образованието с цел изготвяне на украински правопис, а през 1927 г. комисията подготвя проект за всеукраински правопис. На 6 септември 1928 г. този украински правопис се утвърждава от народния комисар по образованието на УССР Микола Скрипник. През 1933 г. Народният комисариат на образованието на УССР приема друг правопис с цел русифициране

на украинския език. От азбуката отпада буквата *г*. Репресираният правопис търпи незначителни промени и допълнения през 30-те, 40-те и 60-те години на XX век и остава в сила до 1989 г. През 1989 г. е приета, а през 1990 г. – публикувана нова редакция на Украинския правопис, в която се възобновява буквата *г* и се уточняват и допълват определени правописни норми (УП 2019: 2–3). През 1993 г. е приета първата редакция на украинския правопис, откакто Украйна отново е независима държава. От 2019 г. в сила е най-новият украински правопис, приет на 22 май 2019 г. и съставен от Украинската национална комисия по въпросите на правописа. В преходния период от 2019 г. до 2024 г. се допуска и употребата на украинския правопис от 1993 г.

Важно е да се отбележи, че „въпреки трудностите и непоследователностите в извървения път, и пожеланията за максимална изчерпателност, съвременният украински правопис е една детайлно разработена и жизнеспособна система, която обединява и консолидира украинската езикова общност и ефективно обслужва украинския книжовен език в различните му функционални стилове“ (Стаменова 2018: 218).

Започваме с представянето на някои от основните правила в украинския правопис. Повечето включени правила не се различават особено от тези, които съдържа украинският правопис от 1993 година (УП 1993). Основните промени, въведени в правописа от 2019 г., включват няколко нови правила при изписването на главна и малка буква, на думи слято, полуслято и разделно, на думи от чужд произход и на други отделни думи. Някои от въведените правила са с факултативен характер – допуска се изписване и по правописа от 1993 г. на някои думи от чужд произход, на някои домашни думи и на окончанието на родителен падеж на съществителните от трето склонение в единствено число (Стислий огляд основних змін 2019: 1–6). Когато в изброените по-долу правила се наблюдава разлика между украинския правопис от 1993 г. и този от 2019 г., то това е отбелязано.

ОРТОГРАФИЧНИ ПРАВИЛА

Тази част съдържа правописни правила по отношение на: употребата на буквите *и*, *і*, *ї*, *є* и *г*, употребата на апострофа, мекия знак, опростяването на групи съгласни, удвояването на съгласни, правописа на представките *з-* (*із-*, *зі-*)/*с-*, употребата на буквосъчетанията *йо* и *ьо*, употребата на главни и малки букви и изписването на сложни думи (слято, полуслято и разделно).

Употреба на буквите *и* и *і*

1. В началото на думата обикновено се пише *i*: *іграшка, імунітет, історія, інтелект, інформація, ієрархія, Італія, іноземний, іврит, Іван, іскра* и др.

2. Според новия украински правопис съществуват дублетни варианти на някои думи, в които може да се пише както *и*, така и *і*. Тези думи условно могат да се разделят на две групи:

- думи, навлезли много отдавна в украинския език: *ірій / ирій* (мястото, където според славянската митология отлитат през зимата птиците или където душите на мъртвите отиват); *ірод / ирод* (това нарицателно име със значение „много жесток човек“ произлиза от личното име на цар Ирод, което на украински език е прието да се изписва с *І*);

- формите за родителен падеж на съществителните имена от трето склонение (съществителни имена от женски род, които завършват на съгласен звук): *радісті / радості, незалежності / незалежності, хоробрості / хоробрості, честі / честі, смерті / смерті, гідності / гідності, любові / любові, осені / осені, солі / соли, Русі / Руси, Білорусі / Білоруси*.

3. Дублетността в тези окончания е част от процеса по възобновяването на някои норми на украинския правопис, действали до приемането на правописа от 1933 г., който по своята същност представлява изкуствено наложена русификация на украинския език от страна на съветската власт.

4. *И* се пише в началото на:

- някои частици, възклицания и глаголи и съществителни, които произлизат от тези възклицания: *ич, икати, икання, икавка*;

- някои названия, които произлизат от тюркски и други чужди езици: *Кан Ін*;

5. Буквата *і* никога не се изписва в комбинация с гласните *о, а, е, о, и* в рамките на една морфема. Примери за думи с *і* след гласна съществуват, когато гласната и *і* се намират на границата между две морфеми: *по|іменувати, по|інформувати, по|іржавілий, до|історичний, за|інтригувати, старо|індійський*.

6. *И* се пише след съгласните *г, к, х, ж, ч, ш, щ* в домашни думи: *гиндик, кислий, хитрий, жити, читати, широкий, щирий*.

7. *И* се пише след съгласните *д, з, с, ц, ж, ч, ш, р* в чужди думи, когато след *и* има съгласна: *диплом, зигзаг, симбіоз, цинамон, жираф, чичероне, шимпанзе, ритм* (УП 2019: 6).

Употреба на буквата *ї*

1. Буквата *ї* [йи] се употребява в началото на думата: *їсти, їхати*.

2. Буквата *ї* се употребява след гласен звук: *поїсти, мої*¹¹.
3. Буквата *ї* се употребява след мек знак: *ескадрильї*.
4. Буквата *ї* се употребява след апостроф: *з'їсти*.
5. Буквата *ї* се употребява в чужди думи след гласен звук: *героїзм* (УП 2019: 6).

Употреба на буквите *г* и *г*

1. Буквата *г* може да се изписва в началото, средата и края на думата: *голова, погода, берег*.
2. Буквата *г* се среща както в „домашни“ думи, така и в чуждици: *берег, географія*.
3. Буквата *г* се употребява в „домашни“ украински думи и в чуждици, които са „украинизирани“ отдавна: *грунт, гудзик, дзига* и др.
4. Буквата *г* се употребява в собствени съществителни имена: *Гердан, Ломага, Георгі Господінов*. (УП 2019: 7).

Употреба на апостроф

1. Апостроф се употребява за обозначаване на твърда съгласна пред буквите *я, ю, є* и *ї* в следните случаи:
 - след устнените съгласни *б, п, м, в, ф*: *п'ять, дев'ять, м'ята, м'яз, м'яч, п'єса*;
 - след *р*: *бур'ян, пір'я, подвір'я, Мар'яна*;
 - след *к* в думата *Лук'ян* и нейните производни: *Лук'яненко*;
 - след представки, които завършват на твърда съгласна: *з'їхати, з'єднати, об'єм*;
 - при собствени имена след частиците от чужд произход *д* и *о*: *д'Артанян, О'Коннор*;
 - в чуждици след крайната съгласна на представката: *ад'юнкт, ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура*.
2. Апостроф не се употребява за обозначаване на твърда съгласна пред буквите *я, ю, є* и *ї* в следните случаи:
 - когато преди буквата за обозначение на устнения звук има друга съгласна (освен *р*), която принадлежи към корена / основата: *різьбяр, мавпячий, духмяний, свято, парафянин, прямий*;
 - когато *ря, рю, рє* съдържат меко *р*: *прямий, темрява, буря* (УП 2019: 7–8).

11 Изключения са думите, които съдържат комбинацията „гласна + *ї*“ на границата между две морфеми. Вж. „Употреба на буквите *и* и *ї*“ – т. 4.

Употреба на мек знак

1. Мек знак (*ь*) се пише, за да се обозначи мекост на предходен съгласен звук:

- след буквите *д, т, з, с, дз, ц, л, н* в края на думата и сричката: *лебідь, мить, різьба, міський, гудзь, видавець, лялька, день*;

- в средата на думата пред *о* и след *д, т, з, с, дз, ц, л, н, р* – винаги за обозначаване на мекостта на съгласна пред *о* се пише мек знак: *бадьорий, нігтьовий, різьовий, сьогодні, дзьоб, працювитий, кольоровий, середньовіччя, трьох*;

- след *л* пред съгласна: *кульбаба, фільм, мільйон, дзеркальце, Гальчук*;

- в суфиксите *-зьк-, -ськ-, -цьк-, -зькість, -ськість, -цькість, -зько, -сько, -цько, -зькому, -ському, -цькому, -зьки, -ськи, -цьки, -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*: *запорізький, український, мистецький, близькість, людськість, хвацькість, вузько, прізвисько, багацько, по-французькому, по-болгарському, по-словацькому, по-французьки, по-польськи, по-німецьки, кишеньковий, бджілонька, тонесенький, свіжісінський, молодюсінський*;

- във формите за родителен падеж в множествено число на съществителните имена от женски род от меката група на първо склонение (тези, които завършват на *-я*): *пісень, суконь, гривень*;

- във формите за родителен падеж в множествено число на съществителните имена от среден род, окончаващи на *-нн-(я), -ц-(е)*: *завдань, яєць*;

- в края на глаголните форми от II спрежение в сегашно време за трето лице единствено число и трето лице множествено число: *робить, роблять, говорить, говорять*;

- преди възвратната частица във формите за трето лице единствено число и трето лице множествено число на глаголите от I и II спрежение: *пишеться, читається, говориться, робляться*;

- във формите на повелително наклонение на глаголите: *будь, сядьмо, скажіть*.

2. Мек знак не се пише:

- след *р* в края на думата или сричката: *друкар, жаркий, імбир, вітер, різьбар*;

- след *н* пред *ж, ч, ш, щ*: *кунжут, кінчик, інший, баничик*, но: *дончин, няньчин* и др., защото в образуващата основа между въпросните съгласни има мек знак: *донька, нянька*;

- между две еднакви букви, които обозначаваат меки съгласни: *життя, волосся, знання, вугілля, галуззя, правосуддя*;

- след буквите *д, н, т* пред суфиксите *-ченк-, -чук, -чишин*: *Рядченко, Прадчук, Шевченко, Віннічук, Катченко, Вітчук*;

- след буквата *ц* в някои възклицания: *бац, буц, гоц*;
- след *ц* в края на съществителните от мъжки род от чужд произход: *абзац, палац, кварц*;
- след *л* в буквосъчетанията *лц* и *лч*, когато произлизат от *лк*: *гойдалка – гойдалці, виделка – виделці*;
- в думите *баский, боязкий, в'язкий, дерзкий, жаский, ковзкий, плаский, порский, різкий* и техните производни. Причината е, че в посочените думи наставките не са *-ськ-* или *-зьк-*. Съчетаването на звуковете *[с]/[з]* и *[к]* в тези случаи става на границата между две морфеми (напр.: *бояз-кий*) и по тази причина мек знак не се слага (УП 2019: 20–22).

Опростяване на групи съгласни

1. В буквосъчетанията *-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-* съгласните *д* и *т* изпадат; това обикновено става пред наставка, започваща със съгласна, напр. *-ний* или *-ник*, или *-ну-* в глаголи, но също и в някои форми на думата, където има закономерно изпадане на гласната и биха се събрали три последователни съгласни, което би било трудно за произнасяне и затова едната съгласна отпада: *тиждень – тижневий, проїзд – проїзний, користь – корисний*.

2. В буквосъчетанията *-зкн-, -скн-* преди глаголният суфикс *-ну-* съгласната *к* изпада: *тиск – тиснути, блиск – блиснути* и др., но *випуск – випускний*.

3. В буквосъчетанието *-слн-* съгласната *л* изпада: *масло – масний, мисль – навмисний, ремесло – ремісник*.

4. Съгласната *т* не изпада в някои думи, които обикновено се приемат за изключения, но по същество причината при тях буквата *т* да не изпада е свързана със запазването на пряката етимологична и смислова връзка с изходната дума: *хрустливий* (хруст-лив-ий), *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять шістдесят, шістсот, п'ятдесят, дев'яностники*.

5. При прилагателните имена, образувани от съществителни имена от чужд произход, завършващи на *-ст*, буквата *т* в буквосъчетанието *-стн-* не изпада, макар и да не се произнася: *контраст – контрастний, компост – компостний, баласт – баластний* и др. (УП 2019: 22–23).

Удвояване на съгласни

1. Съгласни се удвояват:

- когато префиксът завършва на същата съгласна, с която започва коренът на думата: *спів|відноситися, від|дати, без|захісний, об|бурювання, роз|зеленітися*;

- когато има съвпадение на букви в края на първата и началото на втората част от съставни думи: *страйкком (страйковий комітет), паннімецький*;

- когато има съвпадение на букви в края на корена или основата и началото на суфикса на прилагателното име или съществителното име: *корінь – корін|ний, мільйон – мільйон|ний, район – район|ний, тінь – безтін|ний, антена – антен|ний, імен|ник, займен|ник, племін|ник, племін|ниця, відмін|ник, відмін|ниця, гуман|ність, гостин|ність, старан|ність*;

- когато буквата *с* от основата на глагола в минало време съвпада с възвратната наставка *-ся*: *зріс|ся, розніс|ся, уніс|ся*;

- когато суфиксите на прилагателни *-анн-(ий), -яnn-(ий), -енн-(ий)* са под ударение: *нездолánний, страшенний, численний, здійсénний, нездолánний*;

- когато прилагателните със суфикси *-енн-(ий), -яnn-(ий)* са от старославянски (старобългарски – Л.Ж.) произход, както и съществителните имена и наречията, образувани от тях: *благословенний, блаженний, священний, блаженність, блаженно*. Според новия украински правопис *священник* се пише с двойно *н*;

- при съществителни имена от трето склонение в творителен падеж единствено число, ако в именителен падеж основата завършва на мек знак или на шушкава съгласна (*ніч – ніччю, подорож – подорожжю, мить – миттю*), но няма удължаване, когато основата завършва на две съгласни (*молодість – молодістю*), на устнена съгласна (*любов - любов'ю*) или на съгласната *р* (*матір – матір'ю*);

- пред *я* и *ю* в наречията *зання, навмання, спросоння, попідвіконню, попідтинню*;

- пред *ю* и *є* във формите за сегашно време на глаголите *лити* и *литися*: *ллю, ллєш, ллє, ллємо, ллєте, ллють* и техните производни;

- в думите *бовван, Ганна, ляний, овва, ссати* и техните производни;

- при собствени имена от чужд произход: *Андорра, Білл, Боттічеллі, Голландія, Марокко, Міссурі, Ніцца, Бетті, Джонні, Руссо* и др., както и в нарицателните имена, образувани от тях с помощта на наставки: *андоррець, бесеме́рівський, голландський, марокканець* (при нарицателни имена, образувани от чужди имена без добавяне на наставки, не се удвояват: *ват* (срв. *Ватт*), *бекерель* (срв. *Беккерель*), *гаус* (срв. *Гаусс*));

- в следните думи от чужд произход: *аннали, бонна, білль, бру́тто, бу́лла, ванна, ві́лла, до́нна, мадо́нна, ма́нна, му́лла, панно, пенні, тонна, ду́рра*.

2. Съгласните не се удвояват:

- при нарицателни съществителни от чужд произход: *бароко, інтерме́цо, лібе́рто*;

- при причастията: *зроблений, сказаний, спечений*;

- при прилагателните, които завършват на *-ен-(ий)* с ударение, различно от това на съответните причастия: *варéний* (срвн. прич. *váрений*), *печéний* (срв. прич. *пéчений*);
- при прилагателните, образувани от причастия: *довгожданий, жаданий, шалений*;
- при формата за родителен падеж множествено число на съществителното име *стаття – статей*;
- според новия украински правопис, когато се предава чуждоезиковото буквосъчетание *sk*, на украински то се изписва с едно *к*: *Дікенс, Дікінсон, Джексон, Текерей, Бекі, Букінгем, Бісмарк, Брюкнер, Брокес, Ламарк, Штокманн, Стокгольм, Рудбек, Шерлок* и др. (УП 2019: 23–25, 127).

Правопис на представките *з-* (*із-, зі-*)/*с-*

Представките *із-, зі-, с-* са варианти на представката *з-*. Причината да се пише една или друга форма зависи от звуковото обкръжение на представката.

1. Вариантът *с-* се пише пред беззвучните съгласни *к, п, т, ф, х*: *сказати, спитати, створити, сфотографувати, сховати*.
2. Вариантът *з-* (*-із-/зі-*) се пише пред останалите съгласни: *збігати, зв'язати, згустити, здати, зжувати, ззирнути, зливати, змогти, зносити, зробити, зціляти, зчитати, зишити, зичипнути*.
3. Вариантът *зі-* се пише, когато коренът на думата започва с две съгласни: *зіграти, зібрати, зімкнути* (УП 2019: 25).

Употреба на буквосъчетанията *йо* и *ьо*

1. Буквосъчетанието *йо* се пише:
 - в началото на думата и след гласна: *його, йод, знайомство, бойовий, евакуйований, клейовий, прийом, дійовий*;
 - след съгласна предимно в началото на сричката: *мільйон, соловйовий, підйомний, зйомка, каньйон, серйозний*.
2. Буквосъчетанието *ьо* се пише за обозначаване на мекост на съгласна преди *о*: *бадьорий, кольоровий, безпосередньо, трьох, сьогодні, тьота, працьовитий* (УП 2019: 8).

Употреба на главни и малки букви

1. Главна буква се пише в началото на:

- изречението;
- пряка реч;
- собствени имена, презимена, фамилии, прякори и псевдоними на хора, животни, фолклорни и художествени образи: *Леся Українка, Тарас Григорович Шевченко, Кобзар, Сірко* (име на куче), *Дід Мороз, Червона Шапочка*;
- съставни имена, които се изписват с тире, като всяка част започва с главна буква, с изключение на служебните думи, които не стоят в началото на името (предлози, членове): *Квітка-Основ'яненко, Нечуй-Левицький, Ріо-де-Жанейро, Ла-Мани*;
- точки от план и рубрики, ако те са отделени една от друга с точка;
- прилагателни, образувани от собствени имена с помощта на суфиксите *-ів, -ов(-а/-е), -ев(-е), -їв, -єв(-а/-е), -ин(-а/-е), -їн(-а/-е)*: *Грінченків словник*;
- прилагателни, образувани от собствени съществителни имена, когато образуват словосъчетание със значение „на името на“, „в памет на“: *Шевченківська премія*;
- названия на географски обекти (континенти, държави, градове, села и под.): *Європа, Північна Америка, Україна, Болгарія, Польща, Нова Зеландія, Київ, Львів, Біла Церква, Велика Вілшаниця*;
- частиците *Сан-, Сен-, Сент-, Санкт-, Санта-* (които означават светии): *Сан-Франциско, Санта-Барбара*;
- служебни думи от чужд произход, които се намират в началото на географски названия: *Лос-Анджелес, Ла-Мани*;
- названия на небесни тела, съзвездия, галактики: *Сонце, Земля, Марс, Юпітер, Чумацький Шлях, Великий пес*;
- названия на исторически събития, епохи, периоди, празници, названия на църкви, манастири, икони, названия на органите на реда, учреждения, организации, обединения, научни и учебни заведения, театри, музеи, колективи, организации, фирми, политически партии и движения, документи, нормативни актове, паметници на архитектурата, замъци и храмове, политически, културни и спортни събития (само първата дума и личните имена се изписват с главна буква): *Друга світова війна, епоха Бароко, Відродження, Різдво, Великодень, Благовіщення, Великий піст, Страсний тиждень, День святого Миколая, Українська православна церква, храм Христа Спасителя, Києво-печерська церква, ікона Матері Божої Теробовлянської, Міністерство освіти і науки України, Національний банк України, Рада Європи, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Софійський університет імені Святого Климента Охридського, Київська фабрика іграшок, Садове товариство „Лісова поляна“, Республіканська партія США, Акт проголошення незалежності України, Хотинський замок, Міжнародний конгрес українців*;

- названията на празниците *День Незалежності України, День Соборності України, День Конституції України*, като всички думи се изписват с главна буква;
 - названията на най-висшите органи на властта, държавни учреждения, държавни длъжности и под., като всички думи се изписват с главна буква: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд, Президент України, Голова Верховної Ради України, Надзвичайний і Повноважний Посол*;
 - думите *Бог, Аллах* и имената на Бог: *Єгова, Саваоф, Адонай, Елохім*, както и имената на богини и богове при различните религии: *Деметра, Вішну, Геба, Брахма, Марс, Перун, Даждьбог*, имената на основатели на религии, апостоли, пророци и светии: *Будда, Магомет, Іван Хреститель*;
 - думите *Трійця, Свята Трійця, Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий, Богородиця, Господь, Спаситель, Всевишній, Творець, Цариця Небесна, Мати Божя, Пречиста Діва, слава Божя, воля Господна, Божий промисел*;
 - местоименията, които се отнасят към Бог, Божий: *Його, ім'я Твоє*;
 - названията на култови книги и наименованията на най-висшите църковни служители, като всички думи се изписват с главни букви: *Святе Письмо, Євангеліє, Старий Завет, Новий Завет, Тора, Псалтир, Коран, Вселенський Патріарх, Папа Римський*;
 - местоимението за учтивост *Ви (Ваш, Вам и т.н.)*.
2. Малка буква се пише в началото на:
- авторова реч, която следва пряка реч;
 - рубрики, ако те са отделени една от друга с точка и запетая;
 - служебни думи в имена: *Леонардо да Вінчі, Людвіг ван Бетховен, Жанна д'Арк*;
 - имена и фамилии на хора, фолклорни и художествени образи, които са се превърнали в нарицателни: *донжуан, робінзон*;
 - названия на народи, националности и племена: *слов'яни, українець, поляни*;
 - притежателни прилагателни имена, образувани от собствени съществителни имена: *шевченківський стиль, ахілесова п'ята*;
 - служебни думи и родови названия на географски обекти, административно-териториални единици и др.: *Чорне море, Балканський півострів, Львівська площа, Мічиган-авеню, Скандінавські країни, Київська область, штат Техас, Приміський вокзал, станція метро „Університет“, зупинка „Львівська площа“, аеропорт „Бориспіль“, сузір'я Великої Медведиці, ресторан „Либідь“, кафедра історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, енциклопедія „Вікіпедія“*;
 - названията на посоките на света: *схід, захід, північ, південь*;
 - породи животни: *кавказька вівчарка, сибірське хаскі, сенбернар, перська кішка*;

- думите *бог* и *богиня*, когато се ползват при наименования на богове и богини: *боги Стародавнього Єгипту, бог Посейдон, богиня Гера*;
- думите *апостол, святий, преподобний, мученик* и под.: *апостол Петро, апостол Павло, святий Пантелеймон, но Свята Трійця, Пресвята Богородиця, собор Святого Петра*;
- названията на църковните звания и длъжности, които не са най-високите, както и названията на църковните служби и техните части: *митрополит, архимандрит, архиєпископ, пастор, мулла, імам, ксьондз, літургія, вечірня, утрєня, хресний хід*;
- названия на длъжности, звания, научни степени, титли, рангове, чинове и под.: *президент, прем'єр-міністр, голова, декан, ректор, академік, доктор наук, барон, король, королева, цар, князь, принцеса* (УП 2019: 50–69).

Слято, полуслято и разделно писане на сложни думи

1. Слято се пишат:

- думи със свързваща гласна *о, е, є*: *давньоруський, землетрус, краєзнавство, довгоочікуваний*;
- думи без свързваща гласна: *південь, двохсотий, завкафедри*;
- думи с първа част *напів-, полу-*: *напівфабрикат, полудневий*;
- думи с първа част *пів-*, когато следващата част е съществително име в именителен падеж и заедно образуват единно понятие, в което *пів* не означава „половина“: *південь, північ, півмісяць, півострів*;
- съществителни и прилагателни, съставени от три или повече основи: *термогідродинаміка, глибокозадньоязиковий*;
- сложни бройни числителни: *сімнадцять, п'ятсот, трьохсот*;
- сложни редни числителни, завършващи на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*: *двохтисячний, п'ятимільярдний*;
- сложни прилагателни имена, образувани от числително име, чиято основа завършва на *и, о* или *а*: *двадцятиповерховий, двометровий, сорокаденний*;
- неопределителните местоимения, образувани с помощта на частиците *аби-, ані-, де-, -сь*: *абихто, аніщо, дехто, десь*;
- наречия, образувани от един или повече предлози и наречие / съществително име / корен, образуван от глагол / прилагателно име / числително име / местоимение: *набагато, позавчора, післязавтра, день, вночі, влітку, напам'ять, наперекір, напевне, вдруге, навіщо, передусім*;

- наречия, образувани от няколко основи (с или без предлог): *насамперед, тимчасово, праворуч, ліворуч, нашивидкуруч*;
 - думи, образувани с частиците *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-*: *абияк, деінде, чимало, щоправда, якнайшвидше, чималенький, щоденник, щоразу, щоправда*;
 - сложни предлози, образувани от един или повече предлози и която и да е част на речта: *назустріч, впродовж, напередодні, понад, посеред, поміж*;
 - съюзи, образувани от пълнозначни или служебни думи и частици или предлози: *мовби, причому, тобто, щоб, якби, якщо*;
 - частиците *би, б, то, що* в съюзите: *немовби, ніби, щоб, якби, немовбито, нібито, абищо, якщо* и частиците *авжеж, аякже, атож*;
 - частиците *-ся* и *-сь*: *вмився, одягатися, колись, хтось, якось*;
 - частицата *не*, когато е употребена като представка: *немовля, неук, невдовзі, недоказаний, невміння, незакінчений, ніхто*;
 - според новия правопис и думи с първи компонент от чужд произход, който обозначава количествена характеристика: *гіпер-, екстра-, макро-, максі-, мікро-, міні-, мульти-, нано-, полі-, преміум-, супер-, топ-, ультра-* и др.: *гіпермаркет, макроекономіка, мултимільйонер, топмодель*;
 - според новия правопис и думи с първи компонент от чужд произход: *анти-, контр-, віце-, экс-* и др.: *антивірус, віцепрем'єр, ексчемпіон*. Като изключение, думата *контр-адмірал* по традиция се изписва с дефис.
2. Полуслято се пишат:
- думи, при които първата част означава признак или особеност на предмета, лицето или явлението, изразено с втората част: *бізнес-план, фан-клуб, компакт-диск, альфа-частинка*;
 - думи, при които втората част означава признак или особеност на предмета, лицето или явлението, изразено с първата част: *мова-джерело, студент-україніст, художник-пейзажист*;
 - думи, образувани от един и същи глагол, изразяващи интензивно действие: *писав-писав, робив-робив, ходив-ходив*;
 - думи, образувани от едно и също прилагателно име или наречие, предаващи висока степен на признак: *білий-білий, ледве-ледве, далеко-далеко, тихо-тихо*;
 - думи, образувани от свързване на синоними или антоними: *часто-густо, купівля-продаж*, но ако първата дума е в именителен падеж, а втората – в творителен, се пишат разделно: *кінець кінцем*;
 - думи, които изразяват приблизителност: *година-дві*;

- междуметия и звукоподражания: *тьох-тьох, ой-ой-ой, ге-ге-ге*;
- комбинации от абривиатури и от абривиатури и думи: *ВІЛ-СНІД, ДНК-аналіз*;
- музикални понятия: *до-дієз, мі-бемоль, соль-дієз* и др.;
- думите *карт-блани, статус-кво, суши-бар, караоке-бар* и др.;
- сложни съществителни имена, съдържащи числително име, ако числителното име е

изписано с цифри: *100-річчя*;

- сложни неопределителни местоимения и наречия, които съдържат частиците *будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-*: *будь-хто, який-будь, хто-небудь, казна-хто, хтозна-що, бозна-що, коли-будь, куди-небудь*, с изключение на случаите, когато има предлог между частицата и неопределителното местоимение: *хтозна з ким*;

- сложни прилагателни имена, които започват с отглаголно прилагателно име с представка: *вантажно-розвантажувальний*;

- сложни прилагателни имена, които назовават независими понятия: *архітектурно-будівельний, культурно-технічний, науково-прикладний*;

- прилагателни имена, чиято първа основа завършва на *-ико, -іко*: *історико-культурний, фізико-хімічний*;

- сложни прилагателни имена, чиито основи означават нюанси или обединяват няколко цвята: *темно-зелений, жовто-блакитний, червоно-зелено-синій, но жовтогарячий, червоногарячий*, защото са наименования на отделни цветове;

- сложни прилагателни имена, които назовават междинните посоки на света: *південно-західний, південно-східний, північно-західний, північно-східний*;

- наречия, образувани от прилагателно име, местоимение или числително име с помощта на представката *по-* и наставките *-ому* или *-(к)и, -(ч)и, -(ж)и*: *по-батьківському, по-нашому, по-українському, по-третє, по-сусідськи, по-заячи, по-ведмежи*, а също така *по-латині*;

- наречията *де-факто, де-юре*;

- сложни предлози, образувани с начален компонент *з, із*: *з-за, із-за, з-над, з-поміж, з-під*;

- съюзите *отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то*;

- частиците *-бо, -но, -от, -то, -таки*: *тільки-но, усе-таки, як-от*;

- частицата *не* със собствени имена: *не-Європа*;

- думата *контр-адмірал*.

3. Разделно се пишат:

- според новия украински правопис несклоняемото числително *пів* със значение „половина“ и следходното съществително име в родителен падеж единствено число: *пів години, пів огірка, пів Європи*;

- родови названия: *місто Львів, ріка Дніпро, Ягеллонський університет*;

- съставни бройни и редни числителни имена: *тисяча один, двісті п'ятдесят, сімдесят шостий*;

- съставни предлози: *у разі, під кінець, під час*;

- съставни съюзи: *незважаючи на те що, через те що, після того як*;

- частицата *не* с глаголи: *не робити, не знати, не їсти, не пити, не може бути*; с безлични форми на *-но, -то*, които изпълняват роля на сказуемо: *Праці не закінчено*; с причастия, след които има пояснявана дума: *Я відклав ще не дописаний лист*; с дума, с която не образуват едно понятие *Йому бракує не вміння виконати цю роботу, а бажання*; с прилагателни имена във функция на сказуемо: *Ця річка не широка*; с прилагателни имена, пред които стоят думите *зовсім, аж ніяк*: *зовсім не великі обов'язки, аж ніяк не приємні спогади*; в устойчиви словосъчетания: *ні риба ні м'ясо*; с местоимения, между които има предлог: *ні з ким, ні на що*;

- частиците *що, то, же, ж*: *поки що, хіба що, чи то*;

- съчетания с частиците *би, б, же, ж*: *коли б, хоча б, але ж, пішла б, співали би* (УП 2019: 32–50).

ПУНКТУАЦИОННИ ПРАВИЛА

Тази част съдържа правила по отношение на употребата на пунктуационните знаци в украинския език: точка, въпросителен знак, удивителен знак, запетая, точка и запетая, двоеточие, тире, многоточие, скоби, кавички и наклонена черта.

Употреба на точка

1. Точка се употребява:

- в края на изречения със съобщителна интонация;

- при графични съкращения: *проф. (професор), ст. (століття), рр. (роки), коп. (копійка)*.

2. Точка не се употребява:

- в края на заглавия; при абривиатури: *НАН (Національна академія наук)*;

- при съкращения на мерни единици: *м (метр), г (грам), кг (кілограм)*;

•при други графични съкращения, образувани чрез пропускане на гласните в съкратената дума: *грн (гривня), млн (мільйон), млд (мільярд)* (УП 2019: 161–162).

Въпросителен знак

1. Въпросителен знак се пише:

- в края на въпросителни изречения: *Чи правду кривді подолати?* (Максим Рильський);
- при риторични въпроси, изненада, недоумение: *Се ти, мій чарівниченьку?!* (Леся Українка).

2. Въпросителен знак не се пише при непреки въпроси: *Питах мене, чого зайшла, чом невесела...* (Марко Вовчок) (УП 2019: 163–164).

Удивителен знак

Удивителен знак се пише:

- в края на изречения с възклицателна интонация;
- в края на повелителни изречения;
- в края на изречения, които започват с *як, який, що (то) за, до чого ж, скільки, слава, хвала, ганьба, геть* и др.: *Слава Україні! Героям слава!*;
- при сложна интонация на възклицанието удивителният знак се изписва след въпросителния: *І де та правда!? Горе! Горе!* (Тарас Шевченко);
- след обръщения, които се изговарят с отчетливо възклицателна интонация: *Україно! Ти в славій борні не одна* (Максим Рильський);
- след частиците *так* и *ні* и възклицания, изразени чрез междуметия, когато се изговарят с отчетливо възклицателна интонация: *Ой! Що се за сонілка? Чари! Чари!* (Леся Українка); *Так! Хто не зріс між вами, не зрозуміє вас!* (Леся Українка);
- след вметнати думи или изречения с възклицателна интонация (отделят се с тирета от двете страни): *Директор знав – та й як добре знав! – неспокійну натуру свого головного інженера* (Павло Загребельний);
- в скоби в средата на цитати или след тях, когато авторът иска да обърне специално внимание или да изрази емоционално отношение (учудване, ирония, одобрение) спрямо цитирания материал (УП 2019: 164–165).

Запетая

1. Запетая се пише:

- между еднородни членове на простото изречение, които са свързани безсъюзно: *Під вікнами насадила Ганна бузку, любистку, півників та півонії* (Іван Нечуй-Левицький); *Він – викладач, перекладач та поет*;

- между еднородни членове на изречение, свързани с двойни съединителни и разделителни съюзи: *і..., і... (й..., й...); ні..., ні... (ані..., ані...), то..., то..., (не то..., не то...); або..., або...; чи..., чи... (чи то..., чи то...)*;

- между еднородни членове на изречение, свързани с противопоставителните съюзи *а, але, та (= але), однак, проте (а проте), зате, так, хоч (хоча)*;

- между еднородни членове на изречение, свързани със съединителните съюзи *і, та, та й, ще й, та ще (й), а також, а то й* и др.;

- между еднородни членове на изречение, пред втория компонент от двойките съюзи *не тільки..., а й (не тільки..., але й; не тільки..., а ще й; не тільки..., але також і...); як..., так і; не так..., як...; хоч..., але (та); не стільки..., скільки...; якщо не..., то...* и др.;

- в изречения с еднородни части пред съюзите *як, як-то, а саме* и др.;

- преди и след обръщания;

- след възклицания, които се изговарят с по-слаба възклицателна интонация от останалите думи в изречението: *Гей, на коні, всі у путь!* (Павло Тичина);

- след утвърдителните частици *так, еге (еге ж), авжеж, аякже, гаразд* и др., след отрицателната частица *ні* и след *що (а що), що ж: Еге, я правду вам казав* (Євген Гребінка);

- за отделяне на вметнати думи, словосъчетания и изречения: *безперечно, безумовно, можливо, мабуть, здається, на жаль, по-перше, так би мовити, між іншим, чесно кажучи, звичайно* и др.;

- пред сравнителните съюзи *як, (як і), мов, мовби, наче, немов, неначе, ніби, буцімто, ніж* и др., но когато са употребени като частици със значение на съмнение, запетая не се пише;

- за отделяне на съгласувани определения (причастия и прилагателни имена), които стоят след определяното съществително име: *Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний* (Іван Нечуй-Левицький);

- за отделяне на несъгласувани определения в непреките падежи: *Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона [Мотря] була ніби намальована на білій стіні* (Іван Нечуй-Левицький);

- за отделяне на обстоятелствени пояснения, изразени с причастия или прилагателни имена, които стоят пред съществителното име, към което се отнасят: *Розгублений, хлопець не зміг нічого сказати*;

- за отделяне на приложения в постпозиция, на приложения, които се отнасят към лични местоимения без значение от позицията и на приложения, които стоят пред съществителното име, към което се отнасят, ако носят значение на обстоятелство: *Хоробрі воїни, козаки ставали героями народних пісень і дум (з підручника)*;

- за отделяне на приложения, които са в комбинация със съюзите *як, тобто, себто, цебто, або (= тобто)* и др.: *Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості* (Максим Рилський); приложения, в комбинация с *на ім'я (прізвище), родом, за національністю, так званий* и др.: *Мати її, родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля* (Зінаїда Тулуб);

- за отделяне на обстоятелствени пояснения, съдържащи деепричастие: *Маруся, вийшовши з кімнати, засоромилась* (Григорій Квітка-Основ'яненко); *Повечерявши, полягли спати* (Панас Мирний);

- за отделяне на уточняващи обстоятелства: *По той бік шляху, деє далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва...* (Григорій Тютюнник);

- за отделяне на допълнения със значение на изключване, ограничаване, изразено чрез предлозите *крім, окрім, окріч, за винятком, поряд з, замість* и др.: *За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив* (Панас Мирний);

- за отделяне на уточнения, пояснения, въведени с думите *тобто, а саме, а точніше, або, інакше, по-місцевому, навіть, особливо, переважно, у тому числі, зокрема, наприклад, причому, і притому, і (й), (і) взагалі, та й узагалі* и др.: *Чернишеві під час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох мінрот* (Олесь Гончар);

- при изреждане: *В житті синіли волошки та сокири, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку* (Михайло Коцюбинський).

2. Запетая не се пише:

- между нееднородни определения: *Ми їхали порожньою рудуватою дорогою* (Валерій Шевчук); *завідувач кафедри української мови доктор філологічних наук І. Петренко* (длъжност и научна степен);

- между еднородни членове на изречение, свързани с двойни съюзи, когато образуват устойчив израз: *і так і сяк, і вдень і вночі, ні риба ні м'ясо*;

- пред изразите *і таке ініше (і т. ін.), і так далі (і т. д.), і подібне (і под.)*;

- при обръщения в устойчиви изрази: *боронь божє; дай божє, божє помози, ой божє, господи помилуй*;

- след възклицания, ако те стоят пред лично местоимение, след което следва обръщение: *Ой ти, дівчино* (Іван Франко);

- пред сравнителни съюзи в устойчиви словосъчетания: *голодний як вовк, здоровий як бик, мовчати як риба*;
- пред сравнителни съюзи, ако пред тях стоят наречия за подсилване (*майже, зовсім, цілком, просто, точно, точнісінько, достоту, буквально*) или частицата *ні*;
- пред як в конструкции със сказуемо, което повтаря подлога: *День як день; Люди як люди*; или с повторение на подлога: *Зробив як зробив*;
- пред як, когато означава „в ролята на“: *Про масштаби Довженка як письменника можна судити з його найбільшої літературної праці – „Зачарованої Десни“ (Леонід Новиченко)*;
- пред як и *ніж* в конструкциите (*не*) *більше ніж/як, (не) менше ніж/як* и под.;
- пред частиците *буцімто, мов, мовбито, наче, неначе, ніби, нібито*, изразяващи съмнение: *Під байдаркою ламається крига й наче тоне в глибині море* (Микола Трублаїні);
- пред или след определения, които по смисъл се отнасят не толкова към подлога, колкото към сказуемото: *Тільки один Варчук стояв біля вікна спокійний, зосереджений* (Михайло Стельмах);
- ако деепричастието е част от устойчив фразеологизъм: *Працювати не покладаючи рук*; ако деепричастието се намира сред еднородни членове на изречението заедно с други части на речта във функция на обстоятелствено пояснение за начин: *Діяти впевнено й ні на кого не зважаючи*; ако деепричастието е употребено пред съюза *який* в състава на подчинено определителната част на сложно съставно изречение: *Перед мандрівниками стояли гори, перейшовши які вони зможуть вийти до моря*; ако пред деепричастието стои подсилващата частица *і (й)*: *Вони бралися до роботи й не знаючи повністю її обсягу* (УП 2019: 165–182).

Точка и запетая

Точка и запетая се използва:

1. В прости изречения между разширени еднородни части, особено тогава, когато в състава на поне една от тях има запетаи: *На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп* (Олександр Довженко).
2. В сложни изречения (факультативна употреба; вместо точка и запетая в тези случаи може да се използва запетая):
 - между частите на безсъюзно сложно изречение;

- между частите на сложно съчинено изречение, свързани със съюзите *а, але, проте, однак, і, та*, ако тези изречения са разширени или в състава им има запетаи: *Ся розмова лишила в мені якийсь гіркуй несмак; але мириться, брати назад свої слова у мене не було бажання* (Леся Українка);

- между разширените еднородни подчинени части на сложно съставно изречение, ако между тях няма съединителни съюзи, особено тогава, когато в състава им има разделителни знаци: *Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Мріяли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вишир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське* (Панас Мирний);

- между частите на сложни синтактични конструкции (съчинителни и подчинителни, със съюзно и безсъюзно свързване).

3. В края на рубрики при изброяване (УП 2019: 182–184).

Двоеточие

Двоеточие се употребява:

1. При изброяване:

- след обобщаващи думи: наречията *всі, все, ніхто, ніщо, скрізь, усюди, ніде* и др. и съюзите *наприклад, як-от, а саме* и др.;

- пред еднородни части, дори да няма обобщаваща дума, ако те се произнасят след предупредителна пауза и с интонация за изброяване: *На засіданні присутні: начальник цеху, майстри, інженери і робітники.*

2. При поясняване и уточняване (на съдържание, причина, последица): *Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку* (Іван Нечуй-Левицький).

3. За задаване на пряка реч (УП 2019: 184–185).

Тире

1. Тире се пише:

- между подлога и именното сказуемо, изразено със съществително име или бройно числително име в именителен падеж, при наличие на нулева глаголна връзка между тях: *Київ – столиця України;*

- между подлога и сказуемото, когато едното от тях (или и двете) е изразено чрез инфинитив: *Життя прожити – не поле перейти* (поговорка);

- пред думите *це, це є, оце, то, ото, ось, (це) значить*, които се намират пред сказуемото, изразено със съществително име в именителен падеж или безлична глаголна форма: *Поезія – це завжди неповторність* (Ліна Костенко), *Жити мені без праці – значить не жити* (Дмитро Павличко);

- на мястото на изпуснат член на изречение (най-често сказуемо): *Останні дні – знову в Парижі* (Максим Рильський);

- пред обобщаваща дума, която стои след еднородни части: *День, вечір, ніч, ранок – все біле, все тьмяне* (Леся Українка);

- за изразяване на рязко противопоставяне между две еднородни части, които не са свързани със съюз: *Не хотів ані дружитись, ані дома жити – чумакував* (Марко Вовчок);

- между еднородни глаголни сказуеми, последното от които изразява причина, последица, цел на действието, изразена с предходните сказуеми, или бърза промяна на действието: *Сидять – пережидают дощ* (Панас Мирний);

- пред (по-рядко след) съединителните съюзи *і (ї)* и *та* между две сказуеми, ако второто от тях изразява нещо неочаквано или противоположно: *Земля на прощання усміхнулася – і потемніла* (Панас Мирний);

- преди и след второстепенни части, отделени с по-голяма интонационна пауза: *Дочки – Ольга й Олена – визибували на городі картоплю* (Василь Козаченко); вместо второто тире може да стои запетая: *Автомобіль – наш дім на колесах, довго набираючи швидкість, нарешилі розігнався*;

- за изразяване на последователност от действия: *І Щуку кинули – у річку* (Леонід Глібов);

- между две или повече собствени имена, на чието име е наречена теория, закон, откритие и др.: *гіпотеза Сепіра – Ворфа*;

- за изразяване на връзка между няколко съществителни имена (вместо конструкция с предлога *між*): *відношення товар – гроші – товар*;

- между две или повече думи, обозначаващи пространствени, времеви или количествени граници: *автотраса Київ – Львів, у 2010–2018 роках* (без интервал, когато преди и след тирето стоят цифри);

- за изразяване на приблизителност: *Це коштує триста – триста п'ятдесят гривень*;

- при въвеждане на пряка реч (УП 2019: 185–195).

2. Тире не се пише:

- когато подлогът е изразен с местоимението *це*: *Це наша хата*;

- когато пред именното казуемо стои отрицателната частица *не*: *Серце не камінь* (поговорка), но се пише тире, когато частицата *не* е част от конструкцията *не...*, а: *Я – не журналіст, а письменник*;

- пред казуемо, изразено чрез сравнение със съюзите *як, мов, наче, що* и под.: *Життя як казка*;

- когато между подлога и казуемото има вметната дума или израз: *Пан, напевно, син шановного (...) Казимира Зборовського?* (Михайло Старицький).

Многоточие

Многоточие се пише за обозначавање на:

- незавършеност на изказването;
- пауза, когато след нея следва нещо неочаквано: *Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху* (Михайло Коцюбинський);
- нахъсаност на речта в резултат от силна емоция;
- неочаквано продължение или завършване на мисълта: *Вибори... без вибору*;
- рязък преход към нова мисъл: *Летимо над колією над залізничною... Отакінька колія... Рейки, як дротики.* (Остап Вишня);
- замлъкване, премълчаване: *Ходять тут усякі... – бурмоче дід* (Олесь Донченко);
- пропуски в цитиран текст (УП 2019: 194–195).

Скоби

В украинския език съществуват три вида скоби: кръгли – (), квадратни – [], и ъглови – < >.

1. Кръгли скоби се употребяват:

- за отделяне на подзаглавия, пояснения на думи и изрази, уточнения на предходни думи и изрази, за привеждане на примери или други названия на нещо / някого, за подаване на фамилията на автора или източника след цитат: *В українській мові багато запозичених слів – з грецької (церква, піп, диявол, театр, політика та ін.), латинської (медицина, університет, цирк, юрист та ін.), тюркських (гарбуз, козак, товар, карий та ін.), німецької (крейда, майстер, ландшафт та ін.), французької (аванс, багаж, інженер та ін.), польської (хлопець, певний, червоний та ін.), російської (болванка, затвор, льотчик та ін.) та низки інших мов (з підручника)*;

- за отделяне на вметнати думи, изрази и изречения, които служат като допълнителни пояснения: *Артема на умовному місці (біля криниці) не було* (Андрій Головка);

- за отделяне на ремарки в драматични произведения при пряка реч: *Ольга (голубить його голову). Ну, годі-бо, заспокойся, бідний...* (Іван Кочерга);

- за обозначаване на фрази, които изразяват отношението на слушателите към речта на говорещия: – *Ну, ось ви бачили в цій, по-моєму, талановитій, блискучій доповіді, що він справді дійшов висновків – глибоких, оригінальних, талановитих і, безперечно, високоцінних для нас. (В залі гучні, захоплені оплески.)* (Михайло Івченко);

- за вмъкване на един или няколко въпросителни или удивителни знака за изразяване на отношението на автора към представения от него материал;

- като вътрешни скоби, когато има скоби в скобите; външните скоби са квадратни.

2. Квадратни скоби се употребяват:

- като външни скоби, когато има скоби в скобите; вътрешните скоби са кръгли;

- за отбелязване на цитат или пояснение в случаите, когато в основния текст преобладават кръгли скоби;

- за обозначаване на пропуск в текста на цитата, като между квадратните скоби се поставя многоточие.

3. Ъглови скоби се употребяват в специализирани текстове за отбелязване на пропуснат текст в цитат, като между ъгловите скоби се поставя многоточие (УП 2019: 195–197).

Кавички

В украинския език има два вида кавички: ъглови («...») и кавички „лапички“ („...“).

1. Ъглови кавички се употребяват:

- за отделяне на пряка реч или цитат в текст;

- за отделяне на думи и изрази, които носят емоционална оценка (иронична, презрителна) или се възприемат като чужди, остарели или необичайни;

- за отделяне на названия на имена на институции, фирми, организации, книги, филми и др.;

- за отделяне на значението или дефиницията на думи и изрази: Слово *голова*, крім свого прямого значення, має ще й кілька переносних: «розум», «керівник», «початок колоні» та ін.; *голова* «керівник» – це метафора.

2. Кавички тип „лапички“ се употребяват за обозначаване на кавички в рамките на текст, ограден с ъглови кавички: *«Це мій „Кобзар“», – сказав він.* (УП 2019: 197–198).

Наклонена черта

Наклонена черта се употребява:

- в официално-деловия и научния стил като разделителен знак между еднородни членове на изречението в значение, близко до съюзите *і* и *або*: *тенденції до синтетизму / аналітизму* (с интервал преди и след наклонената черта);
- за обозначаване на година, която не съвпада с календарната: *у 2019/2020 навчальному році* (без интервал преди и след наклонената черта);
- за обозначаване на съотношения между величини, параметри и др.: *співвідношення курсу гривня / долар* (с интервал преди и след наклонената черта);
- в графичните съкращения (без интервал преди и след наклонената черта): *п/в* (*поштове відділення*), *р/р* (*розрахунковий рахунок*), *к/т* (*кінотеатр*);
- за обозначаване на съставни мерни единици (без интервал преди и след наклонената черта): *км/год* (*кілометр на годину*) (УП 2019: 199).

УПРАЖНЕНИЯ

В тази част са включени 12 упражнения, чиято цел е да подпомогнат усвояването на правилата, разгледани в информативната част на статията. Форматът на предложените упражнения се доближава до този на задачите, които решават участниците в Международния правописен конкурс по украински език, провеждан в Ягелонския университет, Краков.

За началните нива на владеење на украинския език е препоръчително всички предложени упражнения да бъдат изпълнявани под формата на диктовка. В някои от упражненията е даден преводът на думите в скоби.

Упражнение № 1

Поставете *и* или *і*: *сп...и...ти, в...и...ванка, ...снувати, ш...мпанзе, ш...фр, ...р...с, зош...т, р...шення, суш...ння, л...хтар...к, ...кати, д...наст...я, х...трий, вел...чезний, шепот...ти, к...шення, ...нд...к, пр...зв...ще, тр...вал...сть, аг...тувати, обстав...на, злет...ти, потр...бно, перев...рений, мот...вований, наод...нц..., с...стемат...зувати, мед...йний, закул...сся, удосконал...ти, в...ктор...на, в...рити, розпов...дати, п...рам...да, к...льк...сть, в...дм...нн...сть, пом...лка, таланов...тий, ор...г...нальний, куп...вля, дв...ч..., розм...р, ф...н...и, посл...довн...сть, пом...тний, законом...рний, ауд...торія, пс...хологія, зрозум...ти, досв...д.*

Упражнение № 2

Поставете *i* или *ї*: ...жак, ...здити, по...хати, по...нформувати, во...н, по...сти, в'...зд, з'...сти, геро...чний, до...сторичний, солов'...ний, рад...о, его...ст, пір'...стий, арха...чний.

Упражнение № 3

Поставете *г* или *г*: ...ава, ...авана, ...азда, ...ість, ...анок, ...валт, ...винт, ...урт, ...ердан, ...рунтівка, ...імн, дзи...ар, не...речний.

Упражнение № 4

Поставете апостроф там, където е необходимо: об...ява, кип...ятити, львів...янка св...яткувати, м...ясо, духм...яніти, кап...юшон, комюніке, прем...єр, кур...єр, різьб...яр, кав...ярня, парф...юмерний, медв...яний, кар...єра, б...юрнетка, м...ясо, Прип...т, б...ю, темр...ява, об...єкт, об...єм, тр...юфель, бар...єра, рев...ю, різдв...яний, об...їхати, вісп...яний, довір...я, сором...язливий, п...юре, м...язовий, Д...Аламбер, скам...янити, старослов...янський, Скоп...є, грав...юра, жираф...ячий, кучер...явий, бур...яновий, подвір...я, повітр...я, м...якун, тер...єр, диз...юнкція.

Упражнение № 5

Поставете мек знак там, където е необходимо: палец... (пръст), кін... (кон), школяр... (ученик), дяд...ко (чичо), близ...ко (близо), вос...мий (осми), л...он (лен), різд...вяний (рождествен), їдал...ня (столова), рибал...ство (рибарство), посил...ка (пратка), селян...ський (селски), сіл...ський (селски), вчител...ка (учителка), близ...кий (близък), обов'яз...ковий (задължителен), сторін...ка (страница), цікавен...кий (интересничък), гарнен...кий (хубавичък), палац... (палат), ходят... (ходят), кин...те (хвърлете), лял...ка (кукла).

Упражнение № 6

Напишете думите според украинския правопис, като добавите съгласни там, където е необходимо: область – облас...ний; пестити – пес...ливий; вість – віс...ник; перстень – перс...ня; блиск – блис...нути; випуск – випус...ний; шість – шіс...нацять; контраст – контрас...ний; якість – якіс...ний; масть – мас...ний; щастя – щас...ливий; хваст – хвас...ливий.

Упражнение № 7

Поставете съгласни там, където е необходимо: в...ічливий (учтив), від...іл (отдел), без...вучний (беззвучен), годин...ик (часовник), молодіст...ю (младост, творителен падеж,

единствено число), *туман...о* (мъгливо), *придбан...ий* (придобит), *назван...ий* (назован), *свещен...ик* (свещеник), *вживан...ий* (употребен), *ал...о* (ало), *відредагован...ий* (редактиран), *благословен...ий* (благословен), *здоровен...ий* (як, здрав), *блажен...ий* (блажен), *неоцінен...ий* (неоценим, много ценен), *впевнен...ий* (убеден), *стат...ей* (статия, родителен падеж, множествено число), *знан...я* (знание), *здійснен...ий* (осъществен), *пояснен...ий* (обяснен), *від...ати* (отдам), *знаряд...я* (оръдие), *повіст...ю* (повест, творителен падеж, единствено число), *ел...інізм* (елинизъм), *роз...ути* (събувам), *розкіш...ю* (разкош, творителен падеж, единствено число), *сюр...еалістичний* (сюрреалистичен), *тон...а* (тон).

Упражнение № 8

Поставете буквите з или с: ...*читати*, ...*цементований*, ...*тикатися*, ...*цілити*, ...*шити*, ...*пикання*, ...*шукати*, ...*бирати*, ро...*пит*, ...*казати*, ро...*казати*, ви...*ихати*, ...*дурити*, ...*фабрикований*, прево...*ходительство*.

Упражнение № 9

Поставете липсващите буквосьчетания (ь)йо или ьо: заво...*ваний*, л...*н*, с...*годні*, медал...*н*, міл...*н*, привіле...*ваний*, с...*мий*, кур...*з*, ма...*нез*, павіл...*н*, позна...*митися*, кроман...*нець*, бул...*он*, кан...*н*.

Упражнение № 10

Оградете малката или голямата буква, като се придържате към украинския правопис: М/марко В/вовчок, В/володимир І/іванович В/вернадський, Л/леонардо Д/да В/вінчі, К/кияни, Ф/француз, І/ісус Х/христос, Ш/шевченківська П/премія, Н/нобелівська П/премія, Ш/шевченківський С/стиль, Д/дід М/мороз, Б/баба Я/яга, А/ахіллесова П/п'ята, Д/дамоклів М/меч, П/піфагорова Т/теорема, Н/нова З/зеландія, К/кавказький Х/хребет, Г/гора Г/говерла, П/північний П/полюс, А/азовське М/море, З/золотий Р/ріг, Б/біла Ц/церква, О/острови С/святої Т/трійці, Ф/франкфурт-Н/на-М/майні, С/сан-Ф/франциско, Л/лос-А/анджелес, К/князівство М/монако, Р/республіка Болгарія, С/сполучені Ш/штати Америки, Б/балканські К/країни, С/скандинавські К/країни, Є/європейський С/союз, Л/львівська О/область, Ш/штат Ф/флорида, Б/бульвар Т/тараса Ш/шевченка, Л/львівська П/площа, П/пінчер, Т/тер'єр, Ч/чау-чау, М/мерло, С/станція „Д/дружба Н/народів“, С/сузір'я В/великого П/пса, Ч/чумацький Ш/шлях, С/схід С/сонця, Е/епоха Р/ренесансу, М/міжнародний Д/день Д/дитини, В/всесвітній К/конгрес У/українців, Д/день С/соборності України, Б/брест-Л/литовський М/мирний Д/договір, В/всевишній, М/мати Б/божа, С/слава Б/божа, Б/благовіщення, Є/євангеліє, М/михайлівський З/золотоверхий М/монастир, В/вечірня, Н/національний Б/банк

України, М/міжнародна А/асоціація У/україністів, Р/рада Європи, М/міжнародний В/валютний Ф/фонд, В/верховний С/суд, Л/львівський Н/національний У/університет І/імені І/івана Ф/франка, Х/харківський Т/тракторний З/завод, Р/ресторан „Л/либідь“, К/київський М/міський Б/будинок У/учителя, Н/національний Х/художній М/музей України, М/музей М/мадам Т/тюссо, А/агентство Ф/франс П/прес, П/парламент, В/вчена Р/рада Ф/філологічного Ф/факультету, К/конгрес М/міжнародної А/асоціації У/україністів, Е/енциклопедія „В/вікіпедія“, К/кримінальний К/кодекс України, З/закон України „П/про П/пенсійне З/забезпечення“, Е/ейфелова В/вежа, А/андріївська Ц/церква, П/палац П/потоцьких, Б/балет „Л/лебедине О/озеро“, Л/лаврентіївський Л/літопис, П/прем'єр-М/міністр, Л/лауреат Д/державної П/премії України в Г/галузі А/архітектури, Р/ректор, П/посол Р/республіки Польща, О/орден С/свободи, В/відзнака М/міністерства В/внутрішніх С/справ України, О/олімпійська М/медаль, Д/державна П/премія України І/імені Олександра Довженка, М/мінеральна В/вода „Моришинська“, П/поїзд „Ч/чорноморець“, Н/надзвичайний і П/повноважний П/посол України в Р/республіці Болгарії, У/укрзалізниця.

Упражнение № 11

Напишете думите според українския правопис – слято, полуслято или разделно: *нижньо...гірський, верхньо...лужицький, важко...атлет, абсолютно...сухий, художник...пейзажист, одно...денний, само...вчитель, монголо...татарський, цементо...воз, держава...Україна, дво...оксид, далеко...далеко, дво...тижневий, земле...трус, праце...здатний, будь...що, друже...любний, хіміє...терапія, альфа...частинка, авто...вокзал, науково...обґрунтований, м'ясо...їд, відео...запис, ого...го...го, кіно...фільм, місто...Львів, три...кілометровий, море...продукти, чотири...кутник, ВІП...зала, ріка...Дунай, сонце...стояння, півтора...метровий, кілька...поверховий, суспільно...корисний, кілька...разовий, по...нашому, до...завтра, сім'я...провід, багато...багато, двою...рідний, інтернет...видання, сорока...річний, пів...день, Нов...город, місто...Софія, чотирьох...мільйонний, зав...кафедри, літ...студія, угро...фінський, на...потім, мед...заклад, де...хто, пед...університет, по...українськи, тисяча...дев'ятсот...вісімдесят...восьмий, е...декларація, держ...установа, інформ...центр, мед...персонал, село...Моринці, на...добраніч, генерал...лейтенант, мульт...фільм, по...батькові, ново...утворений, П...подібний, хтозна...який, за...кордон, по...за...вчора, по...перше, спорт...майданчик, аква...техніка, гора...Говерла, мова...джерело, еко...продукти, гео...політика, боді...арт, веб...сторінка, більш...мениш, гідро...парк, хтозна...при...кому, чітко...окреслений, сяк...так, глухо...німий, як...най...більше, Івано...Франківськ, на...жаль, сто...літровий, дендро...парк, дзень...дзелень, 15...мільйонний, від...ранку...до...вечора, євро...*

зона, етно...гурт, інтернет...послуга, низько...оплачуваний, час...від...часу, пара...олімпієць, поп...музика, дівчина...українка, поп...гурт, прес...конференція, гіпер...маркет, довго...очікуваний, тим...часом, кисло...солодкий, мовно...літературний, макро...економіка, професійно...орієнтований, великий...превеликий, мі...бемоль, мікро...організми, карт...блани, мульти...мільйонер, нано...частинки, 10...А...клас, топ...модель, ультра...звук, віце...прем'єр, екс...президент, анти...інфляційний, не...дуже, чотири...місячний, караоке...бар, писав...писав, кінець...кінцем, статус...кво, аби...який, відео...фільм, авто...магістраль, диско...музика, кіно...зал, не...до...оцінений, стерео...екран, ось...ось, Непий...вода (фамілія), трьох...сот...п'ятдесяти...річчя, відео...продукція, 100...річчя, поки...що, напів...фабрикат, північно...західний, пів...Києва, пів...день, допінг...контроль, пів...яблука, пів...міста, пів...місяць, вантажно...розвантажувальний, ново...заснований, не...може, пів...острів, дизель...мотор, що...денник, термо...гідро...динкаміка, незважаючи...на, художниця...карикатуристка, гінеколог...ендокринолог, член...кореспондент, купівля...продаж, не...доказаний, південно...слов'янський, контрольно...пропускний, лірико...епічний, де...юре, на...передодні, по...між, з-за, під...час, не...начебто, але...ж, з...огляду...на...те...що, тому...що, не...можна, бізнес...план, жар...птиця, лісо...степовий, усе...таки.

Упражнение № 12

Поставте липсващите пунктуаційні знаци в изреченията:

1. Це добре чи погано
2. Зима Холоднеча Засніжений ліс
3. Випав сніг і в селі і в полі і в лісі
4. Рідний край На світі немає нічого дорожчого за нього за землю яка породила тебе й виростила (І. Цюпа)
5. Картина була надзвичайна, неначе сон чи казка (О. Довженко).
6. Життя це ріка в якій попутно й навалює тече минувшина й теперішність добро й зло правда і кривда Р. Федорів
7. Ходімо ж чаю пити та і в школу підемо П. Мирний
8. Концерт закінчується о 10 годині
9. Чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні а власне про способи записування народних пісень Леся Українка
10. Про це писали такі письменники як Шевченко Панас Мирний
11. Він це зробив як навмисно
12. У тексті було багато маловідомих зокрема іношомовних слів

13. *Друзі зустрілися щоб обговорити новини а також щоб накреслити плани на майбутнє*
14. *Дитинство дивується молодість обурюється тільки літа дають нам рівновагу*
15. *На зустрічі були присутні Оля Оксана Тарас Назар і Юрій*
16. *Ти дивися телефільм Роксолана*
17. *Вони їздили 60 км год*
18. *Попрацювавши можна й відпочити*

КЛЮЧ КЪМ УПРАЖНЕНИЯТА

Упражнение № 1

спішити, вишиванка, існувати, шимпанзе, шифр, ірис, зошит, рішення, сушіння, ліхтарик, икати, династія, хитрий, величезний, шепотіти, кишення, індик, прізвище, тривалість, агітувати, обставина, злетіти, потрібно, перевірений, мотивований, наодинці, систематизувати, медійний, закулісся, удосконалити, вікторина, вірити, розповідати, піраміда, кількість, відмінність, помилка, талановитий, оригінальний, купівля, двічі, розмір, фініш, послідовність, помітний, закономірний, аудиторія, психологія, зрозуміти, досвід

Упражнение № 2

їжак, їздити, поїхати, поінформувати, воїн, поїсти, в'їзд, з'їсти, героїчний, доісторичний, солов'иний, радіо, егоїст, пір'їстий, архаїчний

Упражнение № 3

тава, гавана, газда, гість, ганок, твалт, твинт, гурт, тердан, ґрунтівка, гімн, дзигар, негречний

Упражнение № 4

об'ява, кип'ятити, святкувати, львів'янка, м'ясо, духмяніти, капюшон, комюніке, прем'єр, кур'єр, різьбяр, кав'ярня, парфюмерний, медвяний, кар'єра, бюрнетка, м'ясо, Прип'ят, б'ю, темрява, об'єкт, об'єм, трюфель, бар'єра, ревію, різдвяний, об'їхати, віспаний, довір'я, сором'язливий, пюре, м'язовий, Д'Аламбер, скам'янити, старослов'янський, Скоп'є, гравюра, жираф'ячий, кучерявий, бур'яновий, подвір'я, повітря, м'якун, тер'єр, диз'юнкція

Упражнение № 5

палець, кінь, школяр, дядько, близько, восьмий, льон, різдвяний, їдальня, рибальство, посилка, селянський, сільський, вчителька, близький, обов'язковий, сторінка, цікавенький, гарненький, палац, ходять, киньте, лялька

Упражнение № 6

обласний, пестливий, вісник, персня, блиснути, випускний, шістнадцять, контрастний, якісний, масний, щасливий, хвастливий

Упражнение № 7

ввічливий, відділ, беззвучний, годинник, молодістю, туманно, придбаний, названий, священник, вживаний, алло, відредагований, благословенний, здоровенний, блаженний, неоціненний, впевнений, статей, знання, здійснений (осъществен) / здійснений (осъществим, който може да се осъществи), пояснений (обяснен) / пояснений (обясним, който може да се объясни), віддати, знаряддя, повістю, елінізм, роззуті, розкішню, сюрреалістичний, тонна

Упражнение № 8

зчитати, зцементований, стикатися, зілвити, зшити, спікання, зшукати, розпит, сказати, розказати, висихати, здурити, сфабрикований, превосходительство

Упражнение № 9

завойований, льон, сьогодні, медальйон, мільйон, привілейований, сьомий, курйоз, майонез, павільйон, познайомитися, кроманьйонець, бульйон, каньйон

Упражнение № 10

Марко Вовчок, Володимир Іванович Вернадський, Леонардо да Вінчі, кияни, француз, Ісус Христос, Шевченківська премія, Нобелівська премія, шевченківський стиль, Дід Мороз, Баба Яга, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, піфагорова теорема, Нова Зеландія, Кавказький хребет, гора Говерла, Північний полюс, Азовське море, Золотий Ріг, Біла Церква, острови Святої Трійці, Франкфурт-на-Майні, Сан-Франциско, Лос-Анджелес, Князівство Монако, Республіка Болгарія, Сполучені Штати Америки, Балканські країни, Скандінавські країни, Європейський союз, Львівська область, штат Флорида, бульвар Тараса Шевченка, Львівська площа, пінчер, тер'єр, чау-чау, мерло, станція „Дружба народів“, сузір'я Великого Пса, Чумацький Шлях, схід сонця, епоха Ренесансу, Міжнародний день дитини, Всесвітній конгрес українців, День Соборності України, Берст-Литовський мирний договір, Всевишній, Мати Божя, слава Божя, Благовіщення, Євангеліє, Михайлівський Золотоверхий монастир, вечірня, Національний банк України, Міжнародна асоціація українців, Рада Європи, Міжнародний валютний фонд, Верховний Суд, Львівський національний університет імені

Івана Франка, Харківський тракторний завод, ресторан „Либідь“, Київський міський будинок учителя, Національний художній музей України, Музей мадам Тюссо, агентство Франс Пресс, парламент, вчена рада філологічного факультету, конгрес Міжнародної асоціації українців, енциклопедія „Вікіпедія“, Кримінальний кодекс України, Закон України „Про пенсійне забезпечення“, Ейфелова вежа, Андріївська церква, палац Потоцьких, балет „Лебедине озеро“, Лаврентіївський літопис, прем'єр-міністр, лауреат Державної премії України в галузі архітектури, ректор, Посол Республіки Польща, орден Свободи, відзнака Міністерства внутрішніх справ України, олімпійська медаль, Державна премія України імені Олександра Довженка, мінеральна вода „Моришинська“, поїзд „Чорноморець“, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Болгарії, Укрзалізниця

Упражнение № 11

нижньогірський, верхньолужицький, важкоатлет, абсолютно сухий, художник-пейзажист, одностенний, самовчитель, монголо-татарський, цементовоз, держава Україна, двооксид, далеко-далеко, двотижневий, землетрус, працездатний, будь-що, дружлюбний, хімістерапія, альфа-частинка, автовокзал, науково обґрунтований, м'ясоїд, відеозапис, ого-го-го, кінофільм, місто Львів, трикілометровий, морепродукти, чотирикутник, ВІП-зала, ріка Дунай, сонцестояння, півтораметровий, кількаповерховий, суспільно корисний, кількаразовий, по-нашому, до завтра, сім'япровід, багато-багато, двоюрідний, інтернет-видання, сорокарічний, південь, Новгород, місто Софія, чотирьохмільйонний, завкафедри, літстудія, угро-фінський, на потім, медзаклад, дехто, педуніверситет, по-українськи, тисяча дев'ятсот вісімдесят восьмий, е-декларація, держустанова, інформцентр, медперсонал, село Моринці, на добраніч, генерал-лейтенант, мультфільм, по батькові, новоутворений, П-подібний, хтозна-який, за кордон, позавчора, по-перше, спортмайданчик, акватехніка, гора Говерла, мова-джерело, екопродукти, геополітика, бодіарт, вебсторінка, більш-менш, гідропарк, хтозна при кому, чітко окреслений, сяк-так, глухонімий, якнайбільше, Івано-Франківськ, на жаль, столітровий, дендропарк, дзень-дзелень, 15-мільйонний, від ранку до вечора, єврозона, етногурт, інтернет-послуга, низькооплачуваний, час від часу, параолімпієць, попмузика, дівчина-українка, попгурт, пресконференція, гіпермаркет, довгоочікуваний, тим часом, кисло-солодкий, мовно-літературний, макроекономіка, професійно орієнтований, великий-превеликий, мі-бемоль, мікроорганізми, карт-бланш мультимільйонер, наночастинки, 10-А клас, топмодель, ультразвук, віцепрем'єр, експрезидент, антиінфляційний, не дуже, чотиримісячний, караоке-бар, писав-писав, кінець кінцем, статус-кво, абиякий, відеофільм, автомагістраль, дискомузика, кінозал, недооцінений, стереоекран, ось-ось, Непийвода (фамілія),

трьохсотп'ятдесятиріччя, відеопродукція, 100-річчя, поки що, напівфабрикат, північно-західний, пів Києва, південь, допінг-контроль, пів яблука, пів міста, півмісяць, вантажно-розвантажувальний, новозаснований, не може, півострів, дизель-мотор, щоденник, термодинаміка, незважаючи на, художниця-карикатуристка, гінеколог-ендокринолог, член-кореспондент, купівля-продаж, недоказаний, південнослов'янський, контрольно-пропускний, лірико-епічний, де-юре, напередодні, поміж, з-за, під час, неначебто, але ж, з огляду на те що, тому що, не можна, бізнес-план, жар-птиця, лісостеповий, усе-таки

Упражнение № 12

1. *Це добре чи погано?*
2. *Зима. Холоднеча. Засніжений ліс.*
3. *Випав сніг. І в селі, і в полі, і в лісі.*
4. *Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього, за землю, яка породила тебе й виростила (І. Цюпа).*
5. *Картина була надзвичайна, неначе сон чи казка (О. Довженко).*
6. *Життя – це ріка, в якій попутно й навалює тече минувшина й теперішність, добро й зло, правда і кривда (Р. Федорів).*
7. *Ходімо ж чаю пити, та і в школу підемо (П. Мирний).*
8. *Концерт закінчується о 10 годині.*
9. *Чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, а власне про способи записування народних пісень? (Лєся Українка).*
10. *Про це писали такі письменники, як Шевченко, Панас Мирний.*
11. *Він це зробив як навмисно.*
12. *У тексті було багато маловідомих, зокрема іношомовних, слів.*
13. *Друзі зустрілися, щоб обговорити новини, а також щоб накреслити плани на майбутнє.*
14. *Дитинство дивується; молодість обурюється, тільки літа дають нам рівновагу.*
15. *На зустрічі були присутні: Оля, Оксана, Тарас, Назар і Юрій.*
16. *Ти дивися телефільм «Роксолана»?*
17. *Вони їздили 60 км/год.*
18. *Попрацювавши, можна й відпочити.*

Въпреки че далеч не изчерпва всички правописни правила на украинския език, настоящата статия цели да обогати методическата база на преподаването на украински език в Софийския

университет „Св. Климент Охридски“ и в България като цяло. Очаквани резултати от приложението на статията са подпомагането на преподавателската работа в часовете по дисциплините „Практически украински език“, „Правопис и правоговор на украинския език“, „Комуникативни умения на украинския език“, „Втори славянски език – украински език“ и др. и повишаването на нивото на подготовка на студентите украинисти. Допълнителната приложимост на тази статия се състои в подпомагането на целенасочената подготовка и самоподготовка на студентите, на които предстои в бъдеще да представят Софийския университет „Св. Климент Охридски“ на престижния международен конкурс по украински правопис, който се провежда в Ягелонския университет.

Статията се издава с подкрепата на Националната научна програма „Млади учени и постдокторанти“ – 2020 година.

Литература:

Стаменова, Камберова 2008: Стаменова, А., Р. Камберова. Украински език за българи. Част I. София: Мико Дизайн ЕООД, 2008.

Стаменова 2009а: Стаменова, А. Кратък оглед на съвременното състояние и историята на украинския правопис, студия. 29.09.2020 [⚡]<http://slav.uni-sofia.bg/lilijournal/index.php/issues/spring-2009/142>[⚡].

Стаменова 2009б: Стаменова, А. Развитие на украинския правопис до Първата световна война. – В: Езиков свят, т. 7, кн. 1. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2009, 47–57.

Стаменова 2018: Стаменова, А. Украински език. – В: Станков, Р., А. Стаменова. История на славянските езици. Том 2. Източни славяни. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.

Стислий оглед основних змін 2019: Стислий оглед основних змін у новій редакції „Українського правопису“ (2019). 29.09.2020 [⚡]<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/osnovni-zminy%202019.pdf>[⚡].

УП 2019: Український правопис. 2019. 13.08.2020 [⚡]<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>[⚡].

УП 1993: Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні; Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 1993.

Информация за автора:

Лилия Желева – доктор, хоноруван асистент по украински език в Катедрата по славянско езикознание на Факултета по славянски филологии в Софийския университет „Св. Климент Охридски“

E-mail: lilia.zheleva@gmail.com

ХРИСТИЯНСЬКИЙ КОМПОНЕНТ У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Ольга Сорока

Abstract: The article is devoted to the problem of presenting the Christian component as a part of the linguistic picture of the world of Ukrainians in modern textbooks on the Ukrainian language as a foreign language. A review of modern textbooks on the Ukrainian language as a foreign language (hereinafter ULF), written in Lviv centers for the study and research of ULF over the past ten years. The presence of lexical units, exercises, texts, illustrations, relevant topics is analyzed. The reasons for the presence of the Christian component in this type of textbooks are found out.

Keywords: Ukrainian language as a foreign, ULF, ULF textbooks, Christian component.

Підручник з іноземної мови – це впорядкована схема, завдання якої – легко та в доступній формі подати інструкцію до засвоєння чужої мови. Ця інструкція має чітку структуру поділу лексичного та граматичного матеріалу й передбачає послідовне введення комплексу текстів та вправ для формування вмінь та навичок студентів, які вивчають іноземну мову, в межах кожного виду мовленнєвої діяльності.

Для того, щоб бути ефективною, ця схема має бути добре структурованою та наповненою матеріалом, який якнайкраще ілюструватиме спільну загальну лексику, а також слова, що описують особливу культурологічну інформацію, властиву для мовної картини світу. Адже культурна складова у підручниках з іноземної мови дає змогу іноземцеві вибудувати та сформувати цілісний образ світу іншого народу, а, відповідно, краще зрозуміти носіїв цієї мови, те, чим вони живуть, що і як вони роблять, що їх оточує, що вони люблять і творять. Засвоєння будь-якого лексичного матеріалу буде неефективним, якщо його подати ізольовано. Натомість, якщо лексеми розглядатимуться в текстах у властивих мові граматичних конструкціях – як взаємодія частини і цілого, це буде запорукою результативності процесу навчання та засвоєння іноземної мови.

Якщо наповнення підручників з іноземної мови темами загального характеру можна передбачити, є розробки та рекомендації з багатьох мов, то культурна складова такого підручника має бути добре продумана та дозовано уведена. Її наявність є обов'язковою, бо культура – це сфера, у якій мова живе, тому без неї буде важко оволодіти мовою та правильно її застосовувати на будь-якому з рівнів.

Сучасна українська мова протягом століть формувала свій словник, у якому описане і дефінійоване все те, що нас оточує, наша природа, наш побут, наша ментальність,

наша духовність. Фундаментом системи морально-етичних цінностей українців є християнська традиція і мораль, які вже понад тисячоліття формують культурну картину світу українців. Система християнських звичаїв та вірувань передавалась з покоління в покоління в писемній та усній традиції. Однак останнім часом, з огляду на глобальні проблеми з міжрелігійною, міжконфесійною нетерпимістю, нетолерантністю, ненавистю, можна почути думки-сумніви про доцільність використання християнського компонента у підручниках з української мови як іноземної через те, що така інформація може образити представників інших віросповідань та релігійних спільнот або ж бути їм нецікавою чи неприємною. Отже, виникає питання, чи потрібно подавати такий матеріал у підручники з УМІ, чи будуть цікавими підручники з таким вмістом для представників, до прикладу, нехристиянських країн, адже більшість створених на сьогодні підручників є універсальними та призначеними для праці в різномовній аудиторії з представниками різних націй та віросповідань.

Такі роздуми сформулювали мету нашої статті, а саме – дослідити чи представлено християнський компонент у сучасних підручниках з української мови як іноземної, яким чином він присутній, які причини його наявності та чи має він місце в підручниках такого типу. З'ясувати, чи у підручниках подано лише християнський компонент, чи також можна зустріти матеріал, пов'язаний із іншими релігіями та віруваннями.

У нашій розвідці використовуємо термін „християнський компонент“ у такому значенні: це ілюстрації (світлини, малюнки, картини із зображенням християнських святинь – церков, ікон, церковних предметів, тощо), а також слова, фрази, фразеологізми, в поєднанні з граматичним матеріалом, у вправах та текстах підручників з УМІ.

Для аналізу ми обрали дванадцять підручників, виданих протягом другого десятиліття XXI століття у найактивніших львівських центрах вивчення та дослідження української мови як іноземної. Серед них – Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка“, в якому вийшли одноосібні та колективні підручники: „Крок 1“ (Палінська 2011; Палінська 2014¹²), „Крок 2“ (Палінська 2014а), „Автостопом по Україні“ (Палінська 2014б; Палінська 2014в), від авторського колективу на чолі з директоркою МІОКУ І. М. Ключковською „Мандрівка Україною“ (Мандрівка 2012), „Ключ до України: міста і люди“ (Ключ 2020); кафедра іноземних мов Національного університету „Львівська політехніка“ з виданнями „Наука і техніка в сучасному світі“ (Наука 2012), „Місто Лева“ (Місто 2013), „Мистецтво створення

споруд“ (Мистецтво 2014). Ще одним важливим осередком, у якому було створено низку підручників, є Львівський національний університет імені Івана Франка з виданнями: „Українська мова для іноземців. Модульний курс“ (Антонів 2012) і „Українська мова для іноземців. Крок за кроком“ (Мазурик 2015), а також Український католицький університет з підручниками: „Яблуко“ (Бурак 2015; Бурак 2017¹³) та „Яблуко“ (Синчак 2015). Одним із мотивів підбору аналізованих підручників є їхня популярність як серед іноземних студентів Львова, так і серед закордонних університетів і шкіл.

Усі аналізовані підручники написані на високопрофесійному рівні, неодноразово апробовані, відповідають вимогам і нормам щодо такого типу видань, узгоджені з навчальними програмами з української мови щодо підготовки іноземних громадян, відповідають Загальноєвропейським рекомендаціям з мовної освіти (Європейські 2003) та Стандартизованим вимогам (Стандартизовані 2020) щодо рівнів володіння українською мовою як іноземною A1 – C2, які створювалися разом із підручниками, часто їхніми авторами. Усі підручники одномовні і можуть застосовуватися в багатонаціональних групах без мови-посередника та покривають усі рівні володіння мовою: початковий (A1), базовий (A2), рубіжний (B1), середній (B2) і високий (C1), окрім вільного володіння (C2).

Ретельний огляд обраних для аналізу підручників з УМІ для усіх рівнів володіння мовою показав, що християнський компонент більшою чи меншою мірою присутній в усіх з них. Передовсім, це фонові речі – світлини храмів, ікон, церковних предметів, пам'яток української християнської культури, які виконують країнознавчу, культурознавчу і естетичну функцію. Саме такий вид християнського компонента як частини культурної інформації автори ввели у підручники, наприклад, (Бурак 2017: 43; Мазурик 2015: 34, 81, 139, 196; Палінська 2014а: 134, 135, 137, 140, 145; Місто 2013: 10; Синчак 2015: 73, 109; Палінська 2014б: 23, 33, 43, 66, 78; Ключ 2020: 11, 16, 18, 25, 26, 30, 32, 39, 46, 53, 54, 56, 57, 80, 130, 161) та багато ін. Часто, але не обов'язково, такий матеріал є ілюстрацією до текстів, у яких вводиться лексичний християнський компонент, та разом вони створюють своєрідну візуально-вербальну єдність.

Якщо візуальний ілюстративний матеріал присутній більш-менш рівномірно у всіх підручниках і це їх об'єднує, то лексичний матеріал вводиться дозовано відповідно до рівнів володіння мовою, яким вони відповідають, хоча не завжди можна поставити чітку межу між ними, адже автори часом ділять їх дуже по-різному. Детальний аналіз підручників початкового та базового, часом аж до початків рубіжного рівня показав, що лексика, пов'язана з християнством, з'являється у них вже з перших уроків у лексико-граматичній темі, пов'язаній із вивченням вираження місця та граматику місцевого відмінка. Таким

13 Цитати за виданням 2017 року.

чином, у „Кроці 1“ лексеми *священик*¹⁴/*церква*¹⁵ подано у вправі про професії та місце праці (Палінська 2014: 19), а в „Яблуці“, у розробці місцевого відмінка, авторка вводить слова *церква/Літургія* (Бурак 2017: 38, 39), у *церкві/на Літургії* (Бурак 2017: 41). Помічаємо також лексему *католицький*, що, очевидно, насамперед пов'язано із назвою університету, у якому виданий підручник *студент Українського католицького університету* (Бурак 2017: 35). В усіх підручниках початкового та базового рівня зустрічаємо низку слів і словосполучень християнської тематики: *церкви, монастирі, храми* (Бурак 2017: 42, 46), *Софійський собор* (Мазурик: 139, 233), *священик* (Мазурик 2015: 260), *церква* (Палінська 2014: 54; Бурак 2017: 43), *церква св. Михайла*, (Палінська 2014: 55), *Києво-Печерська Лавра, Михайлівський Золотоверхий собор, Андріївська церква* (Палінська 2014: 64), *церква святого Юра, Домініканський собор* (Палінська 2014: 65). Це переважно лексика, що стосується назв християнських культових споруд.

Авторка „Яблука“ М. Бурак, розповідаючи про відому у світі статую Христа-Спасителя, в одному із текстів ввела ім'я християнського Бога – Ісуса Христа: *Христос-Спаситель – це статуя Ісуса Христа в Ріо-де-Жанейро, Христос-Спаситель – це велика статуя Ісуса в Бразилії* (Бурак 2017: 46).

Також у „Яблуку“ влучно і вдало для подачі християнського компонента використана тематика, що стосується життя українців. Тексти, що представляють цю тему, наповнені низкою лексичних вкраплень, що сигналізують про важливість християнської релігії в їхньому житті, наприклад, у тексті „Звичайний українець“ знаходимо таку інформацію: *У неділю українець ходить до церкви та відпочиває* (Бурак 2017: 57). На словосполучення подібного характеру натрапляємо у різних типах вправ в описі українського весілля: *взяти шлюб у церкві* (Бурак 2017: 69), *в якій церкві будете брати шлюб* (Бурак 2017: 167). Такий лексичний матеріал є свідченням того, що шлюб у традиції українців має бути освячений Богом у церкві і цей обряд є важливою частиною їхнього життя, їхньої культури, а отже лексика, пов'язана із цим дійством, важлива, тому і знайшла своє місце у цьому посібнику.

Християнський компонент у підручниках початкового та базового рівня добре вписався у тематику „Свята в Україні“, автори О. Палінська й О. Туркевич, наприклад, використали тему для введення відповідної лексики в розповіді про найбільші християнські свята – Різдво та Великдень: *Різдво, Святий вечір, різдвяний піст, різдвяна свічка, різдвяні пісні, колядки, Великдень, Воскресіння, паска, приходить у церкву* (Палінська 2014: 76–77), подали привітання, якими українці традиційно вітаються у різдвяний час: *Христос*

14 Слово *священик* подане за правописом 1993 року.

15 Приклади з аналізованих підручників у тексті статті подано курсивом, інколи для зручності форми слів у непрямих відмінках можуть бути адаптованими до називного відмінка однини.

рождається! – Славимо Його! (Палінська 2014: 76) і великодній період: *Христос Воскрес!* (Палінська 2014: 77), та розповіли про традиції у святкуванні цих важливих для християнського світу свят в короткій і доступній формі, що відповідає початковому рівню володіння мовою. Чудовим доповненням і підтвердженням радості від Христового народження, яка панує серед українців, є вміщена у підручнику колядка „Добрый вечер тобі, пане господарю...“, зміст якої також розширює спектр свят різдвяного періоду, розповідаючи ще про празники *Святого Василя, Святе Водохреща* (Палінська 2014: 76).

М. Бурак (Бурак 2017: 93) розширила тему Різдва розповідями про те, як його святкують, скажімо, у Німеччині, Канаді, Австралії та у Валлії (Бурак 2017: 93, 96–97). У словнику до цієї теми є чимало лексики, серед такої, яка не зустрічається в інших підручниках: *шопка, Свят-вечір*¹⁶, *Щедрий вечір*, християнські привітання *Христос народився! – Славимо його! Христос воскрес – Воістину воскрес!* (Бурак 2017: 100–101), а в різних уроках можна зустріти слова *святити* (Бурак 2017: 125), *ангел* (Бурак 2017: 130), *Бог* (Бурак 2017: 194). Авторка ненав'язливо показує спорідненість традицій різних народів, що має об'єднавчу силу, показує спільні корені та відкриває можливості до цікавих міжкультурних діалогів.

Елементи святкової християнської тематики використала також авторка „Української мови для іноземців. Крок за кроком“ Д. Мазурик та ввела їх за допомогою популярного українського християнського свята Святого Миколая, вдало поєднавши його з лексичною темою „Ми любимо подарунки“ і граматикою давального відмінка. Вона розповіла про „побратимів“ українського *Святого Миколая* у інших країнах: *американського Санта Клауса, французького Пера Ноеля, італійського Баббо Натале, чеського Микулаша, російського Діда Мороза* (Мазурик 2017: 162). Використання цього свята у підручнику з УМІ є дуже вдалим – не лише з огляду на гармонію з лексичною темою, а й тому, що вже багато століть постать святого Миколая для українців є прикладом та носієм вічних християнських цінностей – любові, добра, людяності, що може стати додатковою темою для обговорення чи матеріалом для різного типу вправ.

Християнський лексичний компонент у підручниках початкового та базового рівнів присутній помірно і цілком відповідає словниковому запасу та культурологічним знанням у цій галузі, які має отримати студент, що опановує українську мову на цих рівнях. Щоправда, іноді виникають питання щодо правопису деяких слів. Це не стосується лексем, написання яких змінено відповідно до чинного Правопису, наприклад, *священик – священник*. Застереження викликає насамперед написання деяких слів та термінів християнського

характеру з великої літери, наприклад, лексеми *святий* у назвах церков, наприклад: *собор Святого Марка* (Бурак 2017: 48), *День Святого Івана* (Бурак 2017: 125), *собор Св. Михайла, на площі Святого Марка*, але *Костел святого Казимира* (Бурак 2017: 136), *лист до Святого Миколая* (Бурак 2017: 195), *Святого Миколая* (Мазурик 2017: 162). Адже в Українському правописі зазначено, що слово *святий* зазвичай пишемо з малої букви (Правопис 1993: 51, Правопис 2019: 59), таке саме правило подає у примітках 2. і 3. Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів (Термінологічний 2005: 79). Можливо у цих випадках слово *Святий* потрактоване як „означуване, яке [...] не виражає родового поняття, як, наприклад, *затока Святого Лаврентія*“ (Правопис 1993: 51).

Нашу увагу привернула також неузгодженість у правописі займенників у вітанні-відповіді *Славімо його/Його!* (Бурак 2017: 100; Палінська 2014: 76) то з великої, то з малої літери. Таке написання свідчить про неузгодженість правопису певних понять релігійної лексики та термінології. Це має своє пояснення, адже довгий час релігійна лексика та термінологія була осторонь інтересу українського правопису. У 2005 році це питання починає коментуватися у Термінологічно-правописному поради́нику, автори якого зазначають, що „*В науковій літературі та в перекладах Святого Письма і творів святих Отців особові, вказівні та зворотні займенники всіх відмінків, які вживаються по відношенню до Бога та Богородиці, пишемо з малої літери*“ (Термінологічний 2005: 78). Однак за рекомендаціями Правопису 2019 року „*У церковних і релігійних текстах з великої букви пишемо займенники, що вживаються замість слів Бог, Божий*“ (Правопис 2019: 59). У зв'язку з цим узгодження написання цього типу лексики залишається актуальною темою.

Також матеріал з підручників показує різнобій у написанні великої літери. Наприклад, у привітаннях *Христос воскрес!/Христос Воскрес! – Воістину воскрес!* (Палінська 2014: 77; Бурак 2017: 100) слово *воскрес* слід писати з малої літери. Натомість назви постів слід писати з великої літери – Різдвяний піст (Термінологічний 2005: 79; Правопис 2019: 59–60), але інколи зустрічаємо *різдвяний піст* (Палінська 2014: 76). Є одне слово, з правописом якого не погоджуємося, – *Софіївський* у словосполученні *Софіївський собор* (Палінська 2014: 64). Уважаємо, що це доволі поширена помилка утворення присвійного прикметника від власної назви *Софія* із додаванням суфікса *-ів (їв)-*. Загалом він з'являється при чергуванні суфікса *-ов-, -ев(єв)-* у присвійних прикметниках чоловічого роду: *Василева – Васи́лів, Олексієва – Олексі́їв* (Правопис 1993: 29), а для творення присвійних прикметників від іменників першої відміни іменників у нас є суфікс *-ин-: Галя – Галин або -їн-: Софія – Софі́їн* (Правопис 1993: 28).

Натомість суфікс *-ський*, який вживається для позначення відношення, належності, може вживатися також з попередніми присвійними суфіксами *-їв-, -їн-:*

Андріївський узвіз, Маріїнський парк, але часто і без них, наприклад: *Софійська площа*. Саме так утворюється прикметник від назви *Київської Софії* – *софійський*, *Софійський собор* (Правопис 1993: 56). Форма *Софіївський*, на нашу думку, могла би бути утворена від власної назви *Софіївка*.

Отже, найбільшою мірою у підручниках початкового та базового рівня християнський компонент представлений ілюстративним матеріалом, в уроках подано лексеми відповідної тематики, які вдало поєднуються з граматичним матеріалом. Найбільше християнської лексики зосереджено у темах, що розповідають про українські свята та традиції. Проаналізований матеріал також показує неузгодженість у правописі окремих лексем християнського змісту.

Серед обраних для аналізу підручників з УМІ для рубіжного та високого рівнів (B1 – B2) ми також зафіксували низку компонентів, пов'язаних з християнством. Така лексика та термінологія знайшла своє місце у цікавих та актуальних текстах, запропонованих у підручнику „Крок 2“ (Палінська 2014а), який є продовженням навчального комплексу „Крок“, розробленого у МІОКу. О. Палінська поступово розвинула та збільшила обсяг матеріалу відповідної тематики, заявлений ще у попередньому підручнику нижчого рівня. Таким чином, вже у першому уроці авторка подала завдання, у якому потрібно розповісти про професії та заняття людей на світлинах, серед запропонованих є зображення священника, який здійснює Богослужіння (Палінська 2014а: 8).

Основна частина матеріалу християнського характеру у цьому підручнику сконцентрована у модулі „Скарби нації“, присвяченому культурі. Серед матеріалу про культурну столицю України – Львів, подано розділ „Релігія“, у якому є інформація про представництва Церков та віросповідань, які функціонують у місті: *Сьогодні місто є центром єпархій Української греко-католицької церкви, Української автокефальної православної церкви¹⁷, Української православної церкви (Київського патріархату), Української православної церкви (Московського патріархату), Римо-католицької церкви та Вірменської церкви. Крім того, в місті діють протестантські, іудаїстські та мусульманські громади* (Палінська 2014а: 144).

По-іншому християнський компонент подали у своєму підручнику Л. Антонів та Л. Паучок. Серед матеріалу, який не зустрічається в інших підручних, – фразеологія з християнським компонентом. Автори запропонували її у рубриці „Українці кажуть“, у якій подали сталі вирази та фразеологізми, серед яких ми помітили такий: *Хто рано встає, тому Бог дає* (Антонів 2012: 45–46). У пізнавальних текстах різноманітної тематики найчастіше можна помітити лексеми, що стосуються українських християнських свят: *під час різдвяних*

17 Підручник написано до створення Православної Церкви України.

та великодніх свят (Антонів 2012: 94), до релігійних, календарних свят, Святий вечір, Свят-вечір, Свята вечеря, під час Великого посту, який триває сім тижнів та передує Великодню, Великдень (Антонів 2012: 146). Серед слів, пов'язаних із релігійним та духовним життям: монастирі, монахи, у тиші монастирських келій (Антонів 2012: 132), церкви (Антонів 2012: 254), біля костелу і монастиря, назви орденів: бернардинці, монахи-бернардини, брати-бернардинці, бернардинський монастир (Антонів 2012: 253) та інші: духовне життя (Антонів 2012: 157), Львівський духовний театр „Воскресіння“ (Антонів 2012: 163), Личаківський цвинтар (Антонів 2012: 254).

Слід зауважити, що у цьому підручнику християнський компонент меншою мірою представлений в ілюстраціях, однак серед авторських рисунків, виконаних О. Перковським, є *колишній костел і монастир бернардинців* (сьогодні церква св. Андрія) у Львові (Антонів 2012: 253). Розширюючи розповіді про культурні пам'ятки, автори подали цікавинки про „Музеї Львова“ та розповіли, зокрема, історію Національного музею у Львові (колишнього Церковного музею), яка пов'язана із постаттю греко-католицького митрополита *Андрея Шептицького* та його церковно-просвітницькою діяльністю.

Вдало використавши опис Музею історії релігії, автори подали лексику, що стосується не лише християнства, а й інших релігій: *експозиція якого дає уявлення про релігійні вірування у найдавніші часи, про становлення християнства. Представлено також речі, які характеризують основні нехристиянські релігії: юдаїзм, іслам, буддизм* (Антонів 2012: 169). Розповідаючи про сторінки нелегкого релігійного життя Кам'янець-подільського краю в межах різних імперій, автори вводять слова, що описують релігійні споруди мусульман: *„27 років тут [у Кам'янець-Подільську] панували навіть турки. Тому зовсім не дивно, що в місті біля костелу височіє мінарет (вежа, з якої закликають мусульман до молитви). До речі, на місці костелу свого часу була церква, потім поляки зробили з неї костел. Турки перетворили костел на мечеть, а потім поляки, повернувшись, знову „пересвятили“ мечеть на костел, поставивши Богородицю, яка топче півмісяць, на знак перемоги над мусульманами...“* (Антонів 2012: 255).

Варто зазначити, що деякі підручники з цієї групи мають спеціалізований характер – вони присвячені одному місту, або одній галузі, або окремим культурним пам'яткам, але християнський компонент у них теж знайшов своє місце. До прикладу, це посібник „Місто Лева“ (Місто 2013), який є своєрідною прогулянкою Львовом, що описує унікальне поєднання та нашарування в ньому різноманітних культур, що співіснують і до сьогодні, та „Мистецтво створення споруд“ (Мистецтво 2014), книга призначена допомагати вивчати українську як іноземну студентам – архітекторам та будівельникам.

У підручнику „Місто Лева“ лексику, що стосується християнства, можна зустріти в різних уроках: *костел/костьол, диякон, хрест, бернардинці, єзуїти, капуцини – ордени римо-католицької церкви, сутана, православ'я, католики, Успенська церква, каплиця Трьох Святителів* (Місто 2013: 6, 14, 32, 38, 81, 83, 84). Однак переважно вона зосереджена в уроці „Храми Львова: молитва в камені“ (Місто 2013: 27–31). Автори розповіли цікаві історії, пов'язані з християнськими святинами Львова, у яких ввели лексику, пов'язану з конфесійним розшаруванням християнства: *римо- і греко-католицькі, православні, протестантські храми* (споруди) та *Українська греко-католицька церква, Українська автокефальна православна церква, Римо-Католицька церква* (Місто 2013: 27–28). Окрім того, у текстах підкреслено і показано те, що Львів є прикладом багатонаціонального і багатокультурного міста, у якому співіснують різні релігійні громади, кожна з них має свою історію в цьому місті. Це знайшло своє відображення у словнику, текстах, та вправі, де запропоновано поєднати назви релігій: *християнство, мусульманство, юдаїзм, буддизм* із відповідними назвами споруд – *дзвіниця, медресе, каплиця собор, пагода, хедер, мечеть, храм, мінарет, церква, монастир, синагога* (Місто 2013: 27–31), подібну вправу можна знайти і в підручнику (Мистецтво 2014: 138). Таким чином автори вдаються до культурного міжрелігійного знайомства, взаємного пізнання та екуменічного діалогу.

В посібнику „Мистецтво створення споруд“, окрім вже звиклого для цієї групи підручників лексичного пласту, помічаємо цілу низку синонімів на позначення культових християнських споруд: наприклад, *Портик базиліки* в Херсонесі, *храм* св. Володимира (Мистецтво 2014: 31), *Домініканський собор* (Мистецтво 2014: 41, 142), *костел* святої Єлисавети (Мистецтво 2014: 140), *церква* св. Онуфрія (Мистецтво 2014: 142), *каплиця* Боїмів (Мистецтво 2014: 140) *Латинська Катедрa* (Мистецтво 2014: 142), *монастир* (Мистецтво 2014: 142), зустрічаються неперекладені назви культових споруд, відомі в усьому світі *церква Санта Марія ін Трастевере* (Мистецтво 2014: 58), *базиліка Санта Марія Маджоре* (Мистецтво 2014: 142) та ін. У текстах також є лексика на позначення конфесійного розшарування християнських храмів: *римо-католицькі, греко-католицькі, православні, протестантські храми*, а також офіційні назви церков: *Українська греко-католицька церква, Українська православна автокефальна церква, Римо-католицька церква* (Мистецтво 2014: 139).

Для ілюстрування різних технік виконання художніх робіт: гравюр, ксилографій, мідьоритів, мозаїк та ін., автори підручника, серед іншого, вдалися до зображень християнського характеру – сюжетів іконографії: „*Архидиякон Лаврентій*“, „*Богоматір Оранта*“ (Мистецтво 2014: 56), „*Свята родина*“ (Мистецтво 2014: 64), „*Мадонна з чотирма святими*“, „*Святий Христофор*“, „*Апостол*“ (Мистецтво 2014: 77),

„*Богоматір з немовлям*“, „*Різдвяна листівка*“ (Мистецтво 2014: 95), „*Мадонна з немовлям*“ (Мистецтво 2014: 101), у яких зустрічаємо багато лексем та власних імен, пов'язаних із християнством. У текстах також можна зустріти не лише назви зображень-ікон, але й скульптур християнського змісту: „*Голгофа*“ (Мистецтво 2014: 139). Світлини з християнськими храмами також використано при описі та поясненні різних елементів архітектури: аркова система, аркбутан, нервюра (Мистецтво 2014: 51).

Окрім згаданих вище лексем, християнський характер мають ще й ті, що позначають назви монаших орденів, біблійних та церковних осіб: *францисканець* «*брат Яків*» (Мистецтво 2014: 58), *римський папа Іван Павло II* (Мистецтво 2014: 139), *орден єзуїтів* (Мистецтво 2014: 142), церковні предмети: *бапсистерій* (Мистецтво 2014: 58), *фреска*, *вівтар* (Мистецтво 2014: 138, 139), *образ Матері Божої Ченстоховської*, *євангеліст Лука* (Мистецтво 2014: 142) та інше: *віровизнання*, *духовний*, *конфесія*, *культовий*, *релігійний*, *сакральний* (Мистецтво 2014: 138), *цвинтар* (Мистецтво 2014: 142).

Серед іншого, у підручнику, у різних його частинах, з метою ілюстрації чи опису архітектурних та художніх творів та їхніх елементів, присутні лексеми на позначення предметів та осіб з різних древніх чи сучасних релігій: старогрецької: *Хатхор* (Мистецтво 2014: 43), старогрецької: *Геракл*, *Посейдон*, *Аполлон і Артеміда* (Мистецтво 2014: 56, 115), буддизму: *Будда* (Мистецтво 2014: 94), юдаїзму: *рабин*, *синагога* „*Золота Роза*“ (Мистецтво 2014: 138).

Достатньо християнський компонент представлений у посібнику „Мандрівка Україною“, адже його основа – це лінгвокраїнознавчі тексти про найвідоміші українські культурні пам'ятки світового значення, що внесені до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а це часто пам'ятки християнської культури. Серед лексики, що вживається тут, є власні назви пам'яток-храмів: *Софія Київська*, *Києво-Печерська Лавра*, які є „героями“ текстів, представлених у підручнику. Християнську лексику та термінологію, включену в уроки, можна згрупувати таким чином: 1) назви християнських споруд: *церква*, *собор*, *храм*, *святиня*, *костел*, *катедра*, *лавра*, *монастир*, *дзвіниця*, *Звіринецькі печери* та ін.; 2) назви віросповідань, освітніх церковних закладів та приміщень: *семінарія*, *римо-католицький*, *пресвітерія*, *монастирський готель* та ін.; 3) назви частин інтер'єру: *іконостас*, *ікона*, *фреска* та ін.; 4) назви реліквій: *моці* та ін.; 5) церковних книг: *Євангеліє*, *Реймське Євангеліє*, *Апостол*, *богослужбні книги* та ін.; 6) назви мови: *церковнослов'янська мова* та ін.; 7) назви церковних служителів, монаших орденів та учасників релігійних дійств: *митрополит*, *священик*, *інок*, *бернардини*, *монах*, *чернець*, *прочанин*, *паломник* та ін.; 8) назви церковних відправ: *богослужіння*, *перепоховання*, *поминальна служба*, *панахида* та ін.; 9) назви, що

позначають Марію та імена святих: *Богородиця, святі апостоли Петро і Павло* та інші назви та означення: *херувимистичний (авт.), ангельський, духовний* та ін. (Мандрівка 2012: 9–150).

Цікаво, що у підручнику вже не просто вживаються окремі лексеми, а подано немало синонімів, наприклад, *інок, монах, чернець* (Мандрівка 2012: 30, 41), *храм, лавра, собор, костел, церква, катедрa, базиліка* (Мандрівка 2012: 14, 16, 20, 36, 37, 76, 110), при чому частота їх вживання теж висока.

Серед багато представленої християнської лексики з'являються також слова для позначення богів та персонажів зі слов'янської міфології та ін.: *Стрибог, берегиня* (Мандрівка 2012: 72), *пантеон, капище* (Мандрівка 2012: 69, 100). Слова, що стосуються назв культових споруд, предметів та осіб інших релігій, ілюструють їх присутність в українській культурі з різних причин та у різний час: *євреї, Єврейська синагога* (Мандрівка 2012: 60, 133), *мусульмани* (Мандрівка 2012: 114), *мечеть, мінарет, іслам* (Мандрівка 2012: 76–77), а також „*Мекка*“, але у переносному значенні „*українська Мекка*“, що стосується паломництва до могили Тараса Шевченка (Мандрівка 2012: 114–115).

Подібним за способом наповнення та викладом матеріалу є посібник „Ключ до України: міста і люди“ (Ключ 2020). Християнська лексика та термінологія зосереджена в текстах уроків, у котрих описано історії християнських святинь у різних містах України, наприклад: про Софію Київську (Ключ 2020: 32–34), собор Святого Юра (Ключ 2020: 53), монастирів (Ключ 2020: 133), у котрих є згадки про духовних діячів, зокрема, князя Ярослава Мудрого (Ключ 2020: 25–28), митрополитів Лева та Атанасія Шептицьких, митрополита Андрея Шептицького (Ключ 2020: 54), який за мудрі настанови та велику працю отримав багато народних імен: *Український Мойсей, Духовний будівничий* (Ключ 2020: 54). Показано присутність християнської тематики у художній літературі (Ключ 2020: 41–43). Серед включених в уроки слів християнського змісту, окрім вже перелічених, є такі, що не зустрічаються в інших підручниках: *митрополит, митрополія, патріарх, «Книга Буття»* (Ключ 2020: 87), *вівтар* (Ключ 2020: 30), *меса* (Ключ 2020: 77), *вертеп* (Ключ 2020: 144), *хрещениця* (Ключ 2020: 151), *проща, сповідь* (Ключ 2020: 163). В підручнику також є цікаві вправи, у котрих запропоновано або назвати частини храмової споруди: *храм, склепіння, башта, баня, перехід, фреска, стіна, колона* (Ключ 2020: 40), або використати слова для позначення культових споруд різних релігій для їх опису в різних містах та селах: *храм, собор, церква, костел, синагога, мечеть* (Ключ 2020: 56). Автори підручника дотримуються чинного правопису, зокрема, й у питаннях християнського компонента.

Отже, у підручниках цієї групи автори збільшили обсяг лексики християнського характеру, розробивши цікаві тексти та вправи відповідного змісту. З огляду на матеріал, поданий у підручнику, можна стверджувати, що актуальним залишається

питання про правопис з великої літери. Насамперед, це стосується лексеми *церква* / *Церква*. На думку авторів Термінологічного порадилика, відповідно до значення цього слова його можна писати з малої або великої літери. Слово *церква* у значенні архітектурної споруди слід писати з малої літери, а „лексему *Церква* та її понятійні синоніми (*Тіло Христове, Невіста Христова*)“ потрібно писати з великої літери. Відповідно „офіційні (повні) назви Церков (на взір „назв держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць“, всі слова пишемо з великої літери: *Римо-Католицька Церква в Україні* (Термінологічний 2005: 81–82). Однак Правопис 2019 року з великої букви рекомендує писати лише перше слово таких назв: *Українська православна церква, Українська греко-католицька церква, Українська лютеранська церква, Римсько-католицька церква, Вірменська апостольська церква* (Правопис 2019: 60).

Отже, у підручниках з УМІ цієї групи збільшилася кількість лексики християнського змісту, з'явилися синонімічні ряди окремих лексем, почали з'являтися імена ключових постатей, пов'язаних з історією української церкви як частини української християнської культури, лексичний матеріал збагатився фразеологізмами. Поряд із християнським лексичним компонентом авториувели слова, що стосуються інших релігій, показавши їх сліди чи присутність в Україні, провівши таким чином своєрідний міжрелігійний лексичний діалог.

В обраних для аналізу посібниках високого рівня християнський компонент присутній доволі по-різному. До прикладу, в „Яблуці“ (Синчак 2015), окрім поодиноких слів та виразів, християнський компонент зосереджено в об'ємніших інформативних текстах та вправах, наприклад, про доктора богослов'я – Ендрю Квілана (Синчак 2015: 12, 276), інтерв'ю з греко-католицьким священиком Максимом Маурітссоном (Синчак 2015: 21). Серед розповідей, що мають стосунок до християнства, – історія української щедрівки „Щедрик“ (Синчак 2015: 113, 233).

Лексику, пов'язану з християнством, у підручнику використано також в темі про релігійні забобони: *4 грудня (Введення в храм Пресвятої Богородиці) дівчатам не можна першим заходити у чужий дім і загалом їм у цей день не бажано ходити в гості* (Синчак 2015: 133) та пісні: *Мене ж Бог боронить від хибних думок, Зі Львова я ані на крок* (Синчак 2015: 60).

Окрім текстів та вправ, у підручнику О. Синчак є додатки, серед яких „Орфографія“. У ньому авторка подала деякі правила написання великої літери у певних категоріях слів, серед яких ті, що стосуються християнства. Вони потрапили у такі групи: назви організацій – *Андріївська церква, Софійський собор*, назви свят – *Великдень, Різдво*, родові назви міфологічних істот: *ангел* (Синчак 2015: 276). Такий додаток є дуже корисним,

але у ньому знаходимо відповіді не на усі питання у стосунку до християнської лексики, що виникають при вивченні УМІ.

В підручнику „Автостопом по Україні“ – цікавій та захопливій пригоді молодого німецького науковця Україною, християнський компонент представлений меншою мірою і показує християнство як частину культури, вірувань та звичаїв українців. До прикладу, у тексті повісті герой звертає увагу на ікону невідомого йому святого, яким виявляється святий Миколай (Палінська 2014в: 22), або ж у діалогах героїв прочитуємо інтерес до пам'яток Києва: *Лавра, Софійський собор* (Палінська 2014в: 38), які обов'язково потрібно відвідати. Відповідну лексику з тексту використано і у вправах підручника (Палінська, Качала 2014б: 45, 75).

В посібнику „Наука і техніка в сучасному світі“ також можна знайти християнський компонент. В одному з текстів автори подали інформацію про алегоричне значення солі в Біблії – *«сіль землі» в Новому Заповіті* (Наука 2012: 61) та дали пояснення *Новий Заповіт – збірник 27 книг, що є основою християнської доктрини (4 Євангелія, Дії апостолів, 21 лист-послання та Об'явлення); виник у 1-2 столітті в середовищі перших християнських громад. Разом зі Старим Заповітом входить до складу Біблії* (Наука 2012: 59). У підручнику відчутна присутність єврейської релігії в культурній спадщині українців та діалогу з нею протягом століть, що відображено у текстах: *синагога, єврейська сецесія, єврейський цвинтар* (Наука 2012: 150–151).

Отже, в останній групі підручників з УМІ християнський компонент присутній різною мірою. У підручнику „Яблуко“ він сконцентрований в об'ємних текстах відповідної складності, а в двох інших його подано спорадично, радше як фон чи акцент для культурознавчої чи наукової інформації. Правопис християнських термінів тримає тему відкритою.

Детальний аналіз підручників з УМІ дав змогу з'ясувати, що автори вводять у них християнський компонент поступово. Склад та кількість лексичного матеріалу цієї тематики у підручниках відповідає вимогам щодо рівнів володіння мовою. В результаті аналізу дванадцяти підручників було виявлено, що християнський компонент найбільшою мірою представлено ілюстративним матеріалом – світлинами, малюнками, ілюстраціями. Лексичний матеріал вводиться поступово, у підручниках початкового та базового рівня це окремі лексеми, що позначають основні назви та поняття, що відіграють роль у житті та світогляді звичайних українців.

У підручниках рубіжного та середнього рівня християнський компонент дещо розширюється. В текстах християнської тематики автори подають фразеологію, розширюють синонімічні ряди основних понять, поданих у підручниках, вводять лексику та термінологію

на позначення конфесійного різноманіття українських християнських церков. Важливо зазначити, що в усіх підручниках цих рівнів автори вводять лексику на позначення понять інших світових релігій, що показує присутність їх на релігійній карті України. Християнським компонентом підручників рубіжного, середнього, а також високого рівня вже є не лише лексеми, словосполучення, фразеологізми, а цілі тексти.

Наявність лексичного матеріалу у текстах християнського змісту в підручниках з УМІ засвідчує та підтверджує те, що християнство є невід'ємною частиною української культури загалом та важливою частиною життя українців. Це дає підстави стверджувати, що така лексика має місце у підручниках з УМІ, адже це частина розповіді про себе. Більше того, автори намагаються не просто показати нашу християнську приналежність, а й вибудувати діалог з іншими релігіями, що були чи є на території сучасної України.

Аналіз досліджуваного у підручниках християнського компонента дає змогу стверджувати, що він має підстави бути введеним у його культурологічну нішу з кількох причин:

- Україна – християнська держава з понад тисячолітньою християнською традицією;
- становлення та розвиток української мови тісно пов'язані з християнізацією та поширенням перекладів священних книг, а також закріпленням та розповсюдженням нових лексичних одиниць, призначених для обслуговування потреб християнської церкви, церковних обрядів;
- Українська Церква завжди відігравала важливу роль у збереженні та розвитку української мови як у часи її заборон, так і в часи її „свободи“. Прогресивне українське духовенство розуміло важливість мови як одного зі стовпів української ідентичності, як коду до розуміння української душевності та духовності, який з покоління в покоління передавався з піснею, молитвою. Ціла когорта українських церковників в Україні, за кордоном чи в заслання працювали або й віддали життя для того, аби зберегти та довести право української мови на існування. Нерідко церква була ініціатором видання підручників з української мови та створення шкіл для вивчення української мови;
- спадок, який залишила в українській культурі Церква, навряд чи можна оминати, адже це сотні святинь, численні обряди, свята, що нерозривно пов'язані з українськими християнськими традиціями;
- наша українська література просякнута біблійними християнськими символами;
- велика частина населення України називають себе християнами.

Отже, присутність християнського компонента в підручниках з УМІ є логічною та природно показує й розширює мовну картину світу українців у такого роду виданнях.

Література:

Антонів 2012: Антонів, О., Л. Паучок. Українська мова для іноземців. Модульний курс: навч. посібн. Київ: Фірма „ІНКОС“, 2012.

Бурак 2015: Бурак, М. Яблуко: підручник з української мови як іноземної (базовий рівень). Львів: Видавництво УКУ, 2015.

Бурак 2017: Бурак, М. „Яблуко“: підручник з української мови як іноземної (базовий рівень). Вид. 2-ге, випр. Львів: Видавництво УКУ, 2017.

Загальноевропейські 2003: Загальноевропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. Київ: Левінт, 2003.

Ключ 2020: Ключ до України: міста і люди: підручник з української мови як іноземної (рівні B2 – C1) / [Ірина Ключковська, Оксана Горда, Оксана Трумко, Наталія Мартинишин, Галина Темник]. Львів: Колір ПРО, 2020, Ч. 1.

Мазурик 2015: Мазурик, Д. Українська мова для іноземців. Крок за кроком. Харків: Фоліо, 2015.

Мандрівка 2012: Мандрівка Україною: навчальний посібник з української мови як іноземної (рівень B2) / Ірина Ключковська, Олеся Палінська, Ольга Пташник, Оксана Туркевич, Богдан Сиванич, Галина Шміло. Львів: „Дон Боско“, 2012.

Місто 2013: Місто Лева. Навчальний посібник з української мови для чужоземних студентів. Рівень В 2 / Г. Бойко, О. Качала, А. Моторний, О. Палінська, І. Юзвяк. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013.

Мистецтво 2014: Мистецтво створення споруд: навчальний посібник з української мови для студентів-іноземців технічних вишів спеціальності „Архітектура“ і „Будівництво“ (рівень B1 – B2) / Г. Бойко, О. Качала, А. Моторний, О. Палінська, Л. Харчук, за ред. І. Карого. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014.

Наука 2012: Наука і техніка в сучасному світі: збірник науково-популярних текстів та навчальних завдань для студентів-іноземців технічних вишів / Г. Бойко, І. Васишин, Т. Гроховська, О. Качала, А. Моторний, І. Юзвяк, за ред. І. Карого. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012.

Палінська 2011: Палінська, О., О. Туркевич. Крок 1. Українська мова як іноземна. Елементарний / основний рівень A1 – A2. Львів: Артос, 2011.

Палінська 2014: Палінська, О., О. Туркевич. Крок 1. Українська мова як іноземна. Елементарний / основний рівень A1 – A2 (2-е видання). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014.

Палінська 2014а: Палінська, О. Крок-2 (Українська мова як іноземна). Львів: „Дон Боско“, 2014.

Палінська 2014б: Палінська, О., О. Качала. Автостопом по Україні. Українська мова як іноземна: Аудіокнига з вправами. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014.

Палінська 2014в: Палінська, О. Автостопом по Україні. Аудіокнига. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014.

Синчак 2015: Синчак, О. “Яблуко”: підручник з української мови як іноземної (вищий рівень). Львів: Видавництво УКУ, 2015, 360.

Стандартизовані 2020: Стандартизовані вимоги: Рівні володіння українською мовою як іноземною А1 – С2. Зразки сертифікаційних завдань: посібник / Данута Мазурик, Олександра Антонів, Олена Синчак, Галина Бойко. Київ: Фірма „ІНКОС“, 2020.

Термінологічно 2005: Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів для видань Українського Католицького Університету. Гол. ред. Михайло Петрович. Над виданням працювали: Олександра Антонів, Ганна Дидик, Галина Наконечна, Лілія Петрович, Мирослава Прихода, Катерина Свідзинська. Львів, 2005. 01.03.2020 [°]<http://poradnyk.ucu.edu.ua/orthography/capital-letter/>[°].

Український 2019: Український правопис, 2019. 01.03.2020 [°]<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>[°].

Український 1993: Український правопис. 4-е видання, виправлене й доповнене. Київ: Наукова думка, 1993.

Інформація про автора:

Ольга Сорока – кандидат філологічних наук, наукова співробітниця Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка»

E-mail: OlhaBSoroka@gmail.com

ЛІТНЯ ШКОЛА МІОКУ «КРОК ДО УКРАЇНИ»: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

Галина Темник

Abstract: The article substantiates the importance of teaching Ukrainian as a foreign language in summer schools of Ukrainian studies, describes the possibilities of studying in summer schools in Lviv, analyzes in detail the history of the International Summer School of Ukrainian Studies "Step to Ukraine". In the process of analysis the traditional and innovative aspects of this school are singled out.

Keywords: summer school, language didactic classes, cultural and educational program, traditions, innovations.

Вивчення іноземної мови – комплексний процес, у якому багато пов’язаних між собою складових. Разом із навчанням в аудиторії онлайн чи офлайн, навчанням за допомогою підручників чи сучасних інтернет-технологій, спілкуванням у соцмережах, читанням оригінальних джерел, переглядом оригінальних медіаресурсів, надзвичайно важливим є занурення у мовне середовище, спілкування з носіями мови на мовних інтенсивах та інших не лише формальних заходах. Цю роль виконують літні школи з вивчення мови та культури, зокрема й української як іноземної (УМІ), які останніми роками набули популярності і не припинились в умовах пандемії, перейшовши в онлайн-режим. Відбуваючись у вакаційний період, літні школи також реалізують безперервність навчального процесу для студентів, які вивчають мову за академічними програмами в університетах, та надають можливість тренування, практикування для осіб, які вивчають мову додатково, у позаробочий час. Літні школи офлайн – це, безперечно, проба мовленнєвих компетенцій в реальних ситуаціях з носіями мови, онлайн – це теж спілкування з носіями мови, а спільно – це інші методи роботи, інша навчальна програма, більш сконденсована відповідно до меншого обсягу навчальних годин.

Проведення літніх шкіл, як правило, пов’язане із навчальними осередками за кордоном і в Україні. Однак для студентів та осіб, які проживають за кордоном, надзвичайно актуальним є участь у літніх школах, організованих в Україні. Адже це унікальна можливість поспілкуватися з носіями мови, які живуть в українськомовному середовищі. Потрапити на такий захід фактично можна у багатьох великих містах України. Лише у Львові проходять щонайменше чотири літні школи, серед яких: Міжнародна літня школа україністики «Крок до України» Міжнародного інституту освіти, культури та зв’язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка», Міжнародна літня школа української мови та країнознавства ЛНУ ім. І. Франка,

Школа української мови та культури УКУ, Школа української мови та культури у Львові. Інформація про ці заходи доступна на власних веб-сайтах та на новинних ресурсах. Важливим є також їх аналіз з концептуального, культурно-історичного, методичного погляду.

В українській лінгводидактиці є публікації, присвячені навчанню на літніх школах, серед яких аналіз екскурсій як форми проведення занять на літніх школах (Горда 2020) та аналіз шкіл як особливої форми навчання з перевагами та недоліками (Сиванич 2017, Сиванич 2016). Однак ця тематика не вичерпана та потребує продовження аналізу.

У цій статті пропонуємо розглянути Міжнародну літню школу україністики «Крок до України» (Міжнародна 2020, Крок 2020), її мету, концепцію, розвиток від часу заснування до сучасності, визначивши її традиційні та інноваційні аспекти.

Міжнародну літню школу україністики Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою (МІОК) заснував ще у 2010 році. Відтоді до цього часу відбулося 13 шкіл, з яких 10 – у Львові, 4 – у Казахстані, оскільки організатори проводять виїзні школи у місцях компактного проживання українців та інших осіб, зацікавлених у вивченні української мови. Школи у Львові можемо поділити на школи онлайн та офлайн.

За цей час у рамках школи відбулося багато цікавих навчальних та країнознавчих занять. Власне лінгводидактичні заняття у межах двотижневого мовного інтенсивного курсу протягом усієї історії школи становили завжди половину усіх навчальних годин. Для проведення цих занять традиційно студенти, які зголосилися, у перший день проходили письмовий тест з двох частин: аудіювання та лексико-граматичної частини завдань. Із прикладом такого тесту можна ознайомитися на освітньому порталі Крок до України (Крок 2020). Після цього викладачі школи, команда українців МІОКу, проводили усну співбесіду. Враховуючи результати тестування та усної розмови, організатори формували навчальні дообідні групи.

Таким чином, традиційно учасники Міжнародної літньої школи україністики «Крок до України» навчалися у різних групах відповідно до рівня володіння українською мовою – від А до С. Особливістю школи є переважання студентів із рівнем володіння від А2 до В2. Післяобідня культурно-освітня програма в офлайн-режимі об'єднувала всіх студентів незалежно від рівня володіння мовою. В умовах навчання онлайн після спільної зустрічі з відомими особистостями студенти зустрічалися на дискусійних клубах разом із суміжною групою, як-от В1 об'єднувався з В2 чи В2 із С1. Особливістю, інновацією онлайн-школи стало чітке обмеження учасників у межах дообідньої навчальної групи – не більше 4 осіб, що забезпечило максимальні можливості для спілкування як з викладачем, так і з іншими студентами.

Власне лінгводидактичні заняття традиційно викладачі школи будували на комунікативному підході, адже двотижневий інтенсивний курс зумовлює до максимального практикування. Студенти разом з викладачами моделювали різні життєві ситуації, уявляли себе їх учасниками, виконували різноманітні ролі. Завдання такого характеру були завжди ефективними на літніх школах, адже створювали неформальну атмосферу, допомагали за максимально короткий час повторити, вивчити, потренувати мовленнєві навички, підготувати до реального спілкування. Тематично роботу у групах викладачі будували відповідно до Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (Загальноєвропейські 2003), а цьогогоріч у цьому процесі вже керувалися нещодавно затвердженими Стандартизованими вимогами до рівнів володіння українською мовою як іноземною A1-C2 (Стандартизовані 2020). Не менш важливу роль у навчальному процесі на літніх школах «Крок до України» відігравала робота із зображеннями, різноманітними картками тематичної лексики, схемами, на основі яких організовували комунікативні завдання. Використання у навчальному процесі аудіо- та відеоматеріалів сприяло підтриманню неформальної атмосфери. Студенти залюбки співали разом з українськими виконавцями, вивчаючи та повторюючи слова, тренуючись у вимові і водночас пізнаючи українську культуру. Ще одним аспектом лінгводидактичних занять були завдання ігрового характеру, викладачі намагалися запровадити якомога більше мовних забав до навчального процесу, оскільки це теж сприяє сконденсованому, максимально ефективному вивченню і тренуванню мовного матеріалу. У групах з вищим рівнем володіння українською мовою від B2 викладачі більш активно застосовували дискусії, різноманітні обговорення. Письмові, граматичні завдання були здебільшого інтегровані у комунікативно спрямоване навчання.

Особливістю Міжнародної літньої школи україністики «Крок до України» є використання у навчальному процесі лише авторських розробок, оскільки МІОК активно працює над створенням сучасної якісної навчально-методичної продукції з УМІ – від друкованих підручників до онлайн-ресурсів. Вже традиційно у навчанні були застосовані підручники: «КРОК–1» (Палінська 2011), «КРОК–2» (Палінська 2014), «Автостопом по Україні» (Палінська 2014а), «Мандрівка Україною» (Мандрівка 2012), онлайн-ресурси порталу «Крок до України» (Крок 2020). Цьогогоріч викладачі застосовували, окрім авторських розробок і зазначених підручників, матеріали нових видань із серії «Ключ до України» (Ключ 2020, Ключ 2020а).

Як правило, післяобідню культурно-освітню програму формували заходи, які допомагали студентам пізнати сучасну і традиційну українську культуру і водночас зануритись у мовне середовище. В інформації, розміщеній на освітньому порталі Крок до України (Крок 2020), організатори зазначають, що культурно-освітню програму школи

становлять екскурсії, тренінги з народознавства, перегляд українських фільмів, відвідування театрів та музеїв, виїзні мандрівки, інші цікаві заходи та квести. Ця частина програми залежно від місця і форми проведення школи була реалізована різними засобами. Якщо йдеться про школи офлайн у Львові, то учасники цих шкіл за 10 років існування школи мали змогу взяти участь в екскурсіях містом (оглядових, тематичних, кращими музеями Львова такими як Шевченківський гай, музей Івана Франка, музей модерної скульптури, Lviv Teach Start Up School Львівської політехніки) та виїзних екскурсіях Львівщиною та близькими до Львівської областями (м. Стрий, с. Розгірче, замки Львівщини, фортеця Тустань, Закарпаття (водоспад Шипіт, м. Мукачево, замок Паланок), Яворівщина, Гуцульщина (Музей Гуцульщини, Музей писанки), Карпати (підкорення Говерли), Жовква та Крехівський монастир (Львівщина). Хоча організатори забезпечували різноманітну програму кожного року, деякі з них стали традиційними, як-от екскурсії Шевченківським гаєм, мандрівки на Яворівщину, до фортеці Тустань чи замків Львівщини. За допомогою візитів до міських музеїв студенти мали змогу знайомитись з українською історією, літературою, мистецтвом, класичним та модерним.

Зазвичай організатори забезпечували студентам літніх шкіл знайомство із традиційними стравами, напоями у серіях майстер-класів, дегустацій кави, львівського пива розписування традиційних львівських пряників – юрашків, з приготування традиційних українських страв яворівського району Львівської області.

Пізнання українського мистецтва та ремесел відбувалось не лише шляхом екскурсій музеями, але завдяки можливості спробувати себе у цьому виді діяльності. Щоб реалізувати це завдання у різні роки проведення школи організатори проводили майстер-класи з українського образотворчого мистецтва, розписування традиційних львівських пряників – юрашків, виготовлення яворівської іграшки та української іграшки в техніці мотанка, виготовлення різдвяних зірок, декорування предметів в техніці декупаж, із вибірки кольорових орнаментів на тканині. Окремою сторінкою школи стали музичні майстер-класи і зустрічі зі співаками, автентичними гуртами, музикантами, де можна було не лише почути уривки концертних програм, а й спробувати себе у ролі співаків, музикантів і на практиці приєднатися до українського музичного мистецтва разом із сучасними виконавцями. Окрім музичних, цікавими і традиційними стали танцювальні майстер-класи, де учасники школи мали змогу навчитись танцювати традиційні танці, такі як гопак, аркан чи голубка. Не залишилось осторонь і театральне мистецтво – у програмі школи традиційними стали перегляди вистав кращих львівських театрів, сучасне українське кіно, інколи навіть ці перегляди супроводжувались зустріччю із режисером, як-от з Іваном Кравчишином під час допрем'єрного перегляду фільму «Політ золотої мушки» чи з Тарасом Химичем. Ще одним

аспектом культурно-освітньої програми офлайн-шкіл у Львові стали вікторини та квести, пов'язані із знанням української культури та історії.

Що ж до офлайн-шкіл, проведених у Казахстані, то тут пізнання української культури відбувалось дещо іншими засобами і способами, адже реально зустрітися із відомими українцями – митцями, режисерами, майстрами чи побувати на екскурсії не було змоги. Однак організатори забезпечували традиційно перегляди сучасного українського кіно, майстер-класи із виготовлення традиційних і сучасних виробів мистецтва і танцювальні майстер-класи, вікторини, квести, лекції й дискусії з української культури та історії, ігри, конкурси, театральні постановки. Оскільки занурення у мовне середовище відбувалось лише завдяки спілкуванню з організаторами, тому культурно-освітня програма мала більш інтерактивний характер.

Інноваційною стала програма XIII Міжнародної літньої школи україністики «Крок до України», яка відбувалась в онлайн-режимі. Окрім лінгводидактичних занять у групах з викладачами, студенти мали змогу практикувати мовленнєві компетенції під час розмовних практик з носіями мови, а у вихідні дні – через зустрічі із відомими українцями – пізнавати сучасну українську культуру та багато комунікувати на дискусійних клубах. Фактично, це була перша школа, на якій культурний компонент базувався цілковито на сучасних реаліях. Оскільки організатори забезпечили зустрічі з відомими українцями – представниками різних галузей, спілкування на дискусійних клубах, які були побудовані на тематиці зустрічі, охоплювало різноманітні теми. До прикладу, студенти школи зустрілися із художником Миколою Ступінським, етнодизайнеркою Анастасією Василик, співаком Назаром Савком, журналісткою Лесею Воронюк. Як приготування до зустрічі, студенти повинні були переглядати цікаві сюжети про цих осіб, їхні здобутки.

Культурно-освітня програма традиційно сприяла комунікації між студентами різних рівнів володіння українською мовою, налагодженню знайомств між ними. В умовах онлайн-режиму школа сприяла створенню онлайн-спільнот школи для майбутнього спілкування.

Протягом навчання на офлайн-школі у Львові студенти також працювали над своїми проектами, які передбачали дослідження якогось мовного явища у місті та детальніше дослідження культури міста і презентацію для інших учасників школи. Ця традиція сприяла пошуковій роботі, глибшому пізнанню культури та практикуванню публічних виступів українською мовою. Для онлайн-школи цей захід у рамках школи став неактуальним. Однак під час традиційних відкриття та закриття школа студенти мали змогу як на офлайн, так і на онлайн-школі практикувати публічне мовлення.

Географія країн учасників літніх шкіл онлайн і офлайн у Львові охоплює представників із 23 країн світу, зокрема з Білорусі, Франції, Словаччини, Румунії, РФ, Польщі, Сербії, Киргизстану, Німеччини, Аргентини, Болгарії, Бразилії, США, Хорватії, Чехії, Грузії, Молдови, Туреччини, Канади, Великої Британії, Алжиру, Словенії, Іспанії. Піковим за різноманітністю країн був 2015 рік, коли було представлено 10 країн. Кількість учасників школи теж варіювала від 2-3 до 27 осіб. Найвищим кількісним показником школи був 2018 рік, коли студентами школи стало 27 осіб. За видом діяльності, традиційно студентами літньої школи переважно були студенти, які навчаються на українознавчих студіях за кордоном чи є представниками української діаспори, рідше особи, які вже завершили навчання і додатково вивчають українську мову у зв'язку із професійною діяльністю в Україні чи за кордоном. Водночас літня школа онлайн дещо змінила аудиторію учасників в інший бік – власне студентів було значно менше, переважали особи, які вже працюють викладачами, науковцями, режисерами, потребують знання української мови у зв'язку із особистими обставинами у житті. Учасниками літніх шкіл у Казахстані були здебільшого школярі і студенти, які є представниками української діаспори у цій країні.

Цікавою є теж мотивація учасників літньої школи до участі у цьому заході. Здебільшого, якщо це студенти українознавчих студій – тоді у цьому випадку основною причиною до участі попри пізнання культури, нові знайомства є додаткове тренування мови в реальних ситуаціях із носіями, якщо це представники української діаспори – йдеться про збереження своєї ідентичності, ще одна частина учасників школи мотивована професійними обов'язками, потребою комунікувати з українськими колегами, а частині учасників, знання української мови були необхідні з огляду на особисті обставини. Особливим аспектом у розповіді про аудиторію учасників є те, що значну частину їх становлять викладачі інших іноземних мов.

Узагальнюючи всі аспекти проведення Міжнародної літньої школи україністики «Крок до України» важливо зазначити, що 10-літня історія існування школи стала успішною, засвідчивши формування традицій школи із гнучкістю до інновацій у навчанні та організації. Школа забезпечує інтенсивне навчання української мови як іноземної, занурення у мовне середовище носіїв через усю культурно-освітню програму: через лінгводидактичні заняття, комплекс післяобідніх заходів чи онлайн-спілкування з відомими українцями, через офлайн спілкування під час перебування у Львові. Водночас із інтенсивним вивченням мови студенти мають змогу пізнавати традиційну та модерну українську культуру. Традицією вже став апробований комунікативний підхід до навчання з елементами ігрового в офлайн-режимі, інноваційними стали методи роботи під час онлайн-школи, реалізовані за допомогою сучасних інтернет-технологій. Серед заходів

культурно-освітньої післяобідньої програми чи програми вихідного дня традиційним стало пізнання української культури різними способами: через споглядання на екскурсіях, концертах, виставках, через безпосередню участь у виготовленні творів українського мистецтва, навчання українських видів мистецтва, через дослідження української культури. Онлайн-школа стала інноваційною у цьому плані, знайомство з українською культурою стосувалося лише сучасного часу і відбувалося у режимі знайомства з відеосюжетами та спілкування із відомими українськими митцями, обговорення у групах.

У перспективі розвитку Міжнародної літньої школи україністики «Крок до України» розширення аудиторії студентів, збільшення ролі сучасних інтернет-технологій у навчальному процесі, розробка нових навчальних матеріалів та ресурсів, розширення інноваційних навчальних та культурних можливостей для студентів. Актуальними стануть також дослідження методології навчання як під час офлайн так і онлайн-школи, її ефективності та сприйняття студентами.

Література:

Горда 2020: Горда О., Руснак О. Навчальна екскурсія як ефективна форма заняття під час літніх шкіл із вивчення мови. – Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 31, Т. 3, 2020, 110-114.

Загальноєвропейські Рекомендації 2003: Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти : вивчення, викладання, оцінювання. Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю. Ніколаєва. Київ: Левінт, 2003.

Ключ 2020: Ключ до України: міста і люди: підручник з української мови як іноземної (рівні B2–C1). Авторський колектив: Ірина Ключковська, Оксана Горда, Оксана Трумко, Наталія Мартинишин, Галина Темник. Львів: Колір ПРО, 2020, Ч.1.

Ключ 2020а: Ключ до України: міста і люди: підручник з української мови як іноземної (рівні B2–C1). Авторський колектив: Ірина Ключковська, Оксана Горда, Оксана Трумко, Наталія Мартинишин, Ольга Руснак, Галина Темник. Львів: Колір ПРО, 2020, Ч.2.

Крок 2020: Крок до України. Освітній портал. Режим доступу: <http://krok.miok.lviv.ua/uk/summer-school/conception/> (відвідано 8.11. 2020 р.).

Мандрівка 2012: Мандрівка Україною: навчальний посібник з української мови як іноземної (рівень B2). Авторський колектив: Ірина Ключковська, Олеся Палінська, Ольга Пташник, Оксана Туркевич, Богдан Сиванич, Галина Шміло. Львів: «Дон Боско», 2012.

Міжнародна 2020: Міжнародна літня школа україністики «Крок до України» Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка». Режим доступу: <http://miok.lviv.ua/?p=16471> (відвідано 8.11.2020).

Палінська 2014: Палінська О. Крок-2 (рівень B1). Українська мова як іноземна: книга для студента. Львів: Дон Боско, 2014.

Палінська 2011: Палінська О., Туркевич О. КРОК-1 (рівень A1-A2). Українська мова як іноземна: книга для студента. Львів: Артос, 2011.

Палінська 2014: Палінська О., Качала О. Автостопом по Україні. Українська мова як іноземна: Аудіокнига з вправами. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014.

Сиванич Б. 2017: Сиванич Б. Літні мовні табори та школи для вивчення української мови як іноземної. – Педагогічний альманах. 2017, Вип. 34, 72-74.

Сиванич Б. 2016: Сиванич Б. Актуальні методи навчання української мови у літніх школах. – В: Українська мова у світі. Львів, 2016, 1-4.

Стандартизовані вимоги 2020: Стандартизовані вимоги: Рівні володіння українською мовою як іноземною А1-С1. Зразки сертифікаційних завдань: посібник / Данута Мазурик, Олександра Антонів, Олена Синчак, Галина Бойко. Київ: Фірма «ІНКОС», 2020.

Інформація про автора:

Галина Темник – наукова співробітниця Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка»

E-mail: temnyk.science@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Ірина Зозуля, Алла Стадній

Abstract: The article examines the current state of development of blended learning, its place and role in domestic and foreign higher education. Blended learning is seen as a way of increasing the efficiency of the learning process. It has been established that offline and online learning methods should be used in blended learning. The advantages of blended learning in contrast to traditional and distance forms are clarified: creation of conditions for high-quality learning, opportunities to solve problems with independence, activity, organization of students. The key principles of designing a blended learning system are identified. The main models of blended learning are highlighted.

Keywords: blended learning, educational process, learning models, Ukrainian as a foreign language.

Вступ. У наш час сучасні інформаційно-комунікаційні технології проникають в усі галузі людської діяльності, включаючи освіту. Їхня інтеграція в освітню сферу стає не просто актуальною тенденцією, а життєво важливою необхідністю, запорукою її модернізації. Однією з відповідей освіти на цей виклик сучасності став розвиток дистанційного навчання на основі ІКТ.

Водночас дистанційна форма навчання не завжди виявляється спроможною в педагогічному плані. Зокрема, у ній часто не передбачено можливості реального дидактичного спілкування внаслідок специфіки розподіленого процесу навчання, обумовленого орієнтованістю на певні категорії населення (осіб, які не мають можливостей отримати освітні послуги в традиційній формі через різні обставини). Одним із способів розв'язання проблеми є використання змішаного навчання. Сьогодні вітчизняна освіта переживає початковий етап становлення й розвитку змішаного навчання, саме тому ця тема є **актуальною** та цікавою для дослідження.

Мета розвідки: розробка ефективної методики організації змішаного навчання української мови як іноземної в немовному закладі вищої освіти.

Будь-яка модель навчання може бути ефективною та мати практичну значущість тільки за умови її відповідності високому рівню абстрагування, тобто її реалізації на достатній узагальненості досліджуваних змістовних і структурних компонентів моделі.

Опис джерел. Відомо, що основою навчання є дотримання загальних його принципів: методичних, загальнодидактичних, принципів гуманістичної педагогіки тощо. Аналіз наукових доробків з питань теоретичного обґрунтування змішаного навчання вказує на те, що проблемою формування і класифікації дидактичних принципів займалися як зарубіжні (Я. Коменський, Й. Песталоцці, Й. Герbart, Ж.-Ж. Руссо), так і українські педагоги,

зокрема, К. Ушинський та його послідовник Г. Ващенко. Так, Г. Ващенко запропонував такі принципи: науковість, систематичність, виховання, зв'язок науки з життям, природовідповідність, індивідуалізація, активність і наочність. У різні періоди історії педагогіки кількість і зміст дидактичних принципів зазнавали змін.

Уперше термін «змішане навчання» (blended learning) був використаний в інформаційному бюлетені 1999 року, коли освітня компанія, що займалась інтерактивним навчанням, оголосила про зміну своєї назви на EPIC та зазначила, що буде застосовувати методику змішаного навчання. Цей термін почали вживати стосовно цілої низки методів аж до 2006 року, коли Бонк та Грехем (Bonk and Graham) опублікували працю «Handbook of Blended Learning», у якій дали визначення змішаного навчання як такого, що поєднує традиційне навчання (face-to-face instruction) з онлайн-навчанням (computer mediated instruction) (Латигіна 2018: 60).

Більшість фахівців (C. Graham, C. Bonk, A. M. Стрюк, Ю. В. Триус, В. М. Кухаренко) розглядають змішане навчання як процес організації педагогічної взаємодії, що містить наступні компоненти: 1) безпосереднє навчання за наявності особистого контакту між викладачем та студентом у формі традиційних аудиторних занять; 2) самостійна робота студентів, що містить пошукові завдання в мережі інтернет, вебквести та інші форми роботи без допомоги викладача; 3) спільне електронне навчання, що передбачає виконання різноманітних завдань у мережі, участь у вебінарах, онлайн-конференціях тощо.

Питання застосування дистанційної форми для навчання іноземним мовам розглядаються у вітчизняних та зарубіжних роботах Л. С. Кім, А. Л. Назаренко, Е. С. Полат, Р. К. Потапової, М. Л. Татарінова, Л. П. Халяпіна, Т. Н. Ямських, С. Meskill, С. White, N. Anthony та багатьох інших науковців.

Декілька років тому системою змішаного навчання зацікавилися викладачі Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут“. Авторським колективом було проведене ґрунтовне дослідження та видана монографія „Теорія та практика змішаного навчання“. У монографії розкрито педагогічні аспекти змішаного навчання, наведено педагогічну технологію проєктування змішаного навчання та різноманітні інформаційні технології для його підтримки. Проаналізовано методи формування критичного мислення в змішаному навчанні. Розглянуто ідею використання гейміфікації в змішаному навчанні. Наведено приклади використання змішаного навчання в середній школі, в університеті при вивченні технічних дисциплін. Розроблено науково-практичні рекомендації щодо застосування змішаного навчання в освіті.

Можемо підсумувати: питанням змішаного навчання зарубіжні методисти та науковці цікавилися давно та постійно впроваджували в навчальний процес. В Україні ж ця

проблема набула масштабного характеру і почала активно досліджуватися лише декілька років тому.

Основна частина. Проведено аналіз сучасної науково-методичної та спеціальної літератури, а також періодичних видань, присвячених питанням змішаного й дистанційного навчання та використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі у вищій школі, який дозволив зробити висновок про те, що в сучасних умовах трансформації освіти змішане навчання дозволяє оптимально поєднувати і використовувати можливості й переваги як традиційного навчання, так і дистанційних технологій. За результатами аналізу науково-методичної літератури були виділені й сформульовані недоліки дистанційної форми навчання, а також недоліки традиційного очного навчання, які можуть бути подолані за допомогою використання форми змішаного навчання.

Метою змішаного навчання є максимальне залучення до освітнього процесу всіх студентів, швидке й ефективне розв'язання навчальних проблем, постійна взаємодія викладачів зі студентами, демонстрація успіхів і здобутків задля підвищення мотивації кожного.

Аналіз науково-методичної літератури з теми дослідження та 6-місячна робота з іноземними студентами підготовчого відділення та основного етапу (1–5 курси) у змішаній формі дали змогу припустити, що змішане навчання здатне підвищити ефективність навчального процесу завдяки використанню (Фандей 2010: 379):

- сучасних педагогічних технологій, у яких враховано принципи особистісно-орієнтованого підходу;
- підвищення ступеня автономності студентів (розвиток критичного мислення та навичок дослідницько-пошукової діяльності);
- гнучкості моделі навчання;
- більш раціонального використання часу на аудиторному занятті за рахунок попереднього вивчення навчального матеріалу за допомогою ІКТ;
- обліку індивідуально-психологічних особливостей іноземних студентів;
- різноманітності способів педагогічного впливу;
- збільшення обсягу засвоюваного матеріалу;
- інтерактивності моделі;
- підвищення інформаційної компетенції студентів;
- можливості практично необмеженого доступу до інформації для викладачів і студентів.

Науковці по-різному трактують термін «змішане навчання». Таке навчання в українськомовній традиції також називають інтегрованим, комбінованим або гібридним (від англ. blended, hybrid, mixed). На нашу думку, змішане навчання представляє комбінацію елементів очного й дистанційного навчання, причому один з них є основним залежно від тієї моделі навчання, якій надають перевагу. Саме таке визначення найбільш точно відображає сутність цього феномена, оскільки повною мірою представляє його характеристики й можливі варіації.

Використовуючи модель змішаного навчання в закладах вищої освіти, викладач повинен створити інформаційно-предметне середовище з певної дисципліни та визначити, які види діяльності відбуватимуться очно з безпосередньою участю викладача (семінарські й практичні заняття, заліки, іспити), а які дистанційно. Самостійне виконання певних видів робіт можливо організувати дистанційно, як-от: прослуховування певних видів лекцій, організація дискусій, обговорень, виконання проєктів, віртуальні екскурсії тощо (Стадній 2020: 152).

Основні інформаційно-комунікаційні технології, що використовують в процесі змішаного навчання такі: електронна пошта, різноманітні програми та сервіси для створення презентацій, чати, відеоконференції, системи управління навчанням, вебфоруми, блоги, соціальні сервіси тощо. Саме вони сприяють найбільш оптимальній і ефективній реалізації дидактичних завдань, які ставить перед собою викладач, використовуючи систему змішаного навчання (Кухаренко 2016: 202).

Навчаючи іноземних студентів українській мові, усвідомлюємо, що якісний дистанційний навчальний процес обов'язково передбачає спілкування – асинхронне (пошта, форум) і синхронне (чат, скайп). З 2009 року почалося активне використання нового засобу спілкування – вебінару. З блискавичним приходом в українську освіту змішаної та дистанційної форми навчання у 2020 році вітчизняні викладачі-мовники теж почали активно використовувати у своїй професійній діяльності вебінар (веб + семінар = вебінар) – групову роботу онлайн з використанням сучасних засобів спілкування – відео і чат.

Слід зауважити, що під час визначення дидактичних принципів змішаного навчання, «традиційні» й «дистанційні» дидактичні принципи не замінялися на принципово нові, але їхній зміст конкретизувався й модифікувався залежно від специфіки форми змішаного навчання. Проаналізувавши ключові принципи конструювання системи змішаного навчання, запропоновані В. М. Кухаренком (Кухаренко 2016: 258), виокремлюємо основні:

1. Принцип пріоритетності педагогічного підходу під час проєктування освітнього процесу.

2. Принцип обліку рівня технологічної підготовленості.

3. Принцип педагогічної доцільності застосування новітніх інформаційних технологій.

4. Принцип відповідності моделі змішаного навчання, яку ми використовуємо, умовам навчання, які пропонуємо.

5. Принцип взаємозв'язку компонентів в моделі змішаного навчання.

6. Принцип педагогічно обґрунтованого розподілу навчального матеріалу і видів навчальної діяльності між очним і дистанційним компонентами.

7. Принцип інтерактивності.

У змішаному навчанні вкрай важливо, щоб педагог за допомогою різних інструментів визначав рівень розуміння теми студентами, який допоможе проаналізувати зв'язок між цілями навчання, навчальною активністю та інструментами. Необхідно переконатися, що цілі зрозумілі студентам і забезпечують практичне застосування знань у реальному житті, змінюють поведінку студентів у потрібному напрямку, й для цього ефективно працює зворотний зв'язок з викладачем.

Існує багато моделей змішаного навчання: прості, складні, більш і менш популярні.

Уважаємо, що в умовах змішаного навчання електронні технології мають доповнювати традиційні, розширюючи таким чином можливості реалізації класичних принципів з урахуванням специфіки конкретної дисципліни (у нашому випадку – гуманітарних дисциплін) і таких важливих рис змішаного навчання, як зміна ролі викладача й студента, переважна орієнтація на самостійне вивчення студентами теоретичного навчального матеріалу, активне використання технологій електронного навчання, самостійний вибір певного виду навчальної діяльності, місця, часу і темпу навчання.

Саме тому, проєктуючи моделі змішаного навчання, ми орієнтувалися на класичні дидактичні принципи: свідомість, наочність, систематичність, міцність, доступність, науковість навчання, а також зв'язок теорії з практикою, які адаптували до особливостей змішаного навчання на рівні дидактичних правил.

Моделювання допомагає педагогам спланувати навчальний процес та спрогнозувати результат. Проаналізувавши моделі змішаного навчання, запропоновані М. Хорном і Х. Стейкером (Staker, H. and Horn, M. B. 2012), виділили три основні моделі, які використовуємо в роботі з іноземними студентами: ротаційну, гнучку та модель самостійного змішування.

Ротаційна модель змішаного навчання передбачає чергування онлайн і офлайн-навчання та самостійної роботи студента за певним графіком або вказівкою

викладача. Така модель ефективна під час вивчення української мови як іноземної студентами першого та другого курсів, у більшості яких немає стійкої внутрішньої мотивації, оскільки «під час вивчення іноземних мов більш дієвою є внутрішня мотивація» (Стадній, Зозуля 2019: 208), тому вони нездатні довго самостійно працювати. Зміна форм та видів діяльності урізноманітнює процес, робить навчання цікавішим. Така модель передбачає підтримку викладача-ментора на кожному етапі, який допомагає, спрямовує діяльність у певному напрямку та визначає ефективність роботи. Відповідно, педагог у процесі навчання може корегувати форми, види роботи. Залежно від теми, рівня знань та дидактичної мети можна використовувати такі підвиди ротаційної моделі:

Ротація за станціями. Використовуючи цю модель, викладач урізноманітнює види діяльності офлайн. За певним графіком студенти переміщуються між станціями: спільна діяльність педагогом, виконання завдань у мінігрупах, створення проєкту, контроль та оцінювання знань. Відповідно до навчальної програми іноземні студенти другого курсу вивчають тему «Конструкції з дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами. Використання дієприслівників і дієприслівникових зворотів». Викладач проводить онлайн-інструктування, під час якого вказує на актуальність теми, знання, які мають здобути студенти, їхнє практичне значення, розповідає про етапи роботи, чітко формулює мету, завдання, інструкції щодо їхнього виконання.

Педагог розробляє і завантажує навчальні теоретичні матеріали, які студенти опрацюють самостійно. Важливо подбати про те, щоб вони були чіткими, зрозумілими, відповідали рівню знань. Пропонуємо опрацювати презентацію, у якій є слайди такого типу:

ДІЄПРИСЛІВНИК	
НЕДОКОНАНИЙ ВИД	ДОКОНАНИЙ ВИД
ЩО РОБЛЯЧИ?	ЩО ЗРОБИВШИ?
дієслово недок.виду + УЧИ	дієслово док.виду + ШИ
ЮЧИ	ВШИ
АЧИ	
ЯЧИ	
ПИСАТИ – ПИШУЧИ ГОВОРИТИ – ГОВОРЯЧИ	НАПИСАТИ – НАПИСАВШИ СКАЗАТИ – СКАЗАВШИ

Студенти отримують завдання: за опрацьованими матеріалами презентації скласти конспект та дібрати власні приклади. Виконані завдання надіслати на електронну пошту викладача або завантажити в систему.

Наступний етап навчання за моделлю «Ротація за станціями» – інструктування викладачем офлайн. Педагог, попередньо проаналізувавши самостійно виконані студентами

завдання, визначає питання, які потрібно пояснити під час роботи в аудиторії, розтлумачує їх. Пропонує виконати різні види практичних завдань, об'єднаних темою «Технічний прогрес і його наслідки». У межах цієї теми викладач також може організувати зі студентами діалог-бесіду «Професії майбутнього», у репліках якого треба використати дієприслівники й дієприслівникові звороти. Іноземці практикують уживання дієприслівників і дієприслівникових зворотів, а наставник діагностує знання і визначає якість засвоєння матеріалу.

На наступній станції студенти закріплюють здобуті знання, працюючи в групах. Можна запропонувати виконати різні види вправ, опрацювати текст навчально-професійної сфери, зробивши передтекстові та післятекстові завдання.

Заохочення до іншомовної мовленнєвої діяльності можливе завдяки проектним технологіям, які дають можливість здобувачам вищої освіти реалізувати творчий потенціал. Кожен студент готує монолог-міркування з теми «Мінімізація негативних наслідків технічного прогресу», використовуючи дієприслівники й дієприслівникові звороти, записує відео й створює відеоальманах. Завдання такого типу сприяють розвитку усного мовлення, логічного мислення, уваги, уваги. Командна робота допомагає залучити до навчального процесу всіх. Завдяки спільній відповідальності за результат якість роботи підвищується. І якщо хтось з іноземців не опрацював теорію або не все зрозумів, він її засвоїть протягом навчальної діяльності в групі.

В аудиторії з метою контролю здобутих знань пропонуємо виконати тести з теми «Конструкції з дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами». Цікавим видом мовленнєвої діяльності і водночас формою контролю знань студентів є аудіювання, яке можна провести як під час заняття, так і під час самостійної роботи вдома. Іноземці онлайн слухають текст, що містить конструкції з дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами, і виконують тести, створені, наприклад, за допомогою сервісу Google Forms. Студенти мають можливість одразу побачити правильну відповідь, коментар викладача щодо правильної чи неправильної відповіді, результат тестування.

Особливістю моделі є те, що кожен іноземний студент проходить станції від першої до останньої, педагог приділяє увагу всім. Групи студентів викладач може змінювати і формувати за різними принципами: за рівнями знань, за спеціальністю (будівельники, програмісти, енергетики тощо), за інтересами.

Перевернуте навчання як різновид ротаційної моделі організовують за визначеним графіком, відповідно до якого онлайн-навчання замінює офлайн-робота в університеті. Доцільно самостійно опрацьовувати теоретичний матеріал, використовуючи запропоновані ментором навчальні матеріали, переглядаючи відео, презентації, а в аудиторії в

групах чи індивідуально виконувати різноманітні завдання. Аналізуючи виконані вправи, викладач розуміє, яке питання теми потрібно ще пояснити й відпрацювати. Така модель ефективна під час вивчення української мови як іноземної студентами 3–4 курсів, у яких сформована стійка мотивація, вони можуть спланувати процес самостійної освітньої діяльності.

Гнучка модель (Flex Model Of Blended Learning) перспективна, але найскладніша в плані реалізації. Для її використання у студентів мають бути сформовані навички самоорганізації, тому використовуємо її для вивчення української мови як іноземної магістрами й аспірантами. Гнучкий підхід до навчання полягає в тому, що студент визначає мету, обирає зміст, час, місце, темп навчання, графік, які можна змінювати в разі необхідності. Скасовуються обмеження тривалості заняття, обсягу навчального матеріалу. Студенти модифікують навчальне середовище відповідно до власних потреб. Навчання може бути як самостійним з інструкціями ментора, так і груповим, яке відбувається у великій аудиторії. У кожного студента є своє місце і комп'ютер. Передбачено зони для роботи в групах. Студенти можуть вільно пересуватися та обирати форми роботи. Завдання викладача – створити максимально комфортні умови для навчання.

Модель самостійного змішування (Self-Blend Model) схожа до гнучкої моделі, ґрунтується на самостійному виборі студентом електронного навчального курсу (ЕНК), який іноземець хоче вивчати як доповнення до традиційних ЕНК. Навчання відбувається повністю дистанційно в індивідуальному режимі, у домашніх умовах або в комп'ютерному класі в університеті. Таким чином, студент може самостійно скласти власну програму навчання. Тобто іноземець в інтернеті може знайти будь-які онлайн-курси з вивчення української мови і навчатися на них з метою підвищення свого рівня володіння мовою. Найпопулярнішими інтернет-ресурсами для вивчення іноземними студентами української мови є такі: Ukrainian lessons, Internet Polyglot, Hosgeldi.com, W2mem.com, 50Languages, «Крок до України», Електронні словники: ВЕСУМ, ГОРОХ, СУМ, Словник синонімів, Корпус української мови (Зозуля 2020: 36–37). Використання онлайн-ресурсів чудово мотивує іноземних студентів до вивчення нової для них мови. Крім сайтів для вивчення української мови як іноземної, можна використовувати й певні мобільні застосунки, які легко знайти на Play Market, серед яких: «Слова зі слова», «Р.І.Д.», «Український правопис», «Український словник», «Мова» тощо (Зозуля 2019: 112).

На жаль, у немовних ЗВО кількість годин, яка відведена на вивчення іноземними студентами державної мови, є досить обмеженою. Іноді студенти, які мають високий рівень знань, не можуть отримати всього необхідного обсягу потрібної їм інформації з різних аспектів мови. Тому університети організовують факультативні онлайн-заняття,

використовуючи модель змішування. Так, у Вінницькому національному технічному університеті іноземцям 4 та 5 курсів пропонують вивчення вибіркової дисципліни "Методика викладання української мови як іноземної". Модель змішаного навчання вимагає від іноземних студентів ініціативи, самоконтролю та бажання здобувати додаткові знання.

Змішане навчання характеризується оперативністю, мобільністю, ефективністю, тому задовольняє потреби сучасних студентів. Кожен викладач має обрати ту модель змішаного навчання, яка відповідатиме особливостям дисципліни, дидактичній меті, сформованим вмінням і потребам студентів.

Отож, кожна модель передбачає використання різних методів навчання, встановлення оптимального співвідношення традиційних технологій з технологіями електронного навчання. Це поєднання може відбуватися як на окремих етапах, так і на рівні всієї дисципліни. Досвід викладачів нашого університету й інших закладів вищої освіти засвідчує, що використання лише «електронного дистанційного навчання» не є достатньо ефективним, оскільки відсутнє «живе» спілкування з викладачем та з іншими студентами, погана організація навчального процесу. На успішність засвоєння матеріалу впливає і пропускна система інтернету, адже вона не завжди відповідає необхідним вимогам. Проте використання лише традиційного навчання однозначно не є ефективним, цю думку поділяє більшість викладачів.

Висновки. Сучасний етап розвитку мовної освіти в умовах закладу вищої освіти визначається домінуванням різноманітних інформаційно-комунікативних технологій, що забезпечують високу ефективність процесу навчання. На нашу думку, найбільш дієвим механізмом сучасної педагогічної взаємодії є саме модель змішаного навчання, яка забезпечує можливість формування оптимальних умов для розвитку мовних та немовних компетентностей, що ґрунтуються на індивідуальних потребах студентів.

Використання системи змішаного навчання у вищій школі реалізує принципи індивідуалізації, інтенсифікації та оптимізації навчання, передбачає дуалістичне поєднання очної та дистанційної форм роботи, не применшуючи ролі викладача в навчальному процесі, не надаючи їй другорядності. Безумовно, використання технології змішаного навчання іншомовного спілкування зумовлене зміною ролей студента та викладача в навчальному процесі, педагог стає модератором, наставником. Аналізовані моделі є результатом логічної та природної еволюції традиційної моделі навчання, адже використання методу змішаного навчання якісно змінює зміст навчання української мови як іноземної, різноманітність ресурсів електронної складової змішаного курсу відкриває нові можливості презентації навчального матеріалу, дозволяє студентам самостійно визначати індивідуальну траєкторію навчання.

Література

Зозуля 2020: Зозуля І. Є., Поздрань Ю. В., Слободянюк А. А. Роль дистанційного навчання у вивченні української мови як іноземної. – Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 31 (70) № 1. Ч. 1 2020., С., 33–38.

Зозуля 2019: Зозуля І. Є., Стадній А. С. Використання онлайн-ресурсів та мобільних додатків у вивченні української мови як іноземної. – Міжнародна комунікація – полілог культур (актуальні питання навчання іноземців) : зб. наук. праць / за загальною редакцією проф. Л. В. Рєви-Лєвшакової. Одеса, 2019, С., 110–113.

Кухаренко 2016: В. М. Кухаренко, С. М. Березенська, К. Л. Бугайчук, Н. Ю. Олійник, Т.О. Олійник, О. В. Рибалко, Н. Г. Сиротенко, А. Л. Столяревська. – Теорія та практика змішаного навчання. Монографія. Харків, С., 2016, 202–284.

Латигіна 2018: Латигіна А. Г., Латигіна Н. А. Змішане навчання як невід'ємний елемент модернізації освітнього процесу. Використання моделі змішаного навчання при викладанні іноземних мов. Тези доповідей. Київ, С., 2010, 60–63.

Стадній 2019: А. С. Стадній, І. Є. Зозуля. Роль мотивації в процесі вивчення української мови як іноземної. – International scientific and practical conference "Issues of modern philology in the context of the interaction of languages and cultures": conference proceedings, December 27–28, 2019. Venice : Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2019. P. 206–209.

Стадній 2020: А. С. Стадній. Моделі дистанційного навчання. – Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Випуск 29. Том 4. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». С. 2020. 151–156.

Фендей 2010: Фендей В. А. Дидактические возможности смешанного обучения как педагогической технологии обучения иностранным языкам. – Язык – образование – культура – общество: от идеи к реализации. Материалы 111 межвуз. науч. практ. конф. – Москва, С., 2010, 378–382.

Staker, H. and Horn, M. B. 2012: Staker, H. and Horn, M. B. Classifying K-12 Blended Learning. Innosight Institute, 117.

Інформація про авторів:

Ірина Зозуля – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету, Україна;

E-mail: irazozulya15011985@gmail.com

Алла Стадній – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету, Україна

E-mail: stadniy.alla@ukr.net

ИСТОРИЯ

ПАТРОНИМ ИЛИ ПРОЗВИЩЕ? ИЗ ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНОРУСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АНТРОПОНИМИКА

Виталий Нагирни

Abstract: The article deals with the analysis of Rus' medieval personal names. The object of the study is the examples of anthroponyms, which origin is not obvious and which can mean both the patronym and the nickname of their owners. The main attention is paid to such anthroponyms as: Khaldeevich („Халдѣвичъ“), Pereyaslavich („Переяславича“), Akerovich („Акерович“). On the one hand, the suffix „-ич“ in these personal names can show that they are patronyms. On the other hand, the names from which they could come are unknown in modern sources. It gives certain reasons to consider them nicknames.

Keywords: Rus', patronym, nickname, Khaldeevich, Pereyaslavich, Akerovich.

Средновековните древноруски прозвища от XI–XIII в., за разлика от личните имена, са изследвани доста слабо. Би могло да се допусне, че тази ситуация е обусловена от недостатъчния изворов материал за този вид антропоними. Действително, представителите на управляващата в Рус династия на Рюриковичите през XI–XIII в. много рядко са получавали допълнителни лични имена в качеството на прозвища. Примерите за употребяването на прозвища от съвременниците по отношение на конкретни личности с княжески произход са по-скоро изключение. Като примери можем да посочим Мстислав Володимирович Велики, Андрей Володимирович Добри или Мстислав Ярославич Неми. С определена предпазливост към тях може да бъдат отнесени също Володимир Всеволодович Мономах и Андрей Юриевич Боголюбски. Но в случая на първия името „Мономах“ не е прозвище, а родово име на майка му, роднина на византийския император Константин IX Мономах. Колкото до името „Боголюбски“, има основания да се смята, че летописецът от XII в. го е използвал като епитет на княза, а не като прозвище, в каквото този епитет се е превърнал значително по-късно (вж. Заграевский 2014; Данилевский 2017). Що се отнася до такива широко разпространени в научната литература „прозвища“ като „Мъдри“, „Храбри“,

„Осмомисъл“, „Юначни“ (Удалой), „Невски“ и др., всички те, както показват по-новите изследвания, са по-късни по произход и не са се използвали от съвременниците на тези князе (по-подробно вж.: Вилкул 2005; Dąbrowski 2008: 509–510; Сиренов 2017; Ищенко 2019; Нагірний 2019б).

Съвсем различно изглежда ситуацията с използването на допълнителни собствени имена в средата на болярите. Древноруските летописи, грамотите върху брезова кора и епиграфските надписи са запазили до наши дни десетки болярски прозвища, което свидетелства за широкото им използване в тези среди на древноруското средновековно общество.

Като цяло етимологията на прозвищата сред болярския елит през XI–XIII в. позволява сред тях да се установят няколко основни групи. Най-разпространената от тях са прозвищата¹⁸, характеризиращи човека според особеностите на външни или вътрешни черти, например: *Володислав Ломоносый* („Володъслава Ломоносаго“) – Володислав Счупения нос, *Вячеслав Толстый* („Вачеславъ Толъстый“) – Вячеслав Дебелия, *Данило Великий* („Данила Великаго“) – Данило Големия, *Дмитро Храбрый* („Дмитра Хороброго“) – Дмитро Храбрия, *Добриня Довгий* („Добрыны Долгаго“) – Добриня Дългия, *Михалко Скула* („Михалка же Скоулоу“) – Михалко Скулата, *Олекса Орешок* („Шлексию Шрѣшькомъ“) – Олексий Орехчето, *Семен Чермный* („Семьюнка Чермьнаго“) – Семен Червения, *Станислав Добрый* („Станислава Доброго“) – Станислав Добрия, *Твердислав Чермный* („Твердислава Чермного“) – Твердислав Червения и др.

Доста разпространени са били прозвищата, които се извеждат от социалния произход или дейността на носителя им или на неговите предци: *Александър Попович* („Александръ Поповичъ“) – попски син; *Коснятин Положишило* („Коснатина рекомаго Положишила“) – човек, който е оставил шилото настрана, т.е. чийто занаят е предполагал работа с шило, може би е бил обушар, а после е преминал на служба на княза; *Оловянецъ* („Шлованъца“) – професия, свързана с „олово“, което по това време е можело да означава ‘калай’ или ‘олово’, *Семен Олуйович* („Семьюнъ Шлюевичъ“) – от „олъ“ или „олуй“ – пиво, алкохолна напитка; може да означава човек, който обича пиво или алкохолни напитки; *Степан Медушник* („Степана Медоушника“) – от „медъ“ – алкохолна напитка от мед; може да означава човек, който: 1) обича напитки от мед; 2) пчелар; 3) отговаря за княжеските запаси от алкохолни напитки;

Разпространени са също така прозвищата, произтичащи от етническите корени: *Володислав Лях* (Володислав Поляка), *Иванко Захарович Козарин* (Хазарина),

Георгий Угрин (Унгареца), *Мойсей Угрин* (Унгареца), на носителите им или на техните предци. Отделна група представляват прозвищата, сочещи към произхода на носителя му от един или друг регион, например: *Андрій Путивлич* (от гр. Путивль), *Борис Межибозки* (от гр. Меджибиж), *Васил Полочанин* (от гр. Полоцк), *Василко Белжанин* (от гр. Белз), *Кафилат Селезенец* (от Силезия, регион в Полша)¹⁹, *Климент Смолятич* (от гр. Смоленск), *Кузмище Киянин* (от гр. Киев), *Прокопий Полочанин*, *Якив Полочанин* (от гр. Полоцк), *Семен Коднински* (от летописния град Кодин).

Още една група, доста малобройна, представляват прозвищата, които могат да посочват изпълняваната от човека или неговите предци функция в княжеския двор, напр.: *Володислав Кормиличич* („Володислав же кормиличич“) или *Семен Дядкович* („Семена своего Дадьковича“) (вж. Древнерусские; Ипатьевская 1908; Лаврентьевская 1926–1928; Новгородская 1950; Радзивилловская 1989; Kronika 2017; Именной 1998). По отношение на първото име са възможни две тълкувания: 1) син на „кормилец“ – опекуна и възпитателя на малолетния княз; 2) син на „кормилица“ – дойката. По отношение на второто: син на „дядько“ – възпитателя на малолетния княз.

Всички гореизброени прозвища, независимо от това към коя група се отнасят, се обединяват от две общи черти. Първо, няма основания за съмнения, че всички тези лични имена са прозвища. Второ, етимологията им е достатъчно прозрачна и не предизвиква особени дискусии.

Освен споменатите по-горе антропоними изворите запазват и примери на лични имена, чийто произход не е толкова очевиден и които на пръв поглед изглеждат патроними. Към такива примери може да се отнесат втората част от личните имена на хора като: звенигородския воевода *Иван Халдеевич*, Киевския воевода *Нажир Переяславич*, пратеника на киевския княз Володимир Рюрикович *Петро Акерович*. На пръв поглед окончанието „-ич“ убедително свидетелства в полза на това, че всички тези имена са патроними. По-задълбоченият и внимателен анализ обаче предизвиква съмнения дали произлизат от имената на предците по бащина линия и дава определени основания да бъдат отнесени към прозвищата. Да разгледаме по-подробно всеки от дадените примери.

Иван Халдеевич. Звенигородският воевода е споменат на страниците на *Киевския летопис* под 6654 (1146/1147) летописна година като „Иванъ Халдѣевичъ“ (Ипатьевская 1908; 320). Относно първата част от името няма никакви съмнения – това е лично мъжко име, което произхожда от староеврейското „Iḥānān“ (Етимологічний 1985: 287–288). Значително по-сложно е да се установи значението и произхода на втората част – „Халдѣевичъ“. Ако го сметнем за патроним, трябва да приемем, че бащата на Иван би

19 Възможно е да се изкаже такова предположение, без да може да се изрази пълна увереност. – Бел. авт.

трябвало да носи името Халдей. При това не е ясно дали Халдей е било обикновено име или прозвище, което се извежда от думите „халдей“ и „халда“, с които в Рус са назовавали грубите, безсрамни и нахални хора (Даль 1866: 494). По-вероятна изглежда втората възможност (Нагірний 2019а: 95). Проблемът обаче е там, че това име е доста нетипично, върху което обръща внимание и Михайло Грушевски (Грушевський 1905: 425). То не е известно в древноруския средновековен именослов (вж.: Тупиков 1903: 802; Skulina 1974: 40, 153; Wójtowicz 1986: 294С; Чучка 2011: 412) и отсъства също в ономастиката на другите славянски народи (див.: Taszycki 1925: 68–69; Słownik 1965–1967: 307; Pleskalová 1998: 132–133; Грковић 1977: 203; Илчев 1969: 517).

Изказаното по-горе допускане не е единственото възможно обяснение на личното название „Халдѣевич“. Вниманието привлича още една връзка между между прозвището „Халдѣевичъ“ и Халдея – военно-административната единица на Византийската империя, разположена в североизточна Мала Азия с център Трапезунд, която е получила названието си от народа халди, живял в този регион. С оглед на активните политически и икономически връзки на галицките Ростиславичи с Византия (вж.: Нагірний 2003; Voytovych 2011), появата на човек от този регион на служба на перемишълския и звенигородски²⁰ княз Володимирко не изглежда нещо необичайно. Още повече, че са известни немалко примери за чужденци на служба при Рюриковичите през XI–XIII в. (вж.: Нагірний 2019б; Nagimyy 2019а: 10–11; 2019b).

Нажир Переяславич. Въпросната личност е спомената в *Киевския летопис* в родителен падеж като „Нажира Переяславича“ под 6670 (1162/1163) година (Ипатьевская 1908: 518). В действителност, както показват изследванията на Николай Бережков, това упоменаване трябва да се датира към 6668 (1160/1161) годна (Бережков 1963: 173–175). Първата част от личното име на болярина е славянско собствено име, в основата на което лежи думата „жир“ (живот, охолство) (Чучка 2011: 252). Колкото до втората част от името – „Переяславича“ – тя е значително по-сложна за обясняване. Теоретично съществува възможност тя да може да се изведе от името Переяслав. Но това мъжко име не е зафиксирано нито веднъж в Рус през XI–XV в. (Тупиков 1903: 301; Wójtowicz 1986: 263). Среща се подобно прозвище обаче: през 1491 г. се споменава Никита Логинов Переяславцев, а през 1541 г. – Никита Иванович Переяславцев (Веселовский 1974: 242). Естествено, приведените примери са значително по-късни и не могат да служат като убедителен аргумент. Но те, най-малкото, не противоречат на допускането, че „Переяславича“ не е патроним, а прозвище, което сочи към произход на Нажир от град Переяслав или от Переяславската земя. Още повече, че самите древноруски летописци за назоваване на жителите на този регион

²⁰ По онова време съществуват княжества с центрове в гр. Перемишъл (съвр. Полша, пол. Przemyśl) и гр. Звенигород (съвр. с. Звенигород край Львов) – Бел. авт.

употребяват не само формата „Переяславци“ (Ипатьевская 1908: 290), но и „Переяславичи“ (Ипатьевская 1908: 330).

Петър Акерович. Идвестен е от статията под 6738 (1230/1231) година в *Лаврентиевия летопис* и редица по-късни летописи като „Петръ Акеровиѣ“ (Лаврентьевская 1926–1928: 455–456; Летопись 1856: 137, забел. 3; Летописный 1885: 101) и „Петр Акирович“ (Московский 1949: 125).

Първата част от името на пратеника на киевския кнез не предизвиква никакви въпроси. Това е християнско име, произлизащо от гръцкото Πέτρος і латинското Petrus (Етимологічний 2003: 362; Skulina 1974: 207). Етимологията на втората част от името обаче е много сложна за разбиране. Степан Томашевски и Тадеуш Скулина допускат, че произлиза от името Акер. Но и двамата изследователи са принудени да причислят този антропоним към имената, чийто произход е невъзможно да се установи (Томашівський 1927: 282; Skulina 1974: 77). Името „Акер“ действително не е известно на нито един древноруски източник (Тупиков 1903: 31; Wójtowicz 1986: 170). Нещо повече, в Рус не е било известно дори съществително „акер“ (Даль 1863: 7; Срезневский 1893: 19). В по-късно време в югоизточните земи на Рус може да се срещне само подобно лично име „Акирь“, което обаче се споменава само опосредствано („Макаръ Акирев || с(ы)нъ”, 1427–1433 г.; Акты 1964: 469) и се е отнасяло към редките антропоними. Възможно е произходът на името Акер/Акир да трябва да се търси в тюркските езици, където са съществували подобни антропоними, например Акил (Āgil; Гафуров 1987: 123). От друга страна, не може да се изключи възможността името „Акеровиѣ/Акировичъ“ също да е прозвище. Привлича вниманието сходството на този антропоним с името Акира, главния герой в *Повестта за Акира Премъдри* (Повесть 1980), която е била известна в Рус още през XI–XII в. (Творогов 1992: 343). Ако допуснем, че „Акеровиѣ/Акировичъ“ е прозвище, дали то не сочи към определени черти от характера на Петър, например към мъдрост или дипломатически талант?

Завършвайки този кратък оглед е необходимо да се даде отговор на още един въжен въпрос – дали изворите са запазили други примери за прозвища, завършващи на „-ич“? Да, такива примери наистина са известни. например: *Андрей Путивлич* („Андрѣи Поутивлич”; Ипатьевская 1908: 870), *Семен Дядькович* („Семена своего Дадьковича”; Ипатьевская 1908: 930), *Семен Олюевич* („Семьонъ . Ълюевичъ”; Ипатьевская 1908: 732, 743; Чучка 2011: 269; Jusupović 2013: 236) или добре известният в Рус митрополит *Клим Смолятич* („Клима . Смолатича”; Ипатьевская 1908: 340). Приведените примери могат да послужат като допълнителен аргумент в полза на трактуването на анализиранияте по-горе лични имена като прозвища на носителите им.

В обобщение трябва да се подчертае, че е невъзможно убедително решение на проблема за произхода на личните имена Халдеевич, Переяславич и Акерович. Изказаните по-горе съображения навеждат на мисълта, че това биха могли да са прозвища, но авторът напълно осъзнава, че това е само една работна хипотеза. Да се потвърди или да се отрече тя биха помогнали допълнителни интердисциплинарни изследвания.

Превод от украински: Албена Стаменова

Извори:

Акты 1964: Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. В 3-х т., отв. ред. акад. Б. Д. Греков, т. 3, Москва 1964.

Древнерусские: Древнерусские берестяные грамоты, [on-line:] <http://gramoty.ru/birchbark/> (посетено 5.06.2020).

Ипатьевская 1908: Ипатьевская летопись. – Полное собрание русских летописей, т. 2, Санкт-Петербург, 1908.

Лаврентьевская 1926–1928: Лаврентьевская летопись. – Полное собрание русских летописей, т. 1, Ленинград, 1926–1928.

Летописный 1885: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Полное собрание русских летописей, т. 10, Санкт-Петербург, 1885.

Летопись 1856: Летопись по Воскресенскому списку. – Полное собрание русских летописей, т. 7, Санкт-Петербург, 1856.

Московский 1949: Московский летописный свод конца XV в. – Полное собрание русских летописей, т. 25, Москва–Ленинград, 1949.

Новгородская 1950: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, под ред. и с предисл. А. Н. Насонова, Москва–Ленинград, 1950.

Повесть 1980: Повесть об Акире Премудром, подг. текста, перевод и комм. О. В. Творогова. – Памятники литературы Древней Руси: XII век, Москва, 1980, с. 246–281.

Радзивилловская 1989: Радзивилловская летопись – Полное собрание русских летописей, т. 38, Ленинград, 1989.

Kronika 2017: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów), wyd., wstępem i przyp. opatrz. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł, Kraków–Warszawa, 2017 (Серия: Pomniki Dziejowe Polski = Monumenta Poloniae Historica. Seria II, t. 16).

Литература:

Веселовский 1974: Веселовский, С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Москва 1974.

Вилкул 2005: Вилкул, Т. Л. Мстислав Храбрый – к происхождению эпитета. – Древняя Русь: вопросы медиевистики, 2005, № 3 (21), с. 14.

Гафуров 1987: Гафуров, А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь, Москва, 1987.

Грковић 1977: Грковић, М. Речник личних имена код Срба, Београд, 1977.

Грушевський 1905: Грушевський, М. Історія України-Руси, т. 2, Львів, 1905.

Даль 1863: Даль В. И., Толковый словарь живого великорусского языка, В 4 ч., ч. 1: А–З, Москва, 1863.

Даль 1866: Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 ч., ч. 4: Р–V, Москва, 1866.

Данилевский 2017: Данилевский, И. Н., Аристов, В. Ю. Андрей Боголюбский: „первый великоросс“. – Русско-украинский исторический разговорник: Опыт общей истории, сост. А. Б. Голубовский, Н. П. Соколов, Москва 2017, с. 31–49.

Заграевский 2014: Заграевский, С. В. К вопросу о происхождении прозвища князя Андрея Боголюбского и названия города Боголюбова – Материалы XVIII международной краеведческой конференции (19 апреля 2013 г.). Владимир, 2014. С. 9–16. [on-line:] <http://www.rusarch.ru/zagraevsky36.htm> (посетено 5.06.2020).

Етимологічний 1985: Етимологічний словник української мови: В 7 т., редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін., т. 2: Д–Копці, укл.: Н. С. Родзевич та ін., Київ, 1985.

Етимологічний 2003: Етимологічний словник української мови: В 7 т., редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін., т. 4: Н–П, укл.: Р. В. Бодирев та ін., Київ, 2003.

Илчев 1969: Илчев, С. Речник на личните и фамилии имена у българите, София, 1969.

Именной 1988: Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи – Полное собрание русских летописей, т. 2, Москва, 1998, с. I–XXXIII.

Ищенко 2019: Ищенко, А. С. К вопросу о происхождении прозвищ древнерусских князей. – Палеоросия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Научный журнал, 2019, № 1 (11), с. 57–73.

Нагірний 2003: Нагірний, В. Відносини між Галицьким князівством і Візантією в XII – на початку XIII ст. – Питання історії України, т. 6, 2003, с. 45–49.

Нагірний 2019а: Нагірний, В., Звенигородський воєвода Іван Халдеевич. Просопографічні замітки. – Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович, вип. 13, Львів 2019, с. 94–98.

Нагірний 2019б: Нагірний, В., Чи існував „Ярослав Осмомисл“? Про наукову коректність вживання прізвиська галицького князя Ярослава Володимировича. – Галич. Збірник наукових праць, т. 4, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ, 2019, с. 95–104.

Нагирный 2019в: Нагирный, В. М. Поляки на Руси в XI–XII веках: перспективы использования русских летописей для изучения проблемы. – Актуальные проблемы источниковедения: материалы V Международной научно-практической конференции к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25–27 апреля 2019 г., редкол. А. Н. Дулов и М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Витебск, 2019, с. 136–139.

Сиренов 2017: Сиренов, А. В. О прозвищах древнерусских князей. – Петербургский исторический журнал, 2017, № 2, с. 184–193.

Срезневский 1893: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. 1: А–К, Санкт-Петербург, 1893.

Творогов 1992: Творогов, О. В. Повесть о Акире Премудром. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1, Санкт-Петербург, 1992, с. 343–345.

Томашівський 1927: Томашівський, С. Предтеча Ісидора: Петро Акеревич, незнаний митрополит руський, 1241–1245. – В: Записки чину св. Василя Великого, т. 2, Жовква, 1927, вип. 3–4, с. 221–313.

Тупиков 1903: Тупиков, Н. М. Словарь древне-русских личных собственных именъ, Санкт-Петербург, 1903.

Чучка 2011: Чучка, П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник, Ужгород, 2011.

Dąbrowski 2008: Dąbrowski, D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku), Kraków, 2008.

Jusupović 2013: Jusupović, A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok 1205–1269). Studium prozopograficzne, Kraków, 2013.

Nagirnyy 2019a: Nagirnyy, V. „придоша къ Сѣополку ... Лашько”: Polak (?) na służbie w księcia kijowskiego Świętopelka. – Rocznik Przemyski, t. 55: Historia, 2019, z. 1 (22), s. 3–16.

Nagirnyy 2019b: Nagirnyy, V. Antroponimizacja etnonimu „Лахи” na Rusi w XI–XIII w. – Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Krakow, 2019, s. 197–205 (Серія: Colloquia Russica. Series I, vol. 9).

Pleskalová 1998: Pleskalová, J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen, Brno, 1998.

Skulina 1974: Skulina, T. Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.

Słownik 1965–1967: Słownik staropolskich nazw osobowych, pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego, t. 1: A–D, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965–1967.

Taszycki 1925: Taszycki, W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków, 1925 (Серія: Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny, t. 62).

Wójtowicz 1986: Wójtowicz, M. Древнерусская антропонимия XIV–XV вв. Северо-Восточная Русь, Poznań, 1986.

Voytovych 2011: Voytovych, L. Ruś Halicka a Bizancjum od XI do XIV wieku. Wybrane problemy. – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne, z. 138, 2011, s. 41–57.

Информация за автора:

Виталий Нагирни – доктор, доцент в Катедрата по история на Източна Европа, Институт за история, Ягелонски университет, Краков, Пошла.

E-mail: vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl

МОВА/МОВИ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ – СФЕРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОЗНАКА ІДЕНТИЧНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.)

Андрій Бовгиря

Abstract: The language image of the early modern Hetmanate was quite diverse and included "prosta mova", Latin, Polish, Russian, Old Slavonic, and spoken Ukrainian. Each of them was assigned its own functions. Along with ideas about own territory, ethnogenesis, a image of the past, a pantheon of heroes and antiheroes, language in the Hetmanate of the XVII-XVIII centuries was also an important factor of identity. The purpose of the article is to analyze the functioning of languages in the Hetmanate, highlighting their function. Defining language as a marker of the identity of the community / communities that lived in its territory. The research methodology is based on the deconstruction of documents and narratives, which existed in the Hetmanate during this period. Distinguishing the spheres of use of different languages in the Hetmanate, we see their use as a direct or indirect construct of identity. Each of them occupied its own functional niche, the very existence of which is a manifestation of the identity of the society that lived in the Hetmanate.

Keywords: language, Hetmanate, identity, community, "prosta mova".

На початку XVIII ст. Самійло Величко, коментуючи власні джерела, нарікав на те, що тексти «иностранные – греческих, латинских, немецких и полских гисториграфов достати в Малой Росии невозможно и витлумачити на козацкий язык трудно» (Летопись 1848: 4). Величко не раз вживає означення «козацкий язык». Зокрема в сюжеті про переговори Богдана Хмельницького з кримським ханом, вказується на знання Ісламом-Гіреєм «языка козацкого» (Летопись 1848: 44). Звертаючись до своїх читачів в передмові, він також згадує про «наречие козацкое» и «простий стиль», котрим написаний текст для кращого розуміння і зручності «чительника малороссийского» (Летопись 1848: 6).

Що приховувалося за визначенням, глтонімом «козацкий язык»? Які мови функціонували в Гетьманщині в XVII–XVIII ст., якими були їх функції і сфери вжитку? До якої міри мова була маркером ідентичності та яку спільноту/спільноти вона конституювала?

Для того, щоб відповісти на перше запитання, слід звернути увагу на мову самого «Літопису Величка», а також деяких інших історичних наративів Гетьманщини, – «Літопису Самовидця», «Літописця Дворецьких». Вони написані так званою «простою мовою». У сучасних публікаціях її синонімами виступають – «староукраїнська мова», «руська мова», «канцелярська мова», «книжна мова», «українська канцелярська мова» (Броджі-Беркоф 2014–2015: 33–46).

Міхаель Мозер підкреслює дві особливості цієї мови – її надрегіональний характер та певну штучність. Остання полягала в численних запозиченнях з існуючих на тоді мов, створенні граматик з їх регламентаціями мовних норм. Але в той же час така штучність, на думку дослідника, є ознакою літературності мови. Під літературністю розуміється також і надрегіональність (Мозер 2002: 232). Адресатами і носіями «простої мови» виступав весь «руський народ» Речі Посполитої. Що, звичайно, не заперечує її регіональні особливості. Найвиразніше вони стали проявлятися після Люблінської унії та поділі «руського» простору між Великим князівством Литовським і Короною. Після 1569 р Вільно перестає бути головним культурним осередком, поряд з ним в південно-східних воєводствах виникають і інші – Київ, Острог, Луцьк. Як наслідок стала розділятися і єдина канцелярська мова, в якій почали чітко вирізнятися білоруські та українські риси (Шевельов 2002: 719).

«Проста мова» для населення південно-західних воєводств Речі Посполитої, як і території колишньої Русі в її межах, разом з православ'ям, слугувала додатковим маркером ідентичності в умовах контрреформації і процесів конфесіалізації суспільства. Ця мова, поряд із старослов'янською, використовувалася для полемічних творів, написання проповідей (Мозер 2008: 88). Таким чином вона виступала певним консолідуючим елементом для руської спільноти, що мешкала на теренах Польсько-литовської держави.

Згодом роль «простої мови» як канцелярської поступово занепадала і була витіснена польською і латиною. Це викликало спротив в середовищі місцевої еліти. Так, 1571 р. датується вимога шляхти Київського воєводства на виконання норм Люблінської унії, яка гарантувала, в тому числі, й використання канцелярської руської мови в судах та регіональних сеймах (Мозер 2008: 44). Ці ж проблеми стали ще більш гострими та актуальними і в наступному столітті. Про що свідчить, зокрема інструкція волинської шляхти від 1638 р. на Варшавський сейм, в якій окремо прописані пункти щодо прав «языка руского» (Chynczewska-Hennel 1985: 61).

Процес асиміляції мовного простору південно-західних воєводств включав не лише політичні, культурні й соціальні фактори. Певну роль тут відігравали й об'єктивні процеси розвитку мови, що включали взаємовпливи. Наприклад, синтаксис «простої мови», за спостереженнями мовознавців, був сконструйований на основі польської мови. З неї ж запозичувались і окремі елементи лексики.²¹ На початку XVII ст. автор полемічного твору «Пересторога» нарікав на ополячування рідної мови: «Як поляци в свой язык намешали слов латинских, которых юж и простие люди užívajú, также и Русь в свой язык намешали слов

21 В XVI-XVIII ст. існувала практика використання латинського алфавіту для передачі текстів «простою мовою». Див. напр., лист горностайпільського сотника 1651 р. своєму брату “pisany po rusku” (Джерела 2013: 112)

полских...» (Акты 1851: 229)²². Слід відмітити, що аналогічний процес впливу «простої мови» зазнавала й польська мова (Šerech 1952).

Після 1648 р. статус «простої мови» змінюється. Війна Хмельницького, створення нової держави, нової адміністрації сприяли стрімкому зросту використання цієї мови як ділової, канцелярської, мови гетьманських універсалів, інших актів «внутрішнього вжитку». Вона знову стає мовою еліти, суб'єктів державної влади – козацької старшини. Напевно, саме зв'язок «простої мови» з державними інституціями (Генеральна Військова канцелярія, Генеральний суд, полкові та сотенні канцелярії та ін.) вплинув не те, що Величко, вжив означення «козацкий», вбачаючи в ньому певний маркер державної ідентичності. Для Гетьманщини ця мова стає надрегіональною. Не існувало суттєвої різниці у мові документів, що походили, скажімо, з Гадяцького, Полтавського чи Уманського полків. Лінгвіст Юрій Шевельов означив цю мову як офіційно-ділове койне Гетьманщини (Шевельов 2002: 723). Однією із ознак «унормованості», а відтак надрегіональності канцелярської мови в межах української автономії можна вважати так звані «листовні» – збірники зразків, кліше для укладання офіційних документів, які регламентували сталі вирази, риторичні форми для актів різного рівня й призначення (Шевельов 2002: 736). Надрегіональному характеру канцелярської мови сприяла також і Києво-Могилянська академія, в стінах якої велась підготовка канцеляристів – «чиновників» державних інституцій. Вони були головними продуцентами текстів, в тому числі й цілого пласту історичних наративів, відомих також як «література канцеляристів» (Грушевский 1934; Прицак 1993). Саме канцеляристи трансформували свої знання в практичне русло, формуючи таким чином мовний стандарт.

В основі багатогранної мовної палітри Гетьманщини XVII–XVIII ст., яка, окрім «простої мови», включала також латину, польську, великоросійський варіант ділової мови, розмовну українську, старослов'янську лежав принцип мотивації й адресата (Броджі-Беркоф 2014–2015: 35–36). Він визначав вживання тієї чи іншої мови в конкретній сфері чи ситуації. Кожен такий мовний вибір є додатковим маркером для характеристики ідентичності.

В ранніх документах Гетьманщини періоду гетьманства Богдана Хмельницького в офіційній документації використовувалося три мови – «проста мова», латина та польська. Остання слугувала для листування з польськими королями і вельможами. Це також засіб комунікації в дипломатичних зносинах із Кримом та Османською імперією (Документы 1965: 50; Універсали 1998: 67–68). Латина використовувалася для кореспонденції з шведським королем, валашським та трансільванським монархами.

При безумовній перевазі української канцелярської мови для внутрішнього листування між представниками старшин, в універсалах і епістолярії Богдана Хмельницького

²²Відомий список «Літопису Грабянки» другої половини XVIII ст., написаний з використанням польської транскрипції (Відділ рукописів ІУЛ).

часто звучить польська мова. (Універсали 2004: 129–249)²³ Це почасти можна пояснити інерцією річпосполитської політичної культури й інтелектуального впливу, що в поєднанні з іншими факторами, наприклад, уявленнями Річ Посполиту як спільну вітчизну, є додатковими свідченнями процесів конструювання ідентичності. В той же час вживання польської мови в окремих документах підлягало іншій меті й відображало принцип вибору мови у відповідності до конкретної цільової аудиторії. Наприклад, гетьманські універсали про заборону завдавати шкоди литовським володінням, попри те, що вони були формально адресовані козакам, Війську Запорізькому, написані польською мовою (Універсали 1998: 79). Оскільки істинною цільовою аудиторією таких послань була литовська шляхта, яка в гетьманській канцелярії очевидно розглядалася як носій іншої мовної культури. Те ж саме можна сказати і про аналогічний універсал про запобігання нападів козаків на волинські володіння Домініка Заславського. (Універсали 1998: 80) Отже, волинська шляхта – істинний адресат цього документа сприймалася поза «руським» мовним простором. Таким же чином сприймалися і жителі Львова, до яких звертався Хмельницький в листах польською мовою 1655 р. (Документи 1961: 457; Універсали 1998: 172–173). Подібний прийом використовував і наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський. Його польськомовний універсал був направлений на Волинь для вербування населення до козацького війська (Універсали 2004: 90–92). Прикметно, що майже через півстоліття в 1706 р. гетьман Мазепа буде звертатися до волинської шляхти з аналогічним закликом, теж складеним польською мовою (Універсали 2004: 354–355). Спираючись на ці моменти у використанні мови, доречним видається проведення аналогій з територіальними уявленнями і конструюванням образу «своєї» землі. Галичина зі Львовом, а також Волинь були включені в ідеальний простір «своєї» землі, заснованому на рецепції давньоруського минулого. Але вони не вписувалися в уявлення про реальні межі і в текстах XVII–XVIII ст. часто позиціонувалися як окрема від «України» просторова категорія (Бовгиря 2018).

У межах же самої Волині в середині XVII ст. у сфері діловодства «проста мова» зберігалася. Запис про зазначений універсал Виговського внесено в луцькі актові книги цією мовою (Універсали 2004: 92). Та й самі книги за період 1648–1657 рр. також написані переважно «простою мовою». В актових книгах Володимира і Кременця вживання руської канцелярської мови поряд з польською було паритетним. Польською і латиною записувалися також всі юридичні терміни (Національно-визвольна війна 2008: 18). В Галичині «проста мова» не втратила свого впливу, попри те що, вона була практично витіснена з офіційної сфери. Нею в середині XVII ст. були написані «Львівський» і

²³ Універсали і внутрішня кореспонденція наступників Хмельницького – Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Сомка, Павла Тетері написані виключно «простою мовою», що є додатковим свідченням піднесення її статусу в Гетьманщині.

«Хмельницький» літописи (Бевзо 1971; Хмельницкая летопись 1878). Петро Кунащак – львівський міщанин, який жив у місті в період 1663–1696 р, є автором щоденникових записок, складених руською і польською мовами. Для свого сина, відповідно до змісту цього щоденника, він найняв вчителя для навчання «руської мови» (Кунащак 1987: 97).

Втім, мотивація при виборі мови могла не збігатися з ідеальними або реальними межами своєї батьківщини, а залежати від внутрішніх рубежів, окреслених політичною ситуацією. Прикладом цього є універсали лівобережного гетьмана Івана Брюховецького до жителів правобережної Гетьманщини. Відомо чотири таких документи схожого ідейного змісту, із закликом до об'єднання з Лівобережжям і консолідації перед османською загрозою. Три з них написані польською і один «простою мовою» (Універсали 2004: 307–309). Залишається лише припускати, чому було надано перевагу польській мові для спілкування з «єдинокровними браттями», представниками «єдиного» «малоросійського козацького народу», хоч і розділеного на той час по Дніпру. До того ж при загальній спрямованості змісту документів, універсал на «простій мові» має більш виражену антипольську риторику, ніж його польськомовні аналоги. Можливо, це були перші, поки незначні, ознаки уявлень про жителів іншого берега як «інших», – все ще представників «козацького малоросійського народу», але вже «тогочасного», «заднепрского». Згодом, із занепадом козацької державності на Правобережжі, вже на початку XVIII ст. тамтешні мешканці будуть сприйматися в Гетьманщині вже як «люди полской нации». Але, слід зазначити, подібний дискурс властивий переважно актовим джерелам. Наративи, написані в кінці XVII – середині XVIII ст., хоч і ретроспективно, але зберегли пієтет і відданість ідеї єдиної спільноти обох берегів Дніпра.

Статус «простої мови» як ділової, канцелярської на правобережній Україні проіснував до 1696, коли постановою Сейму в діловодстві був здійснений перехід на польську мову і латину. Не дивлячись на це, «проста мова» продовжувала існувати на Правобережжі в діловодстві монастирів, публікаторській діяльності ордену Святого Василя (Getka 2014: 207–208). При цьому, через недостатню кількість фахівців, які знали латину і польську, частина документів продовжувала писатися «простою мовою» з використанням латиниці.

На Лівобережжі в Гетьманщині «проста мова» продовжувала функціонувати до другої половини XVIII ст. Всі без винятку гетьманські універсали Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича написані нею. Гетьманство Мазепи стало періодом її найвищого розвитку, й не лише в сфері адміністрування. На цій мові писалися проповіді, учительні Євангелія, житія святих, шкільні драми, інтермедії, склалися граматики, букварі, історичні твори

(Шевельов 2002: 727–730). Авторами низки текстів виступали видатні інтелектуали свого часу – Йоаникій Галатовський, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Лазар Баранович.

У той же час при дворі гетьмана Мазепи популярною лишалася польська мова. Втім її функції, мотивація до використання та адресати кардинально змінилися. Вона перестала бути мовою протистояння, яку задіювали полемісти століттям раніше для донесення ідей і принципів своїм візаві – католикам і уніатам. Це вже і не мова часів Хмельницького, пов'язана зі значним впливом політичної культури, річпосполитською інерцією. Польська мова в Гетьманщині кінця XVII – початку XVIII ст. – ознака високого літературного стилю і культури. Нею писалися панегірики, інші віршовані твори авторства Яна Орновського, Пилипа Орлика, Стефана Яворського (Roksolański Parnas 1998). Курс польської мови був обов'язковим до вивчення в Києво-Могилянській академії. Після 1708 р. умови кардинально змінюються. Образ Мазепи – гетьмана-зрадника в пропаганді того часу підкріплювався твердженнями про його пропольську орієнтацію, що безумовно вплинуло і на статус самої польської мови.

Після подій під Полтавою «проста мова» поступово витісняється з ділового вжитку, поступаючись місцем канцелярській великоросійській/російській мові. Втім, на канцелярську мову дополтавського періоду, гетьманства Мазепи російська мова також мала помітний вплив. Це відображено в гетьманських універсалах, листуванні з російськими вельможами, яке здійснювалося, виходячи з мотивації або адресата, російською або ж «простою мовою» з використанням елементів російської (Moser 2009–2010). Процес витіснення української канцелярської мови особливо посилювався з початком 1720-х рр., коли роль відіграли дві ключові події. По-перше, в 1720–1721 рр. вийшло кілька монарших указів, що обмежували публікацію книг цією мовою (ПСЗРИ 1832; Ісаєвич 2002: 249-255; Огієнко 1925). По-друге, після смерті Івана Скоропадського замість виборів нового гетьмана була заснована Малоросійська колегія, до складу якої входили російські чиновники. Колегія – головний орган управління Гетьманщиною, була структурою Сенату, тому її діловодство вимагало уніфікації, в тому числі у сфері мови, відповідно до імперських норм (Мозер 2008: 287–292; Ділова документація 1992)²⁴.

«Проста мова» продовжувала функціонувати в сфері провінційного діловодства (Полтавська міська книга 2015; Свашенко 1997; Стародубського магістрата книга 1894; Шевельов 2002: 735–736), а також на повсякденному рівні, не пов'язаному з державним управлінням – приватному листуванні, різноманітних збірниках рецептів та ін. (Передрієнко

24За спостереженнями Міхаеля Мозера, до 1719 г. «проста мова» як офіційно-ділова превалювала у всіх актових документах Гетьманщини за винятком незначних лінгвістичних запозичень з російської мови, але вже до 1760-их рр. лише окремі елементи колишньої канцелярської мови проникали в офіційне діловодство. Зміну мови в діловодстві автономії можна простежити за текстами офіційних документів (Ділова документація 1992).

1979: 20–25; Передрієнко 1987). Втім російська мова проникала вже і в цю сферу. Старшинська еліта, тісно пов'язана з імперським центром, переймала в тому числі і мову як форму спілкування, наприклад, в епістолярії, складанні приватних щоденників (Дневник 1884; Дневник: 1894; Маркович 1897; Горобець 1979), кодифікації місцевого права (Права 1997).

Зміна статусу і втрата колишньої престижності канцелярської мови, яка з 1648 р була фактично державною, були одним із наслідків обмеження автономії. Але чи можна стверджувати, що ці зміни впливали на процеси конструювання ідентичності в Гетьманщині? Наприклад, в період 20–60-х рр. XVIII ст. було створено ряд наративних текстів, в яких від козацьких літописів не тільки був сприйнятий і адаптований концепт існування окремої спільноти «малоросійський козацький народ», а й надано нового імпульсу його існуванню і подальшому розвитку (Короткий опис 2012; Краткое летоизбрание 1856; Летописец 1888; Лукомский 1878; Разговор 1882; Симоновський 1847). Ці тексти були написані російською мовою, що практично не відрізнялася від мови інших регіонів імперії поза Гетьманщиною. Це означає, що хоча мова і була важливим маркером конструювання ідентичності, однак її роль в той час все ж не була визначальною.

Процес знайомства жителів Гетьманщини з російською мовою в офіційній та повсякденній сферах почався ще за часів Хмельницького з початком перших дипломатичних контактів з Московським царством і особливо посилювався із впровадженням воєводського управління в деяких містах. Тут в першу чергу цікава взаємна рецепція мов. В українських джерелах дуже мало свідчень про те, як сприймалася мова сусідньої держави й чи виступала вона засобом ідентифікації її мешканців. Зустрічаються лише окремі згадки, на кшталт: «говорил по-московски», чи навіть – «вибранил матерно по-московски» (Летопись 1848: 375). У більш пізніх текстах їх витісняють визначення «російський», «великоруський». Немає жодних відомостей про те, що цієї мови не розуміли в установах Гетьманщини або робили переклади офіційних документів, написаних нею. Кореспонденція з Москвою велася переважно українською канцелярською мовою, за винятком царського титулу, який традиційно писався на старослов'янською. В офіційній традиції Московського царства канцелярську мову Гетьманщини було прийнято називати «білоруською»²⁵. Для московських «чиновників» вона була іноземною. Більшість документації з Гетьманщини в Москву, що писалася «простою мовою», перекладали, складаючи «списки з письма белоруского». «Государь сего перевода слушал» – примітку подібного змісту нерідко можна зустріти на документах українського походження (Таирова-Яковлева 2017: 39). Ці переклади не завжди

²⁵«Білоруський» в московському сприйнятті XVII ст. та в деяких українських текстах зовсім не означав прив'язку до території Великого князівства Литовського, а мав більш розлоге значення, охоплюючи увесь «руський» простір Речі Посполитої.

коректно відображали зміст, тому виникали діаметрально протилежні інтерпретації окремих важливих термінів і положень, що в подальшому стало основою взаємонерозуміння і конфліктів між гетьманською і царською адміністраціями (Таирова-Яковлева 2017: 37–42).

На початку XVIII ст. в петровську епоху чиновники також мали необхідність в «переводчику языка малороссийского» (Таирова-Яковлева 2017: 38). Означення «белорусский язык», вживане в другій половині XVII ст., зникає й замінюється на «малороссийский язык /малороссийское наречие». Саме так, наприклад, було ідентифіковано мову мешканців м. Почіп, які, згідно однієї зі слідчих справ 1728 р., «називали великороссийских людей шавками, то есть по малороссийскому наречию – погаными собаками» (РГАДА, ф. 248). А в 1745 р., запорожець Іван Таран, у відповідності з доносом російського офіцера Антона Лебєдєва, «бранил драгунов малороссийским наречием» (РГАДА ф.7). Прикметно, що відособленість мови, якою користалися в Гетьманщині, в Росії розуміли не лише на повсякденному рівні. Так, М. Ломоносов в 1755 р у своїй роботі «Російська граматика» визначав «три діалекта» російської мови – московський, північний і український. Останній він називав «природным наречием малороссиян» (Ломоносов 1952: 430–431).

У Гетьманщині використовувалася також старослов'янська, що залишалася мовою богослужіння. «Язык славенский», як вона була означена в джерелах того часу, також викладалася в Києво-Могилянській академії й була, перш за все, мовою вченості, ознакою «високого стилю» (Мозер 2008, Броджі-Беркоф 2014–2015: 36–37; Шевельов 2002). Окрім сфери богослов'я, вона задіянувалася в театральних постановках, нею укладалися й історичні твори, наприклад, «Синопис». Аби показати своє володіння «високим стилем», старослов'янської вживав Величко в своєму літописі. Автор «Літопису Грабянки» власний текст сильно стилізував під старослов'янську, що може вказувати на духовний сан автора або ж прагнення показати свою освіченість.

Крім перелічених мов, в Гетьманщині широко функціонувала ще одна. Назвемо її умовно «українською», оскільки як її називали її сучасники нам не відомо. Реконструювати цю мову, позначити сфери застосування – важче. З упевненістю можна позначити два види письмових джерел, в яких вона фіксується. Це фольклор, зокрема рукописні збірники пісень XVIII в. а також інтермедії – невеликі драматичні твори, які ставилися в перервах між актами основної драми. Можливо, українською мовою у XVIII ст. писалися і деякі історичні твори. М. Костомаров у своїй роботі «Богдан Хмельницький» використовував незбережений до наших днів наративний текст, близький за змістом і

структурою до короткої редакції «Літопису Грабянки». Мова цього тексту, судячи з наведених істориком цитат, близька до сучасної української (Бовгиря 2018a)²⁶.

Якою мовою розмовляли в Гетьманщині? Припустімо, що польська та великоруська широко вживалися як розмовні. Також є підстави припускати, що і українська використовувалася в якості розмовної. Її сліди можна виявити в текстах, які фіксують пряму мову, коли їх упорядники в силу різних причин намагалися максимально точно передати почуте. Йдеться, наприклад, про щоденник королівського посланника Войцеха М'яковського, направленого для переговорів з Хмельницьким у лютому 1649 р. Він зокрема він описує зустріч з гетьманом, який, серед іншого, говорив: «Wybiju z lackoi nevoli narod veś ruski. A szto perwej o szkodę i krywdę swoję wojował teper wojowaty budu o wiru prawosławnuju nashuju. Pomożet mi to czerń wsiaja po Lublin i Krakow». В щоденнику М'яковського це не єдина фраза, що ілюструє пряму мову гетьмана (Воссоединение 1953: 107–110). Таким чином, перед нами текст на польській латиниці, який передає мову (в сприйнятті поляка), яка відрізняється від польської та «простої мови», та є близькою до сучасної української.

Українська, як пряма мова, «звучить» також і в вищезгаданих матеріалах слідств по «слову і ділу» – тобто політичних злочинів XVIII ст. До них належали переважно вербальні дії – «говорение непристойных слов», «образа величності». У подібних документах їх укладачі намагалися найбільш точно передати зміст сказаного, бо саме слово і було складом злочину.

Мова, дуже близька до розмовної української присутня також в інтермедіях Якуба Гаватовича (1596–1679) – поляка, який все своє життя прожив в Галичині. Відомо, що в 1655 році він у складі делегації львівських міщан брав участь в переговорах з Богданом Хмельницьким, війська якого брали в облогу місто (Павлик 1900). Ряд фрагментів його інтермедій написані розмовною українською мовою з використанням польської абетки. Тексти Гаватовича датуються 1619 р., що свідчать про велику поширеність розмовної мови не лише в Гетьманщині за часів її існування, але і в межах «ідеальної» «своєї» території, якими, зокрема, були землі Руського воєводства Речі Посполитої в ментальній географії українських політиків і інтелектуалів другої половини XVII – початку XVIII ст.

Дуже цікавим джерелом для уявлень про те, як взаємодіяли і співіснували розмовна і книжна мови є листування гетьмана Мазепи з Мотрею Кочубей – донькою генерального судді Василя Кочубея – відомого своїм доносом на гетьмана (Flier 2009–2010).

²⁶Так, наприклад, виглядає один з написаних українською мовою фрагментів анонімного наративу, цитованого Костомаровим. Його зміст розкриває деякі реалії після підписання Зборівського перемир'я 1649 р.: «Коли ж ви, панове, чинш на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому єсть як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче» (Костомаров 1884: 286).

Тут бачимо своєрідне поєднання книжної мови і розмовної з переважанням останньої. Автор листів намагався бути зрозумілим, оскільки його адресатом була 16-річна дівчина – представниця не книжної культури (Flier 2009–2010: 426). Подібною мовою написані інші поетичні твори – «Дума», «Чайка», авторство яких приписується Іванові Мазепі (Чижевський 2003; Оглоблин 2001).

Але чи вбачали сучасники в мові маркер своєї або чужої ідентичності? Знайти такі маркери надзвичайно складно, але вони існують. Одним з яскравих прикладів є польська реляція 1649 року про здачу козакам гарнізону фортеці Кодак. Стверджувалося, що козаки, випустивши обложених, ідентифікували їх саме за мовною ознакою, вбиваючи тих, хто *języka ruskiego nie umieli i był który mian za Lacha i Niemca* (Документы 1965: 205).

Означення «*język ruski*» часто зустрічається в польських і українських текстах другої половини XVII ст. Можна припустити, що вони позначали «просту мову» і в більшості випадків зводилися до простої констатації факту використання мови. Але в окремих випадках народ і його мова ототожнювалися, позначаючи таким чином певну ідентичність. У проєкті договору Петра Дорошенка з Османською імперією від 1669 р стверджувалося, що «народ руский не весть иного языка, кроме природного». Відтак, як видно зі змісту документа, листи від султана необхідно писати «по руску», а послы з Порти «которые будут приходить в наши страны, да всячески глаголют руским диалектом». (Універсали 2004: 381) Також на перемовинах з польською стороною висувалися, серед іншого, вимоги про повернення офіційного статусу руській мові: «письма наши руские аби знову в канцелярии впроважони били» (Універсали 2004: 396). В одному із текстів часів гетьманства Дорошенка руська мова названа навіть «прирожденным диалектом нашим» (Універсали 2004: 396). Дорошенко в інструкції своїм послам на переговори з поляками, окреслював «ідеальні» межі козацької території, що визначалися саме мовою: «донеде язык народа руского осязает» (Універсали 2004: 381). У 1659 р. попередник Дорошенка – гетьман Іван Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, за яким визнавалося існування Великого Князівства Руського. Крім його реальних кордонів, в трактаті визначено ареал, в якому повинні бути збережені всі права православних – «докуда язык народа руского достигаает» (Універсали 2004: 40). Шведський посланець на переговори з Богданом Хмельницьким Готтард Велінг в донесенні королю Карлу X повідомляв про претензії гетьмана на «всю старую Украину или Роксоланию, где есть греческая вера и существует их язык аж до Вислы» (Смолій, Степанков 1997: 92).

Ще одним джерелом для уявлень про мову як маркер ідентичності є тексти вже згаданих інтермедій. Персонажами цих творів, написаних переважно в кінці XVII – початку XVIII ст. в Гетьманщині, є представники різних національностей – поляки, цигани, німці,

росіяни, євреї, греки, литвини, волохи, русини. За кожним з них закріплений певний образ і поведінкове кліше. Так поляк – це завжди шляхтич, гордовитий і хвалькуватий, єврей – хитрий і виверткий торговець, шинкар, русин – простодушний мужик або козак. Мова тут є головним маркером ідентичності, за допомогою якого глядач повинен був впізнавати того чи іншого персонажа. Відповідно, поляк говорить польською, великоросіянин (москаль) на російській, козаки і мужики – на розмовній українській або «простій мові». Щодо інших, мову яких автори інтермедій очевидно не знали, також робиться спроба ототожнити їх з окремою мовою, вносячи в їх репліки елементи справжньої мови або змінюючи, перекручуючи її на певний лад. Візьмемо до прикладу фрагменти з інтермедії до драми Митрофана Довгалецького «Комическое действие» (1720-ті рр.). Не вдаючись особливо в її зміст, відзначимо, що її персонажами виступали козак, литвини, поляк і москаль. Козак зустрічається на полюванні з поляком, у них зав'язується суперечка про історію, що зводилась до питання чи володіла Польща колись Україною. Литвини – слуги поляка, не вступають предметно в дискусію, розмовляючи між собою про те як краще прислужитися своєму пану. Москаль виступає на стороні козака проти поляків. Причому кожен із цих персонажів промовляє на своїй розмовній мові (Інтерлюдії 1960: 99–112).

Чи була мова засобом ідентичності в Гетьманщині? Безсумніву, є низка джерел, які дозволяють стверджувати, що мова виступає певним маркером ідентичності, за допомогою якого визначалося колективне «ми» для вирізнення від «інших». Але в повсякденному житті людина в Гетьманщині XVIII ст. існувала в полілінгвічному середовищі. Наведемо приклад типового інтелектуала того часу – військового канцеляриста. Згідно специфіки його служби, він готував документи для органів управління автономії «простою мовою» або російською. Як і більшість його колег, навчався в Києво-Могилянській академії, де вивчав латину і польську. Не виключено, що він володів цими мовами, міг читати або використовувати їх у своїх текстах. Канцелярист відвідував церковні служби, де богослужіння велося старослов'янською мовою, безумовно він читав тексти цією мовою. У повсякденному житті він можливо використовував розмовну українську мову. Використання кожної з цих мов залежало від конкретної ситуації, мотиваційного фактора, а також адресатів, до яких він звертався – усно або у формі різного роду текстів.

Розмежовуючи сфери вживання різних мов в Гетьманщині, ми бачимо їх використання як прямий або опосередкований конструкт ідентичності. Крім того, кожна з них займала властиву їй функціональну нішу. Саме їхнє існування є проявом надрегіональної ідентичності соціуму, який проживав на теренах Гетьманщини, тому, що функціональна палітра мов поза її межами виглядала зовсім інакше. Таким чином, «проста мова» – це надрегіональна мова для руської спільноти Речі Посполитої, а також маркер політичної

ідентичності Гетьманщини як автономної держави, в офіційній практиці якої вживалася особлива мова, що відрізнялася від мови сусідів. У XVII–XVIII ст. вона асоціюється з особливою корпорацією – військовими канцеляристами. Пізніше, на зміну «простій мові» прийшла «великоросійська», що стала діловою і письмовою для еліти. Старослов'янська мова – універсальна і надрегіональна мова богослужіння знову ж таки для «руської» Речі Посполитої була показником освіченості, приналежності до книжкової культури. Польська мова в XVIII столітті – це мова освіченості, мистецтва, а також дипломатії. І, зрештою, та невелика інформація, яку вдалося виявити в джерелах, дозволяє стверджувати про існування розмовної мови, відмінної від канцелярської, якою користувалися не лише посполиті, а й еліта, не виключаючи гетьмана.

Література:

- Акты 1851: Акты относящиеся к истории Западной России. Спб., 1851, IV.
- Бевзо 1971: Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971, 100–124.
- Бовгиря 2018: Бовгиря А. Представление о «своей» земле в исторических нарративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII в. – В: Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории / отв. сост., отв. ред серии «Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени» А.В.Доронин. М., 2018, 293–310.
- Бовгиря 2018а: Бовгиря А. «Достовірний руський літопис» в монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». – Історіографічні дослідження в Україні, 2018, 28, 288–296.
- Броджі-Беркоф 2014–2015: Броджі-Беркоф Д. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. – Київська академія. К., 2014–2015, 12, 33–46.
- Відділ рукописів ІУЛ: Відділ рукописів Інституту української літератури НАН України. Ф. 99. №252.
- Воссоединение 1953: Воссоединение Украины с Россией. Материалы и документы в трех томах, т. 2. (1648–1651 г.). М., 1953.
- Горобець 1979: Горобець В. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (на матеріалах українських діаріушів). К., 1979.
- Грушевский 1934: Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько заметаний. – Известия АН СССР. М., 1934, ч. III, 220–229.
- Джерела 2013: Джерела з історії Національно-Визвольної війни 1648–1657 / Упорядник Ю. Мицик. К., 2013, т. 2.
- Ділова документація 1992: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / упорядник, автор передмови та коментарів В. Горобець. К., 1992.
- Дневник 1884: Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753). К., 1884.
- Дневник 1894: Дневник Петра Даниловича Апостола. – Киевская старина, 1894, 11, 300–303, 1895, 7–8, 100–155.
- Документи 1961: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). К., 1961.

- Документи 1965: Документы по освободительной борьбе украинского народа. 1648–1654. К., 1965.
- Интерлюдії 1960: Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалецького “Комическое действие”. – В: Українські інтермедії XVII–XVIII ст. К., 1960.
- Ісаєвич 2002: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.
- Короткий опис 2012: Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Упорядник А. Бовгиря. К., 2012.
- Костомаров 1884: Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – В: Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1884, XI.
- Краткое летоизбрание 1856: Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание. – В: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозёрским. К., 1856, 45–106.
- Кунащак 1987: Кунащак П. Родина хроніка XVII ст. – Жовтень, 1987, 4.
- Летописец 1888: Летописец, или краткое описание знатнейших действ и случаев. – В: Сборник летописей относящихся к истории Юго-западной Руси. К., 1888, 1–69.
- Летопись 1848: Летопись событий в Юго-Западной России. Т. 1, К., 1848.
- Ломоносов 1952: Ломоносов М. Собрание сочинений. М., 1952, т. 7, 430–431.
- Лукомский 1878: Лукомский С. Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году. – В: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, 321–372.
- Маркович 1897: Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / под редакцией А. Лазаревского. К., 1897, ч. 1–4.
- Мозер 2002: Мозер М. Что такое «простая мова»? – *Studia Slavica Hung.*, 2002, 47/3–4,.
- Мозер 2008: Мозер М. Причинки до історії української мови. Харків, 2008.
- Національно-визвольна війна 2008: Національно-визвольна війна в Україні (1648–1657). За документами актових книг. К., 2008.
- Огієнко 1925: Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів, 1925.
- Оглоблин 2001: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Париж-Торонто, 2001, С. 354–361.
- Павлик 1900: Павлик М. Якуб Гаватович – автор перших руських інтермедій з 1619 р. – *Записки НТШ*, 1900, 35–36, 17–25, 23–24.
- Передрієнко 1979: Передрієнко В. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. К., 1979.
- Передрієнко 1987: Передрієнко В. Приватні листи XVIII ст. К., 1987.
- Полтавська міська книга 2015: Полтавська міська книга (1668–1740) / Упорядник В. Ринсевич, К., 2015.
- Права 1997: Права, за якими судиться малоросійський народ. К., 1997.
- ПСЗРИ 1832: Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1832, т. VI, № 3653.
- Пріцак 1993: Пріцак О. Доба військових канцеляристів. – *Київська старовина*, 1993, 4, 62–66.
- Разговор 1882: Разговор Велікороссии с Малороссией. – *Киевская старина*, 1882, 2, 313–365; 7, 137–148.
- РГАДА ф.248: Российский государственный архив древних актов, ф. 248. оп. 29, кн.1793, л. 76.

РГАДА ф.7: Российский государственный архив древних актов, ф. 7, оп. 1, д. 1042, л. 4.

Свашенко 1997: Свашенко А. Из спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Крелевських ратушних книг XVII–XVIII ст. – Записки НТШ, 1997, 234, 281–296.

Симоновский 1847: Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах 1765 года. М., 1847.

Смолій, Степанков 1997: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997.

Стародубского магистрата книга 1894: Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). – Сборник Харьковского историко-филологического общества. Х., 1894, 6, 259–274.

Таирова-Яковлева 2017: Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). К., 2017.

Універсали 1998: Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998.

Універсали 2004: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). К., 2004.

Хмельницкая летопись 1878: Хмельницкая летопись. – В: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, С. 77–81.

Чижевський 2003: Чижевський Д. Українське літературне барокко, К., 2003, 479–481.

Шевельов 2002: Шевельов Ю. Історична фонологія української мови, Харків, 2002.

Chynczewska-Hennel 1985: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985.

Flier 2009–2010: Flier M. Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance. – Harvard Ukrainian Studies, 2009–2010, 33, 1–4, 428–431.

Getka 2014: Getka J. Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na materiale druków typografii bazylińskich (XVIII wiek). – Polilog. Studia Neofilologiczne, 2014, 4, 205–216.

Moser 2009–2010: Moser M. A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters. – Harvard Ukrainian Studies, 2009–2010, 33/1–4, 391–411.

Roksolański Parnas 1998: Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII wieku, t.2. Antologia. Kraków, 1998.

Šerech 1952: Šerech Y. Urainian Influence on the Polish Language in the 16-th and 17-th Centuries. – The Annals of the Ukrainian Academy, 1952, 2, 696–730.

Інформація про автора:

Андрій Бовгиря – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України

Email: andrzej@ukr.net

ПОНЯТИЕ «МАЛОРОССИЯ» И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОЕКТЫ XVIII – XIX ВЕКА

Олег Журба

Abstract: presents for the social and scientific relevance of the terminology of the history of Ukraine, the main approaches to the interpretation of the concepts of “Little Russia” in historiography are presented, key debatable problems are identified, and possible ways of their consideration are outlined. Particular attention is paid to the pre-modern Little Russian nation, which became the starting point for the generation of numerous ideological programs for the construction of competing “Ukrainian projects” in the 19th – early 20th centuries.

Keywords: Little Russia, Ukraine, Little Russian nation, history of concepts, historiography.

Терминологический регистр для обозначения пространства история Украины, не смотря на значительное внимание, уделяемое этому вопросу в последнее время, изучен явно недостаточно, односторонне, а нередко и схоластично. И это не удивительно, так как рождение и становление независимой Украины вызвало к ней всесторонний интерес совсем недавно. Спокойная, академическая дискуссия относительно украинского прошлого серьезно осложняется бурными политическими коллизиями XX – начала XXI вв., в которых история активно используется как тяжелая артиллерия в борьбе с политическими оппонентами. Это в полной мере относится к рассматриваемым историческим понятиям, превратившимся в современной общественно-политической лексике, в практиках средств массовой информации и государственной исторической политике в позорное клеймо, обозначающее врагов украинского народа и государства. Это, конечно, накладывает свой отпечаток и на характер профессиональных текстов, в которых для разговора о Малороссии и малороссах нередко требуется определенная профессиональная отвага. В большинстве же случаев исторические термины осознанно или не осознанно подменяются анахронизмами «Украина», «украинский». Именно поэтому представляется важным разобраться, чем же определен интерес к означенным понятиям и в чем их смысл и специфика.

Прежде всего отмечу значимость терминов и обозначаемых ими явлений. Без понимания того, что Малороссия занимает исключительно важное место в формировании модерного проекта украинской нации, невозможно адекватно представить не только прошлое Украины, но и её теперешнее положение.

Кроме того, эти как бы мерцающие термины обладают удивительной эластичностью, смысловой неуловимостью и многозначностью. Разбираться с их происхождением и эволюцией не только занимательно, но и полезно, так как в наше время

тотальной инструментализации истории, понятия Малороссия и Украина, малоросс и украинец, с одной стороны, нередко разведены как непримиримые крайности (смотри недавнюю коллективную монографию (Малороссы 2018) Института славяноведения РАН) а, с другой – практически отождествляться.

Интерес к этим понятиям вызван также стремительной динамикой их смыслового наполнения. Они совершили головокружительную эволюцию от позитивно-возвышенного обозначения своего выдающегося, великого, первородного Отечества, метрополии, старшего брата по отношению к Великороссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.), до убийственных характеристик малороссов как предателей Родины и клейма коллаборационистов (XX – начало XXI вв.).

Потенциал использования этих понятий связан не столько с их способностью четко очерчивать границы реальных территорий, сколько с возможностью обозначать пространства виртуальной географии, отображенные в сложных способах перекрестных идентификаций и самоидентификаций религиозных, административно-политических и этнических образований, а также чрезвычайно мобильного, очень непоседливого населения на южных рубежах Речи Посполитой, Московского царства и Российской империи.

Обращение к истории этих понятий в нашем случае связано и с огромными, нередко неосознанными трудностями, которые возникают в академической среде при описании исторических процессов и явлений XVIII – XIX вв. Самые распространенные из них:

- всеукраинские обобщения, делающиеся исключительно на малороссийском материале (например, под именем «украинского» выступают представители малороссийских фамилий – Капнисты, Полетики, Ломиковские, Тарновские, Галаганы, Чепы, Марковичи, Белозерские, Максимовичи и другие). Отсюда – репрезентации «малороссийского» как «украинского» и в школьных, и в вузовских учебниках, а также в профессиональной литературе (Гуржій 1999);
- интерпретация понятий как таких, что обозначают однородные объекты и явления без учета исторического контекста. В таком случае Малороссия и/или Украина во все времена выступают в неизменном виде. Между тем их значение прошло глубокую и сложную эволюцию;
- отсутствие понимания сложности, многослойности, динамики взаимодействия региональных идентичностей, которые и породили эту терминологическую путаницу даже в текстах такого историка как А. Каппелер (Каппелер 1997).

Очевидно, что непростая сама по себе терминологическая ситуация связана со слабой изученностью социально-экономической, духовно-культурной и интеллектуальной

истории Украины XVIII – начала XX вв., что облегчает её околонучную инструментализацию и превращает, как отметила Т.Ф. Литвинова «в целом необходимые терминологические штудии ни во что другое, как в жонглирование понятиями, которое ничего не проясняют» (Литвинова 2011: 32).

Интерес к этой проблематике значительно усилился в последнее время и имеет существенную общественно-политическую подоплеку, что связано с затянувшимися поисками содержательного наполнения современного проекта модерной Украины, а также попытками реанимировать Малороссийский и Новороссийский проекты, взывающие к исторической региональной памяти.

Одной из определяющих причин таких деформаций в современном цехе профессиональных историков стало, по меткому определению Г.В. Касьянова, «третье переиздание агрессивно-политической версии этно-национального нарратива» (Касьянов 2018: 8) с отчетливыми признаками архаизации и геттоизации репрезентаций украинского исторического процесса. Последствием этого стало угрожающее доминирование в профессиональной среде дихотомического мышления, которое актуализирует упрощенные схемы понимания национальных проектов в империях на протяжении второй половины XVIII – начала XX вв. Самой распространенной из них можно считать теорию национального возрождения, претендующую на объяснение процесса формирования национального самосознания как линейного, поступательного и телеологического. Этот процесс представлен как непрерывная борьба группы активистов с глобальными силами зла, с имперскими структурами и «не нашей» культурой.

Такие подходы еще в начале 1970-х гг. были раскритикованы А.П. Оглоблиным, который отмечал, что в последнюю четверть XVIII в. этнические украинские регионы, вступили в столь качественно неоднородном социально-экономическом, духовно-культурном, конфессиональном и национально-демографическом состоянии, что, по его мнению, не дает возможности рассматривать историю украинских земель как гомогенный и синхронный процесс. Именно поэтому он призвал преодолеть узость концепции М.С. Грушевского и предложил изучать «долгий украинский XIX век» как историю конгломерата отдельных территориальных образований, взаимное «ознакомление» и взаимодействие которых, привело в конце концов к формированию предпосылок для вызревания украинской модерной нации (Оглоблин 1971).

Еще один подход демонстрируют работы А.И. Миллера, в которых рассмотрена эволюция понятий «малоросс», «хохол», «украинец» в общественном мнении XIX в. (Миллер 2012, Міллер 2012). Это позволило проследить изменение содержания этих терминов, их эмоциональной нагрузки и ценностного наполнения. Во всяком случае,

внимательный читатель может здесь наблюдать генезис тех образов украинства и малороссийства, которые окончательно оформились в публицистике к началу XX в. и остаются эталонными до нашего времени. В целом можно принять авторский вывод о том, что путь к современным формам самоидентификации, где ключевыми понятиями становятся «украинский», «великороссийский/русский» с окончательным вытеснением «малороссийского», «общерусского», стал результатом сложного взаимодействия и изменений многих интеллектуальных, общественных, политических и культурных факторов и полностью реализовался лишь в течение первой половины XX в. Кстати, ярким примером финального торжества «украинского» над «малороссийским» стало строгое указание переписчикам Всесоюзной переписи населения 1926 г. ни в коем случае никого не записывать малороссами.

Однако в работах А.И. Миллера совсем не учтен принципиально важный период второй половины XVIII – начала XIX вв., а эволюция «малоросса» как понятия и способа пространственно-временной идентификации, на мой взгляд, представлена схематично как механическая замена одних смыслов и характеристик другими, с чем трудно согласиться. Все же обращаю внимание, что перед нами уже не единый «украинский», а целый набор «украинских/малороссийских» проектов, которые представлены здесь как живое, конкурентное и внутренне противоречивое явление.

Что же касается проекта домодерной малороссийской нации второй половины XVIII – первой половины XIX вв., как базового интеллектуального продукта для строительства всего многообразия национальных проектов до начала XX в., то он существенно недооценен в историографии.

Вопрос о его роли в формировании современного украинства был поставлен З. Когутом (Когут 2004). Однако, несмотря на важный вывод, что «развитие малороссийской идентичности оказалось началом современного украинского национального строительства», существенные возражения вызывают другие наблюдения автора.

Это касается пессимистического утверждения о том, что «подъем исторического самосознания свидетельствовал не о дальнейшем развитии малороссийской идентичности, а скорее об уверенности в ее неминуемом упадке». Историк утверждал: «Вместо того, чтобы перерасти в модерное малороссийское национальное сознание, малороссийская идентичность пошла по пути удивительного Landespatriotismus, который оплакивал упадок малороссийской нации» (Когут 2004: 99).

Историк признавал амбивалентность воздействий малороссийской идентичности, которая, с одной стороны, сыграла важную роль в процессе современного украинского национального строительства, а, с другой, «подготовила сторонников

великорусской концепции, считавших малороссию ответвлением единой российской нации» (Когут 2004: 100).

И все же, представление о том, что старая малороссийская идентичность, составлявшая интеллектуальную почву домодерной нации, исчезла вместе с ней в 1840-х гг. и привела к становлению только двух конкурирующих национальных проектов, кажется существенным упрощением. Вместе с тем, надо признать, что предложения З. Когута стали важным шагом к легитимации исследований малороссийского интеллектуального наследия второй половины XVIII – начала XX вв. в современной украинской историографии.

Уже приходилось писать о том, что дело с идейным наследием Старой Малороссии/Гетманщины, как и других регионов того времени, оказалось значительно сложнее, чем предполагал З. Когут (Журба 2013 а; Журба 2013 б; Журба 2013 в; Журба 2017). И это связано не только с интеграцией в имперские структуры, но и с существованием других центростремительных сил, интеллектуальные проекты которых могли привлекать носителей различных вариантов региональных «украинских» идентичностей (Журба 2019).

Во второй четверти XIX в. оформилось, с разной стадией зрелости, минимум пять таких проектов. Три из них, каждый по-своему, органично интегрировались в общеимперские иерархии (старая малороссийская идентичность, региональная Слободская и новая культурно-этническая малороссийская). Еще две, также каждая по-своему, исключались из общеимперских иерархий, выбирая другие ориентиры (украинский этно-национальный политический проект, который мыслился как составляющая виртуального общеславянского федеративного проекта, и польский украинский проект, который апеллировал к общему политическому прошлому и будущему). И это – не считая поисков самоопределения многонациональных элит Новороссийского генерал-губернаторства и целого веера русинских проектов на территории Австрийской империи. Исходя из этого, очевидна невозможность сведения сложных интеллектуальных процессов к дихотомическому противостоянию национального украинского и малороссийского проектов, к линейным, телеологическим репрезентациям становления зрелого украинского проекта.

Вполне пригодные для пропаганды, нередко отождествляемой с публичной историей, такие репрезентации не только примитивизируют представление о сложностях формирования украинской модерной идентичности, но и приводят к неадекватному пониманию содержания современных общественных и интеллектуальных процессов и, как следствие, к неадекватным оценкам и действиям.

Одним из таких проектов, серьезно и незаслуженно обойденным вниманием, стал «проект малороссийской нации», созревший в течение XVIII в. и, по мнению историков, «похороненный» в первой половине XIX в. Прежде всего отмечу, что, в отличие от

аморфных, ситуативных, эксклюзивных, мерцающих и неоформленных «малороссийских» и «украинских» проектов XIX в., это – полностью зрелый общественно-политический, ментальный и интеллектуальный продукт. Он был формально выписан, обоснован и даже публично представлен, четко оформлен в текстах своих оракулов, прежде всего Г. Полетики, в выступлениях и петициях малороссийских депутатов в Уложенной комиссии 1767–1774 гг., в официальных записках малороссийской шляхты начала XIX в., исторических работах и переписке Ф. Туманского, А. Чепы, В. Ломиковского, В. Полетики, Н. Маркевича, Я. Марковича, А. Мартоса, А. Марковича и других (Литвинова 2001, Литвинова 2005; Литвинова 2011; Литвинова 2015; Литвинова 2019).

Интересно, что эти тексты и связанные с ними сюжеты не обойдены вниманием в историографии. Однако они преимущественно воспринимаются или в народническом духе – как проявление шляхетского эгоизма, или же в примитивно-консервативном автономистском ключе – как явление, что зовет в прошлое, к славным временам казачьего государства.

Эти тексты практически не привлечены к рассмотрению проблемы самоидентификации и генерирования будущих национальных проектов. Их авторов А.М. Лазаревский называл «прежними изыскателями малорусской старины», явно недооценивая зрелость и значимость их политической мысли и культуры (Лазаревский 1894-1897).

Одной из уникальных особенностей домодерной малороссийской нации, отличающей её от всех последующих проектов, является то, что она, по большому счету, не была проектом. То есть, представления о ней зарождались, оформлялись, проговаривались и эволюционировали не столько как мечта, фантазия о неосуществимых идеалах, а как вполне реалистичный интеллектуальный продукт, ставший результатом рационального анализа текущих социально-экономических, духовно-культурных, демографических, международных проблем. Он был нацелен на рассмотрение насущных общественных вопросов и выработку путей и способов их разрешения.

В отличие от большинства последующих проектов с их откровенно заостренной социальной и национально-культурной конфликтностью, идеологи малороссийской нации второй половины XVIII – первой половины XIX вв. прилагали усилия к возможной в тех обстоятельствах консолидации не только элиты, но и всех слоев общества. Это сообщество терминологически самоидентифицировалось в большинстве публичных текстов как «малороссийский народ». Причем, подчеркну еще раз, что под «народом», в отличие от речпосполитской элиты того времени, речь шла не только о шляхте, но обо всех социальных категориях населения.

Впервые консолидировано представители этого народа заявили о своем видении политического и социального реформирования Отечества в «Прошении ... о возстановлении разных старинных прав», представленном Екатерине II в 1764 г. и составленном по результатам коллективного обсуждения на так называемом Глуховском съезде 1763 г. Они требовали гарантий прав и свобод всем слоям общества и подтверждение особенностей административного устройства и управления. Здесь речь шла о модернизации казацкого войска, развитии торговли и ремесла, ориентации на европейские образовательные и культурные практики (Прошение 1883).

В 1768 г. во время работы Большого собрания Уложенной комиссии малороссийские депутаты также почти единодушно заявляли о необходимости сохранения особенностей краевого управления. Причем признавалось, что любая единоличная должность – то ли гетмана, то ли генерал-губернатора – не является необходимой вообще, поскольку несет угрозу узурпации власти. Малороссией, по мнению депутатов, должен управлять только представительный орган (рада, сейм, сеймик), в работе которых будут участвовать, кроме шляхты, также казачество, мещанство, духовенство, а при решении наиболее важных вопросов – и посольство (Прошение 1995).

Зрелость, сформированность домодерной малороссийской нации проявилась и на историографическом уровне. Если историографический процесс представлять в категориях формирования украинской национальной историографии, то его лидером был именно малороссийский историко-культурный ареал. Постепенная смена стилей и методов исторических исследований, основательная летописная традиция со своей проблематикой, набором источников, идейными установками, кадровым обеспечением определили ведущую роль этого региона в формировании исторических стереотипов и дальнейшей консолидации украинской исторической науки. Важнейшее место среди произведенных и привитых будущим национальным проектам способов восприятия и воспроизводства «нашей» истории, занял казацких миф (Плохій 2012; Шаталов 2016).

Обращу внимание на то, что в текстах малороссийских интеллектуалов того времени ярко и четко отразились представления об уникальности Малороссии, понимание территориальных границ своей Родины, ее отличия от соседних, в том числе украиноэтнических регионов, т.е. все то, что позволяет определять административно-территориальный патриотизм как важнейшую черту этого национального организма. Поэтому, наверное, совсем не случайно в текстах второй половины XVIII – первой половины XIX вв. нередко вместе с понятием «малороссийский народ» употреблялось и самоопределение «малороссийская нация». В политическом плане она встраивала себя в

систему подданства российскому императору, требуя взамен защиты и поддержки своего эксклюзивного национального пространства.

Малороссийская нация как политическая и политико-правовая реальность к началу 40-х гг. XIX в. постепенно растворялась. Однако, инерция «долгого времени» ментальных структур и стереотипов обеспечила устойчивость и живучесть идеи домодерной малороссийской нации, наполняя ее новым содержанием, смыслом которого становился поиск новой – этнической – Родины. Ее пространство было значительно шире административно-территориальных границ Старой Малороссии/Гетманщины.

Примером такого поиска стал проект административной реформы, предложенный Григорием Павловичем Галаганом, представителем нового поколения малороссов, для которого, однако, Старая Малороссия, то есть бывшая Гетманщина, еще долгое время представлялась «островом, окруженным морем – Россией». А уже в конце 1850-х гг. в своем проекте он очертил более широкие границы Малороссии, включив в нее не только левобережные, но также правобережные и материковые новороссийские губернии, невольно конструируя тем самым новое национальное пространство и новую историческую память. Интеграционный по своей сути, проект Г.П. Галагана в первую очередь интересен с точки зрения «собирания» Отечества и представления о ее возможных новых границах. Своеобразным символом и важным аргументом его реализации стал для автора Николаевский мост через Днепр, заложенный в 1848 г. и освященный в 1853 г. в один день с памятником князю Владимиру в Киеве. Однако следует заметить, что создание новой ментальной карты было результатом не только напряженного творчества самого Г.П. Галагана, но и активной многолетней работы по «собиранию наследия» во всех украинских регионах, деятельности Киевской археографической комиссии, малороссийской историографической экспансии, а также обсуждения проблем своей родины в определенном кругу интеллектуалов. Г.П. Галаган же выступил здесь как своеобразный лидер группы, осуществлявшей «мозговой штурм». Оформление результатов этого «штурма» в виде проекта было одновременно и демонстрацией возможностей административного фактора, способного четко организовать пространство, создавая тем самым новые ментальные карты в сознании не только узкого круга интеллектуалов, но и широких масс, а также новый «национальный ландшафт» как важный элемент мобилизации национального самосознания и постановки национальных задач (Litvinova 2018).

Не случайно именно к концу 1850-х гг. относится крайне резкая оценка Г.П. Галаганом манифестирования Пантелеймоном Кулишем новой системы идентичностей. Г.П. Галаган возмущенно писал в письме к Н. Ригельману о предательстве малороссийского патриотического дела, определяя это в категориях: «Кулиш сошел с ума», т.к. тот, кроме

прочего, исключил из «народа» шляхту-дворянство, т.е. разрушал идею социального единства, характерную для Малороссии (Литвинова 2011: 639). Народ с той поры стал отождествляться только с социальными низами, прежде всего с крестьянством. Даже казацкий миф постепенно уходил на второй план, переосмысливаясь в народнических категориях борьбы за социальные права угнетенных.

Именно с этого времени и можно говорить о начале острой конкуренции многочисленных украинских, малороссийских, общерусских и великороссийских проектов, борьбе которых, казалось бы, положила конец советская власть, украинизация и создание украинского государства. Но, как оказалось, понятия «Малороссия» и «малоросс» дожили до сегодняшнего дня не только как научная, но и как общественно-политическая проблема.

Среди этих проектов особого внимания заслуживает переопределение административно-территориальной Малороссии в новых этно-национальных категориях, оказавшее решающее влияние на поиски и осознание пределов её этнического пространства. Из узких, но четко отмеченных на картах границ Старой Малороссии её наследница отправилась на поиски широких, но виртуальных просторов, определяемых языком, этнографией и фольклором. На эти новооткрытые территории предъявила свои претензии рожденная под флагами романтизма, этнического малороссийства, панславизма, польского и российского национализма Новая Украина (Журба 2003). Очень важно понимать, что все эти проекты, меняясь между собой в иерархической общественно-политической и культурной повестке, не вытесняли друг друга, а находились в непрерывном конкурентном взаимодействии.

Сложность и невысокий уровень научного освоения проблемы демонстрирует и заслуживающая внимания недавняя монография К. Федевича с характерным названием «За Веру, Царя и Кобзаря» (Федевич 2017), где автор предпринял не совсем обоснованную, но интересную попытку расширения круга «малороссийских/украинских» проектов за счет переосмысления деятельности черносотенных организаций начала XX в. В других условиях такая интеллектуальная провокация могла бы стать поводом для серьезного научного диалога как вокруг терминов, довольно путано представленных автором, так и вокруг самого явления. Но, к сожалению, пока что такая дискуссия вряд ли возможна. Уж слишком эмоционально и политически нагружены эти понятия.

Литература:

Гуржій 1999: Гуржій Олександр, Чухліб Тарас. Гетьманська Україна. Київ, 1999.

Журба 2003: Журба Олег. Становлення української археографії: люди, ідеї інституції, Дніпропетровськ, 2003.

Журба 2013 а: Журба Олег. «Внутренняя колонизация» и освоение прошлого имперских регионов. В: – Российская империя в исторической ретроспективе, Белгород, 2013, вып.8, 56–59.

Журба 2013 б: Журба Олег. Региональное историописание второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в плену «украинского национального возрождения» (проблемы украинской исторической и историографической культуры). В: – Мир историка: историографический сборник, Омск, 2013. вып. 8, 124–165.

Журба 2013 в: Журба Олег. «Національне» та «регіональне» у модерних репрезентаціях історії українського історіописання. У: – Український гуманітарний огляд, 2013, вип. 18, 9–50.

Журба 2017 : Журба Олег. Украинская историография второй половины XVIII – начала XX вв.: проблемы конструирования. В: – Мир историка: историографический сборник, Омск, 2017, вып. 11, 222–243.

Журба 2019: Журба Олег. «Українські» національні проекти довгого XIX ст. в імперському просторі. У: – Історія та історіографія в Європі, Київ, 2019, вип. 6: Ідеології та практики націоналізму і ксенофобії у Східній Європі, 62–69.

Каппелер 1997: Каппелер Андреас. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. В: – Россия – Украина: история взаимоотношений, Москва, 1997. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> (посетил 09.09.2019).

Касьянов 2018: Касьянов Георгий. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна і сусіди. Київ, 2018.

Когут 2004: Когут Зенон. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. У: – Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. Київ, 2004.

Лазаревский 1894-1897: Лазаревский Александр. Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович (1776 – 1804). В. Киевская старина, 1894, № 12, 349 – 387; II. Алексей Иванович Мартос, 1895, № 2, 170–194; III. Александр Михайлович Маркович (1790 – 1865), 1897, № 1, 92 – 111; № 2, 275–310.

Литвинова 2001: Литвинова Татьяна. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века. В: – Дніпропетровський історико-археографічний збірник, 2001, вип. 2, 28–64.

Литвинова 2005: Литвинова Татьяна. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. У: – Український історичний журнал, 2005, № 2, 67–78.

Литвинова 2011: Литвинова Татьяна. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект), Дніпропетровськ, 2011.

Литвинова 2015: Литвинова Татьяна. Г.А. Полетика: «публичный интеллект» второй половины XVIII в. В. – Вестник Омского университета. Исторические науки, 2015, № 2, 79–86.

Литвинова 2019: Литвинова Татьяна. «Помещичья правда». Дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII – первой половине XIX века. Москва, 2019.

Малороссы 2018: Малороссы vs украинцы: украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи, Москва, 2018.

Миллер 2012: Миллер Алексей, Котенко Антон, Мартынюк Ольга. Малоросс. В: – «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Москва, 2012, 392–443.

Міллер 2012: Міллер Алексей, Котенко Антон, Мартинюк Ольга. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. У: – Український гуманітарний огляд, 2012, вип. 16/17, 55–115.

Оглоблин 1971: Оглоблин Олександр. Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року). У: – Український історик, 1971, № 1–2, 5–16.

Плохій 2012: Плохій Сергій. Козацький міф. Історія і націєтворення в епоху імперій. Київ, 2012.

Прошение 1995: Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения (1768). У: – Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. Дніпропетровськ, 1995, 164–169.

Прошение 1883: Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году. В: – Киевская старина, 1883, № 6, 317–345.

Федевич 2017: Федевич Клементій, Федевич Клементій. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905 – 1917 роки). Київ, 2017.

Шаталов 2016: Шаталов Денис. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Дніпро, 2016.

Litvinova 2018: Litvinova Tetiana. Поляки сквозь призму идентичности украинской элиты середины XIX в. В: – Dobrze s zle sąsiedztwa. Obce – nasze – inne: monografia. Bydgoszcz, 2018, т.1: Bliscy I dalecy sąsiedzi, 102–111.

Информация об авторе:

Олег Журба – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой историографии, источниковедения и архивоведения Днепровского национального университета им. Олеся Гончара (Украина)

E-mail: zhurba.oi@i.ua

ФИЛОСОФИЯ

МОТИВ ОНОВЛЕННЯ В СМИСЛО-ОБРАЗАХ ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ

Лілія Фльорко, Михайло Скринник

Abstract: The article emphasizes that in literary texts of Ukrainian spiritual culture (philosophy, poetry, prose) there is a universal-cultural code „life-death-life renewal“. The subject of this analysis is the peculiarity of manifestation of the cultural code in the texts of folk culture, especially in fairytale. We understand fairytale in its flatness expression of people's world perception and world development as senses universals creation in consciousness. According to Propp, the roots in ancient times are important for sense-images analysis of people's world perception, as well as Taylor's statement that animism is the substance of people's perception expressed by folk art. The motive concerning the source of life, the world's creation, its structuring, the unity of the earthly world and the higher power world states the fairytale's archaic content. This unity is implemented in national invariants of universal senses of culture such as „life“, „death“, „truth“, „false“, „good“, „evil“, etc.

Keywords: culture's universals, „life-death“, renewal, animism, individualization

Актуальність. Сучасні глобалізаційні процеси, разом з новими відкриттями й технологічним прогресом, принесли водночас і нові ціннісні ідеали, які, зазвичай, нівелюють традиційне світобачення й руйнують підвалини ідентичності. Тому на часі проаналізувати смисло-образи народного світосприймання які, на нашу думку, є не лише підґрунтям національного світогляду, але й формотворчими ідеалами для забезпечення подальшого поступу культури і цивілізації.

Метою статті є показати, що в аналізі семантики смисло-образів текстів української народної творчості виразно проглядається, властивий народному світосприйняттю, універсальний культурний код оновлення життя, який виявний через універсалії культури, що виражають смислові інваріанти архетипних структур національного світовідчуження та світобачення.

Об'єктом дослідження є зміст основоположних світоглядних універсалій української культури. **Предмет** дослідження – своєрідність смислів мотиву оновлення в символічно-образному народному світосприйнятті.

За **методологічну основу дослідження** взято такі основні методи як критично-аналітичний – в аналізі усталених інваріантів світосприйняття; мітологічний – у підході до народної казки, легенди як своєрідного мітологічного тексту; феноменологічний – дозволяє здійснювати аналіз результатів світосприймання як феноменів свідомости, герменевтичний – дає змогу інтерпретувати зміст смисло- і міто-образів у контексті світу повсякденности.

Пристаючи до розгляду й аналізу текстів народної культури, принагідно зазначимо, що в кожній культурі існують усталені інваріанти світовідчуття і світосприймання, які ввійшли в науковий обіг як «універсалії культури». До них, зокрема, в різних смислових аспектах звертається з кінця ХХ ст. низка представників Київської філософської школи: Є. Андрос, Є. Бистрицький, В. Горський, С. Кримський, М. Попович, С. Пролєєв та ін. Так само терміном «універсалії культури» послуговуються і зарубіжні дослідники. Так, згідно з росіянином В. Стєпіним, «світоглядні універсалії визначають спосіб мислення, розуміння і переживання людиною світу» (Стєпин). Такі російські дослідники як В. Данилова, Н. Кожевніков, ставлячи проблему «формування планетарного універсалізму», зауважують, що «універсалії постають смислетвірним чинником культури, ... стають категоріальною структурою свідомости, ... задають цілісний образ життєвого світу людини» (Данилова).

Ми звертаємо увагу на факт, що більшість дослідників стоять на тій позиції, що «універсалії культури» в різних культурах змістово представлені одними і тими ж світоглядними інваріантами, але в кожній постають специфічно.

У текстах української духовної культури – філософії, поезії, прозі, легенді, казці тощо чітко проглядається світоглядний каркас сприймання й ставлення до світу в рамках межових світоглядних категорій «життя – смерть».

Зауважимо, що опозиція «життя – смерть» у філософії Г. Сковороди не випадково інтерпретується через цикл вічного оновлення «народження – зростання – смерть – воскресіння». Вона постає провідним мотивом його філософії, набуваючи символічно-образної форми: «Це істинна правда, що був би дуже глупий землероб, якщо б тужив про те, що на його ниві пшеничне стебло у місяці серпні почало сохнути й старіти, не думаючи, що в маленькому закритому зерні заховалась і нова солома, яка весною виходить назовні, а вічне й істинне своє перебування в зерні невидимо закрила. Та чи не одне все це – приписувати соломі її силу й єство, а не голові її або зерну, і не вірити, ані не згадувати про наявність зерна?» (Сковорода 1995: 79). Тобто солома, яка висохла й постаріла, то ховається, гниючи в

зерні, то знову виходить назовні в зеленості і не вмирає, а оновлюється й начебто змінює одяг.

Притаманний землеробській культурі України цикл вічного оновлення «життя – смерть» також виразно присутній у Т. Шевченка. Так, у «Кобзарі» він відтворює через смисло-образ квітки-дівчини Лілеї цикл «життя – смерть» (верх – низ), зокрема виражений через природний процес чергування «зима – літо». Вже в самому початку «Лілеї» зафіксоване життя як процес зростання – рух угору: «За що мене, як росла я, / Люде не любили?». Індивідуальний розквіт, зрілість дівчини водночас є і відправною точкою руху вниз до невідвортної смерті: «За що мене, як виросла, / Молодую вбили?» (Шеченко 1985: 310). Метаморфоза, що сталася з дівчиною, вплетена в природний колообіг життя: «вмирання – народження»: «...Я умерла / Зимою під тином. / А весною процвіла я / Цвітом при долині, / Цвітом білим, як сніг, білим! / Аж гай звеселила» (Шеченко 1985: 311) – цикл повернений до вихідної точки, а життя постає оновленим. Притаманний народному уявленню взаємоперехід усього в усе, Тарас Шевченко передає через наявність у Лілеї двох життів – перше страждання, профанне: «Як була я людиною, / Як я мордувалась». Відроджене життя Лілеї стає предметом любові та втіхи людей: «Нащо мене Бог поставив / Цвітом на цім світі? / Щоб людей я веселила, / Тих самих, що вбили / Мене й матір?..» (Шеченко 1985: 311). «Лілея» «відтворює закований у Біблії універсально-культурний код «життя – смерть – воскресіння». Цей код у тексті «Кобзаря» так само оприявнюється й на національному рівні. ...Церква у Суботіві за часів Хмельниччини стала колискою української державності, а також її могилою, означником змертвілого національного духу» (Скринник 2007:204). Проте наступним етапом культурно-універсального коду, згідно з Шевченком, має постати відродження національної самодостатності. Адже одвічне оновлення життя у формі матриці «життя – смерть – відродження життя», згідно з Шевченком, всеохопне. Йому піддатна як природа, людина, так і хід історії. Дослідник Шевченкових «Давидових псалмів» Р. Коропецький показує як, за «Кобзарем», відбувається рух від початкової ідеальної справедливості («золотий вік») через устійнення зла в теперішньому профанному світі («втрачений рай»), а далі здійснюється повернення українського буття до своїх «золотих часів», нарешті настає «новий, вічний рай (царства преподобних, відсутність будь-якого зла)» (Коропецький 2001: 161).

Перш ніж здійснити семантичний аналіз текстів української казки, звернемося до позиції авторів щодо змісту поняття «універсалії культури». Так, український філософ О. Кирилюк робить припущення, що в основі всієї системи культурних текстів лежить один смисловий інваріант – категорії граничних підстав. У результаті «двадцятирічних наукових пошуків» він дійшов висновку, що «структура текстів культури в своїх глибинних основах

визначається категоріями граничних підстав (КГП) – «народження», «життя», «смерть» та «безсмертя», що вказані категорії є універсаліями культури, що саме вони слугують основою глобального відношення «людина – світ» (Кирилюк 2008:5) і мають той смисл, що в ставленні до світу, людина, виступаючи суб'єктом, усвідомлює свою смертність. Дослідник впевнений, що на всіх рівнях ставлення людини до світу: предметно-практичному, ритуально-обрядовому, практично-духовному та духовно-теоретичному, проглядається той самий культурний інваріант. Ним є «перетворений у культурні форми базовий життєвий імпульс, який виражений в лейтмотиві культури в основній культурно-світоглядній формулі **«породження і утвердження життя, заперечення смерті, прагнення до безсмертя»** (Кирилюк 2008:358).

Проте дослідники, які в підході до аналізу наголошують на повторюваності інваріантів казки, виявляють різний вимір її прояву. Наприклад, український дослідник Р. Волков досліджуючи структуру казки, наголошував на повторюваності одних і тих самих сюжетів у різних народів (Волков 1924). Продовжуючи дослідження структури казки, російський дослідник В. Пропп наголошує на повторюваності, але на основі аналізу морфології казки. У праці «Морфологія казки» за її сталий елемент він бере функції чи то вчинки героїв: «Морфологічно казкою можна назвати будь-який чин від шкідництва (А) або браку (а) через проміжні функції до весілля (С) чи інших функцій, що використовуються як розв'язка. Кінцевими функціями інколи є нагорода (Z), здобич або взагалі ліквідація біди (Л), порятунк від погоні (Сп) тощо» (Пропп 1969:83).

Для нас методологічно цінним є переконання Проппа в тому, що казка «зберігає у своїх надрах сліди найдавнішого язичництва, давніх звичаїв і обрядів. Казка поступово метаморфує, і ці трансформації, метаморфози казок піддані певним законам» (Пропп 1969:79). Отже, в плані семантики стійкими елементами казки постануть виражені в ній моделі певного світосприйняття й світовідчування, які ми визнали вище як «універсалії культури», що сягають архаїчної доби.

Аналізуючи українську казку, варто звернути увагу на міркування Е. Тайлора (Тейлора) у праці «Первісна культура», який переконаний, що основою як давньої, так і сучасної філософії є анімізм. Він, згідно з Тайлором, є виявом поєднання волі життя і вчуттєвлення природи, в ній духовна сила, що панує над явищами, встановлює відношення панування і підпорядкованості між істотами: «У первісній філософії всього світу сонце і місяць наділені життям і за природою своєю належать буцімто до істот людських» (Тайлор). Принагідно зазначимо, що в орнаментиці української писанки дві восьмираменні зірки позначають сонце. У добу язичництва «зорю пов'язували з Великою богинею, чий чоловік – божество неба, місяць. Стародавнє зображення півмісяця з зіркою символізує цю пару. В

українському фольклорі зіронька – це символ дівчини, місяць – символ парубка» (Деяк). Таким чином, у підході до української казки можна методологічно застосовувати названі Тайлором нижче ідеї культури первісного суспільства: «Ідея про переважаючу волю до життя в природі, ... вірування у власні душі, які одушевляють навіть те, що ми називаємо неодушевленими предметами, теорію про переселення душ як за життя, так і після смерті, поняття про міриади духовних істот, які то носяться в повітрі, то оселяються в деревах, скелях або водоспадах і надають, таким чином, свої властивості цим матеріальним предметам» (Тайлор).

Українська казка «Ох» відтворює особливості архаїчного світосприйняття як уявлення про взаємопов'язаність і взаємоперехід у природі усього в усе, а також про встановлений у природі цикл вічного оновлення «життя – смерть – відродження». У казці йдеться про те, як батько віддав свого найледачішого з синів у найми до лісового царя «Оха». Загадав лісовий цар наймиту дрова рубати. Той «чи рубав, чи не рубав, та ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох – аж він спить. Він його взяв, звелів наносити дров, положив на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова... Згорів наймит! Ох тоді взяв попільце, по вітру розвіяв, а одна вуглина і випала з того попелу. Ох тоді і сприснув живущою водою, наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи. Ох оп'ять звелів дрова рубати – той знов заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попільце по вітру розвіяв, углину сприснув живущою водою – наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого! От Ох спалив його і втретє, та оп'ять живущою водою сприснув углину – і з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумати, ні згадати, хіба в казці сказати» (Українські).

Тут пересвідчуємося, що казка «Ох» відтворює в архаїчному світосприйнятті інверсію (взаємоперехід) усього в усе й зокрема людини в інші істоти, речі і навпаки. У ній події розгортаються за певною схемою: захотів батько наймита повернути свого сина від Оха. А один мудрий дід нарадив йому як це зробити: «як прийдеш до Оха, він тобі випустить голубів, то ти не бери ніякого голуба, тільки бери того, що не їстиме, а сам собі під грушею сидітиме та обскубуватиметься: то твій син! ...Взяв, перекинув того голуба – став з його такий гарний парубок, що кращого й на світі немає. Батько зрадів дуже, обнімає його, цілує. Раді обидва!» (Українські).

Така перевертенська логіка є типовою для українських казок. Відродження може бути як перетворення людини в рослину (Лілея у Шевченка) чи іншу істоту (у казці – голуб), або ж оновлення як постання людини в удосконаленій якості, що здійснюється через магічне залучення вищих сил. У цей спосіб виражене уявлення про всемогутність сакрального світу, що проявляється як у світі природи, так і в світі людей через метаморфози:

спалення парубка – кроплення його останків (вуглина) живущою водою (залучення вищої сили) – відродження у новій якості.

Водночас у казці присутнє переконання нерозривного зв'язку життя і смерті. Так, смерть хлопця водночас є і його приреченістю на життя, життя і смерть рівнозначні. В цілому цей мотив зазвичай виявний і в інших сферах української духовності, зокрема його чітко проглядаємо у філософії Г. Сковороди. В українській літературі відомий смисло-образ «чужої молодиці», що водночас виражає життя і смерть. Це дуже гарно передав В. Стефаник у новелі «Басараби», у нього смерть постає в образі вродливої звабливої молодиці.

В українській казці «Бідний чоловік і Смерть» також ідеться про Смерть, що постала перед чоловіком в образі жінки. Коли народилася дитина, то чоловікові, як годиться, треба було взяти когось за куму. Так сталося, що чоловік покумувався з найпершою зустрічною і став кумом Смерті. В українському вертепі смерть є постійною дійовою особою, у народній культурі вона є свідком народження (смерть у вертепі), так і поховання людини (смерть у східнослов'янському обряді кремації, її уособлювала стара жінка). Кума-Смерть посприяла чоловікові у тому, щоб нажив собі багатство і став «середнім газдою». З часу коли чоловік і Смерть покумилися, вона завжди десь поруч, може бути невидимою і будь-коли може виявити свою силу, показати що вона поряд в ім'я вічності. Проте чоловік якось і не задумувався, що його кума сама Смерть, бо просто жив своїм господарством і родиною. Поки був молодим, то не переймався Смертю, але коли постарів, то згадав, що мусить померти. Ось тоді і надумав обдурити свою куму. Але не гоже бавитись із вічністю: «— Ей куме! — каже Смерть. — Круть не круть, а вмирати мусиш.

І Смерть засміялася:

— Та що, куме, ще хотів би жити?

— Хотів.

Мав він вісімдесят п'ять років. І Смерть дозволила йому дотягти до дев'яности.

А за п'ять років з'явилася і стала коло голови. А він на колесі перекрутився.

— Ей куме, круть не круть, мусиш умирати.

Тоді він витяг з люльки цибух.

— Ну, кумо, коли ти така мудра, то зайди у цибух.

Смерть зайшла. А чоловік заткав з обох кінців цибух стеблом і поклав на піч, на цівку.

І став жити. Живе десять років. У селі хвороби не було, і народу намножилося. А через десять років чоловік почав просити на себе смерть. Якось він здогадався, що свою

кumu заткав у цибух і поклав на піч. Зняв цибух, розіткав — а Смерть вихопилася й закричала:

— Куме, бодай бити жив доти, доки з тебе лиш кістки зостануться.

І втекла. І кожду ніч багато людей вмирало. А дід ходив доти, доки з нього лиш кістки зосталися й доки не розпався» (Українські). Доля не любить жартів: отож, далі чоловік не так жив, як мучився, аж поки йому кістки не розсипалися.

По суті, ця казка наголошує на законі відплати за вдіяне, тобто наголошує на невідворотности кари, бо йде зі сфери надприродного. Це передано через відтворення неповного життєвого циклу «життя – смерть – відродження»: у ньому відсутній його останній елемент, який водночас є й початком оновленого життя. Обтяте завершення циклу формує ситуацію протиставлення вічного мирському, нескінченного скінченному, яким є кожне індивідуальне існування, адже живе за вище встановленою мірою буття. Смерть тут постає як страж порядку в конкретному існуванні предметів, істот і людей, де все переходить у все. Смерть пильнує, щоб кожне конкретне буття не переходило відведений йому термін. Смерть завжди біля життєвої сили як такої і стежить за порядком переходу конкретного існування в інше, бо кожен індивідуальний перехід лише одна з незліченних форм життєвої сили. У казці наявний погляд на життя і смерть, що базується на вкоріненому в народі переконанні: людей і світ і все, що в ньому існує, поєднує і утримує Вища сила, яка визначає як хід подій у світі, так і долю кожного.

Властивий українцям світоглядно-моральний принцип індивідуалізму закорінений в архаїчне традиційне світосприйняття виходить із переконання: все, що існує у світі, рівне між собою. В українській казці воно імпліцитно містить визнання самодостатности будь-якого існування, а індивідуальне прагнення до самоствердження вказує на вияв індивідуалізації. У казці «Котигорошко» індивідуалізація випукло виражена вже в іменах її героїв та надприродній своєрідно індивідуальній фізичній силі кожного. Щодо надприродних особливостей людей у народному епосі Е. Тайлор, у згаданій вище праці, зауважує таке: «Слов'янське народне передання розповідає про вовчицю і ведмедицю, які вигодували двох надприродних близнюків: Валигору, що рухає гори і Вирвидуба, який вириває дуби з корінням» (Тайлор).

Проте в українській народній творчості людей з надприродною фізичною силою вигодовують батьки – це Котигорошко, Вернигора, Вирвидуб, Крутивус. Усе ж казка проводить ідею, що не завжди фізична сила гарантує власну безпеку, ще потрібний розум, кмітливість, рішучість, завбачливість. Так, у великому лісі ці потужні хлопці знайшли порожню хатину й вирішили заночувати. А вранці постановили, що кожен по черзі буде варити їсти, а

інші йдуть на полювання. Тільки-но Котигорошко приготував страву «аж грюкає хтось у двері.

— Одчини!

— Стривай, одчиню, – каже Котигорошко.

Одчинив двері, – аж там дідок маленький, а борода на сажень волочиться.

— Пересади через поріг!

Узяв Котигорошко, пересадив» (Українські).

У цьому епізоді казки поріг є центральним пунктом казки. Адже поріг в українській етнокультурі «границя хати, за якою був уже чужий світ, чужий бог» (Жайворонок 2006: 420), чужа правда, чужі закони. Так, у весільному обряді є звичай: молодий переносить молоду через поріг своєї хати (поріг, згідно з віруваннями, виконує функцію охорони оселі від чужих). Дійство виконують для того, щоб невістці повелося в цій родині.

Прецінь тільки-но Котигорошко пересадив курдуплика, цей відразу ж потягнувся до його чуприни і намірився почепити Котигорошка на цвях на стіні, так як він зробив з його побратимами, з'ївши при цьому всю зварену їжу. Згідно з повір'ям, «чужого» не можна пускати через «поріг», бо коли «чужий» освоїться в хаті, то вже чується в ній господарем. Ось, наприклад, у Т. Шевченка: «москалики, що заздріли, /То все очухрали» (Шевченко 1985:268). Так і казка застерігає, що пускати через поріг чужого означає накликати на себе біду. Отож, дідок доп'явся до Котигорошкового чуба та тільки хотів ухопити, а той до нього: «– То ти такий! – та собі хап його за бороду, вхопив сокиру, потяг його до дуба, розколов його, заправив у розколину дідову бороду й зашікнув її там» (Українські). У відповідний спосіб, повчає казка, слід чинити з кожним чужинцем, який зазіхає на твоє добро.

Інша казка з назвою «Яйце-райце» імпліцитно містить узагальнення, що індивідуація як індивідуальне самоствердження, виформувала в історії української спільноти матрицю взаємин «єднання – розбрат», що тяжіє над нацією як її доля. У сюжеті казки використано довільний переказ відомої легенди про те як «за першого віку творіння миша й горобець засіяли разом просо». Коли саджали просо й стали ділитися, то не помирилися і стали битися, почало збиратися всяке птаство і всякі звірі. Почалася битва між птахами і звірами. У казці ж ідеться, що буцім «колись була птиця-жайворонок царем, а царицею — миша, і мали вони своє поле. Посіяли на тім полі пшеницю. Як уродила їм та пшениця — давай вони зерном ділитися. От одне зерно зайве було. Миша каже:

— Нехай мені буде!

А жайворонок каже:

— Нехай мені!

Думають вони: що тут робити? Пішли б позиватися, та немає старших за них: немає до кого йти позиватися» (Українські), бо нема влади над ними. У народі кажуть: де два українці, там три гетьмани. Отож, родзинка цього епізоду – це питання джерела розбрату. З позиції сьогодення єдина можлива відповідь така: на охороні єднання спільноти має стояти *влада сили закону*.

Проте у легенді і в казці можна простежити певні аналогії в цій дивовижній війні. По-перше, війна там і там розпочалася між царствами птахів і звірів, по-друге, звірів уособлює представниця жіночого роду – миша, а птахів – чоловічого (горобець у легенді, жайворонки у казці). На наш погляд, якщо йти за Е. Фроммом, то є підстави інтерпретувати цю війну як конфлікт в архаїчному суспільстві між гінекократією, «владою жінок» в історичний період, коли визначальна роль у спільноті відводилась жінці (І. Я. Бахофен «Материнське право») та зародженням соціальної організації з провідною роллю чоловіка (патріархат).

Усе ж фабула казки передбачає, що її осердя є «яйце-райце». Яйце в багатьох етнокультурах світу несе в собі смисл «світове яйце» з основною характеристикою «зародження всесвіту», що властиво багатьом культурам, зокрема, Єгипту, а згідно з індуїзмом, із космогонічного яйця вийшов брахман – духовна космічна сила, Світовий дух, що у філософії індуїзму постає принципом першопочатку. У Давній Греції у мітології орфізму Хронос породив хаос і етер, а в етері «витворив срібне яйце». Воно розділилося навпіл, а з його половинок утворилося небо і Земля. Таким чином, по суті яйце символізує світову силу життя. У давній українській культурі «світове яйце» представлене великодньою писанкою. Поверхню писанки ділять лініями на частини, які означають структурування світу. Так, поділ на дві половинки означає два світи, а перетин двох ліній у вигляді хреста: горизонтальної, яка вказує на часовість та вертикальної, що означає вічність. Перетин горизонтальної та вертикальної ліній водночас є поділом на чотири частини, які виражають пори року. Те, що саме писанка в українців презентує «світове яйце» вказує його орнамента: знак «сварга» – вічний рух космосу; «знак вічності», Божа велич; Світове дерево тощо (Деяк). Це вказує на закоріненість мітосимволіки українських образів казок в архаїчне традиційне світосприйняття.

Назву казки прояснює настанова не розбивати яйце-райце: «Тільки не розбивай ніде на дорозі; а як прийдеш додому, то погороди загороди великі, а тоді його і розіб'єш» (Українські). В українській казці, окрім пов'язаності яйця зі «світовим яйцем», є ще й інше його значення як «яйця-райця», що має надприродні властивості. Ці властивості виявляються

в тому, що саме воно, яйце, з одного боку, є джерелом добробуту і великих статків, а з іншого – може призвести до біди, якщо не слідувати наказу, що і як з ним чинити.

Українська народна творчість прикметна не тільки оживленням (одухотворенням) предметів та істот, але й поняття, що мають зміст універсальї культури як-от: смерть, правда, доля, кривда тощо, які нівелюють образ людини. Це пов'язано з моральним виміром універсального коду «життя – смерть – оновлення» як шляху морального очищення, або душевного оновлення людини. Так, казка «Названий батько» розповідає про трьох братів-сиріт, які пішли в найми шукати щастя-долі і дорогою зустріли старезного діда з білою бородою, який запропонував бути їм названим батьком: «Слухайтеся мене, то я з вас людей пороблю, навчу, як жити, з правдою не розминаючись» (Українські). Але вони не знали що той дід – це Правда, згідно з якою кожен з них має жити. Той з них, хто пізнає Правду, знайде своє щастя-долю. Отож, кожний від названого батька одержав добро і побажання правди не забувати. І пішов дід собі по світах. Повертається убогим старцем. І в кожного з синів просить милостині. Двоє відмовили. Старець відійшов верству, оглянувся – все добро згоріло. Третій запросив до хати і побачив у старого рану. Виявилося, щоб її вилікувати треба спалити власну хату і присипати тим попелом рану. Вирішили з жінкою – добро наживеться, а чоловіка шкода. І ось на місці спаленої хати раптом постала нова з усім добром, адже вони розумом і серцем пізнали Правду. Смысл не розминатися з Правдою – це жити з любов'ю до іншого. А любов і є оновлення.

Висновки. Семантика української казки, закорінена в архаїчні анімістичні вірування, що виражають провідний мотив народного світосприйняття у формі «життя – смерть – оновлення», який властивий українській духовній культурі в цілому.

Смысли у формі основоположних універсальї культури «життя», «смерть», «правда», «добро», «кривда», «доля», «зло» виявляють себе як прояв вищих сил. Вони постають в образі людини, тварини, рослини чи предмета, набуваючи, означених у тексті, символічних значень етнокультури як «поріг», «світове яйце» (писанка) тощо.

У сюжетній канві української казки чітко виражена матриця взаємин українців, означена опозицією «єднання – розбрат» та настановою не забувати Правду, яка завжди виражена у *здатності любити життя і людей*. Вона і є виявом вічного оновлення.

Література:

Волков 1924: Волков Р. М. Сказка. Розыскания по сюжету осложнению народной сказки, Т. 1. Сказка великорусская, украинская, белорусская. Одесса, 1924.

Данилова: Данилова В. С., Кожевников Н. Н. Онтологические основания современного универсализма. URL:<http://www.congress2008.dialog21.ru/Doklady/09010.htm> (відвідано 24.10.2020).

Деяк: Деяк І. Великодні писанки: візерунки, символи, значення. URL: <https://www.kolyba.org.ua/unikalne-zakarpattja/zvichai-svjata-i-obrjady/2404-velikodni-pisanki-vizerunki-simvoli-znachennja> (відвідано 24.10.2020).

Жайворонок 2006: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ, 2006.

Кирилюк 2008: Кирилюк О. С. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури. Монографія. Одеса, 2008.

Коропецький 2001: Коропецький Р. Структурна єдність Шевченкових «Давидових псалмів» // Світи Тараса Шевченка, т. 2 / Збірник статей: до 185-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк – Львів, 2001.

Пропп 1969: Пропп В. Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. Москва, 1969.

Сковорода 1995: Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів, 1995.

Скринник 2007: Скринник М. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму. Монографія, Львів 2007.

Стєпин: Стєпин В. Эпоха перемен и сценарии будущего. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5311/5312> (відвідано 24.10.2020).

Тайлор: Тайлор Э. Б. Первобытная культура. . URL: <https://secrethistory.su/120-pervobytnaya-kultura.html> (відвідано 24.10.2020).

Українські: Українські народні казки. . URL: <https://kazky.org.ua/zbirky/ukrajinsjki-narodni-kazky> (відвідано 24.10.2020).

Шеченко 1985: Шеченко Т. Кобзар. Київ, 1985.

Інформація про авторів:

Лілія Фльорко – доцент кафедри філософії, соціології та культурології, Національний лісотехнічний університет України

E-mail: floria@ukr.net

Михайло Скринник – доцент кафедри філософії, соціології та культурології, Національний лісотехнічний університет України

E-mail: maskrynya@ukr.net

ЗАЩИТЕНИ ДИПЛОМНИ РАБОТИ

ЧОВЕШКОТО ТЯЛО НА РОБОТИТЕ И ВЪЗПРИЯТИЕТО НА МАШИНАТА („Р.У.Р.“ НА КАРЕЛ ЧАПЕК И „СТОМАНЕНИТЕ ПЕЩЕРИ“ НА АЙЗЪК АЗИМОВ)

Гергана Илиева

Abstract: The main subject of research of the article “The Robot’s Human Body and the Perception of the Machine” (“R.U.R.” by K. Čapek and “The Caves of Steel” by I. Asimov) is the robot created with a human body in the drama “R.U.R.” by Karel Čapek and the novel “The Caves of Steel” by Isaac Asimov. The article aims to prove, through analysis of the two literary works, a very important role that this body plays when the robot is introduced in the human world.

The article will present an analysis of the drama “R.U.R.” and the novel “The Caves of Steel”, which will also touch on some of the theories of the French philosopher Maurice Merleau-Ponty, as well as on the concept of posthumanism. The analysis aims to prove one of the main roles that the human body of the robot has when it is presented in the human world – as the principal reason that facilitates the acceptance of the humans towards the robot, and to interpret this type of representation of the robot in the works of Karel Čapek and Isaac Asimov.

Keywords: robot, body, human, Karel Čapek, Isaac Asimov

Основен предмет на тази статия ще бъде човешкото тяло на робота в драмата „Р.У.Р.“ на Карел Чапек и „Стоманените пещери“ на Айзък Азимов, като преди всичко анализът на двете произведения ще има за цел да докаже, че в рамките на техния сюжет човешкото тяло, което е дадено на машината, се явява основна причина роботът да бъде възприет от хората.

Да се даде точно определение за това какво е робот до ден днешен се оказва трудна задача. Сложността в задаването на параметри на възможностите, които трябва да има едно създание, за да бъде определено в съвремието като робот, води и до това, че не съществува една универсална характеристика за робота. Пример за дефиниция, която се опитва да обхване цялостната същност на робота, е тази на Кейт Дарлинг, изследовател в сферата на роботиката от Масачузетския технологичен институт, според която роботът е

„физическа машина, която обикновено се програмира от компютър, който може да изпълнява задачи самостоятелно или автоматично“. Друга характеристика на робота дава Ханумант Сингх, също изследовател в сферата на роботиката от Североизточния университет в САЩ, който смята робота за „система, която проявява „сложно“ поведение и включва усещане и задвижване“ (Simon 2017).

Която и от тези две дефиниции да се приеме за сполучлива, а дори и да се изберат други подобни, винаги се открива, че съвременната наука е единомислена по определени точки, свързани с това, кога една машина или програма се мисли като робот. Основно е той да има възможността за самоуправление и някакво ниво на интелект, но още по-важно е да има физическа същност, тоест тяло. Машината, наречена робот, има собствено тяло още при първата си поява на литературна сцена в драмата „Р.У.Р.“ на Карел Чапек, както и в по-късни произведения на научната фантастика, сред които се откроява поредицата за роботи на Айзък Азимов, част от която е и романът „Стоманените пещери“. Интересното при тези две произведения обаче е, че на робота е дадено не какво да е тяло, а човешко.

Човешкото тяло и неговата значимост при изграждането на същността на човека и при контакта му с външния свят е тема, изследвана през вековете от множество гледни точки. Тялото е обект на изследване на природните и хуманитарните науки и безспорно играе основна роля за обособяването на човека като същество. Чрез тялото си човекът се разграничава и също така разпознава своите себеподобни. Затова даряването на човешко тяло на една машина, каквато по същество е роботът, в произведения като драмата „Р.У.Р.“ на Карел Чапек и романа „Стоманените пещери“ на Айзък Азимов неминуемо има своята важност и играе определена роля. Основната роля в случая е свързана с възприемането на робота от хората като част от техния свят и тялото като основен инструмент това възприемане да се осъществи.

Човешкото съзнание и опит са така устроени, че за да възприемат едно нещо като напълно действително и като част от реалния свят, трябва да се осъществи физически или поне визуален контакт, който ще потвърди съществуването на това нещо. Всъщност често за да може да осъзнае същността на нещото, което стои пред него, трябва се да анализират неговите физически измерения. Единствено при контакта на сетивата на неговото собствено тяло с тялото или масата на съответния предмет, който се е появил в неговия обсег, човек започва да го възприема като част от света. Ще се позова на френския философ Морис Мерло-Понти, който разсъждава именно върху това значение, което тялото има за човешкото съзнание, върху физическия обхват на предметите и съществата в света около нас. Според М. Мерло-Понти идеята за едно тяло, беглото му или дори детайлно описание, не носят същото значение при осмислянето на света от човека, както възприемането на това тяло

директно чрез тялото на самия човек, било то чрез допир или само поглед. Според него този контакт със съответното тяло не е само физически, но посредством него се прави и истинска връзка на духа, който чрез тялото – инструментът на възприемане, си създава усещане за предметите и телата. Поради това, когато той самият разсъждава върху изкуството, а дори и науката и възприемането им от човека, Мерло-Понти поставя на преден план и дава за пример изобразителното изкуство и преди всичко живописата.

Мисълта на науката – мисъл от птичи поглед, мисъл за предмета изобщо – трябва да се завърне в едно предварително „има“, в пейзажа, върху почвата на осезаемия и податлив свят, такъв, какъвто той е в живота ни, за тялото ни – не това възможно тяло, за което е допустимо да се твърди, че е информационна машина, а онова действително тяло, което наричам свое, дежурящият, мълчаливо заставащ зад моите думи и действия. (Мерло-Понти 1996: 156)

Идеята, че тялото и неговите сетива са един вид медиатор между ума и външния свят, е споделяна от множество философи през вековете. В Античността Аристотел защитава тезата, че нищо не може да съществува в ума, ако първоначално не е преминало през сетивата. Тази теза е възприета от Тома от Аквино, както и други негови последователи в Средновековието, а в периода на Просвещението върху нея е основан трудът на Джон Лок „Есе относно човешкото разбиране“.

Придържайки се към тази идея, може да се отсъди, че успешното приобщаване на робота към човешкия свят може да се случи, когато човекът може да го възприеме и осъзнае чрез своите сетива. Затова този тип машина, която притежава и разум, трябва да има определени физически измерения. Поради това тялото, дадено на робота, има изключителна важност, за да може той да съществува в света на хората и да бъде приет от тях. За да се задълбочи тази приемственост и за да се осъществи по-лесно, физическите характеристики на робота се доближават до нещо вече познато за сетивата на човека и следователно за разума на човека – неговото собствено тяло. Тази роля на тялото на робота може да бъде открита както в драмата „Р.У.Р.“, така и в романа „Стоманените пещери“.

Тялото на робота – неговият път към близост с човека

Начинът, по който са създадени роботите на Росум, е представен още в пролога на пиесата „Р.У.Р.“ на Карел Чапек. Там Хари Домин открива пред Хелена, както и читателите или зрителите, историята, която стои зад появата на робота. Неговата същност се оказва

творение на младия Росум, който се е стараел да произведе нов вид машина, способна да извършва човешки труд, да бъде перфектният работник и същевременно да бъде много по-функционално същество от човека. За да бъде възможно това, младият Росум изхвърля всичко излишно от човешката анатомия и същност, както обяснява Домин. Не дарява своя робот с душа или други човешки характеристики и части, които биха попречили на работата му, но му създава човешка външност. Оттук произтича и разсъждението, че човешката телесност е изключително важна за робота, който Росум създава и който по-късно фабриката му започва да мултиплицира. Значението и важността на това човешко тяло, което има роботът в драмата „Р.У.Р.“, се забелязва малко след обяснението на Домин пред Хелена. Той държи да ѝ представи лично колко безупречна е изработката на техните роботи и колко неузнаваеми биха били те за обикновения човек. За да докаже това, Домин представя на Хелена, своята машинописка Сула, която по своята същност е робот. Това обаче не става ясно веднага на Хелена. Човешкият облик на Сула веднага подтиква момичето да се отнесе с нея като с човек. Физическата същност на този робот, която Хелена вижда, тоест възприема чрез едно от собствените си сетива, кара съзнанието ѝ да приеме Сула за същество подобно на нея самата.

Домин. Сула, представете се на госпожа Глори.

Хелена (става и ѝ подава ръка). Приятно ми е. Сигурно ви е страшно тъжно така далече от света, нали?

Сула. Не зная, госпожице Глори. Седнете, моля.

Хелена (сяда). Откъде сте, госпожице?

Сула. Оттук, от фабриката.

Хелена. Ах, вие сте се родили тук?

Сула. Да, тук съм изработена. (Чапек 1990: 26)

Влиянието на човешкия облик на робота Сула се оказва толкова силно за Хелена, че разумът отказва да приеме, че пред нея стои машина, а не човек от плът и кръв дори когато Домин директно ѝ заявява какво представлява съществото, което вижда.

Домин (смее се). Сула не е човек, госпожице, Сула е робот.

Хелена. Моля за извинение...

Домин (слага ръка върху рамото на Сула). Сула не се сърди. Вижте, госпожице Глори, каква кожа изработваме. Пипнете ѝ лицето,

Хелена. О, не, не!

Домин. Не може да се познае, че тъканта ѝ е по-различна от нашата. Моля, има и типичния за блондинките мъх по лицето. Само очите ѝ са мъничко... Но затова пък косите! Обърнете се, Сула!

Хелена. Престанете вече!

[...]

Хелена (скача). Това е шарлатанство. Вие сте шарлатанин! Сула не е робот, Сула е момиче като мене! Сула, това е позорно – защо играете тази комедия?

Сула. Аз съм робот.

Хелена. Не, не, вие лъжете! О, Сула, простете ми, аз зная – принудили са ви да им правите реклама! Сула, вие сте момиче като мене, нали? Кажете!

Домин. Съжалявам, госпожице Глори. Сула е робот.

Хелена. Вие лъжете! (Чапек 1990: 26–27)

Този момент в пиесата съвсем ясно показва значението на тялото, дадено на роботите. Хелена като човек, идващ отвън, който никога не е ставал свидетел на изработването на робота и дори не е имала контакт с него, мигновено възприема робота Сула за човек, тъй като физическата форма, която вижда пред себе си е човешка. Възприетото от нейните сетива – поглед и допир, е прието от нейното съзнание като нещо познато и веднага го асоциира с нещо принадлежащо на нейния свят – човешкия облик. Човешката телесност, която самата Хелена притежава, се оказва толкова силен индикатор за нещо съвсем нормално в света на хората, че когато аномалията ѝ е посочена, съзнанието ѝ се противопоставя. Съответно можем да си представим, че в случаите, когато истинската същност на роботите не е открита пред хората в обикновена среда, те биха ги приели като съвсем нормална част от нея. Така тялото на робота може да се сметне като основния инструмент, чрез който той навлиза в света на хората и бързо бива възприет от тях като себеподобен.

Точно такава сцена се открива в романа „Стоманените пещери“ на Айзък Азимов, където в третата глава детектив Бейли и Р. Данийл Оливо се натъкват на малък бунт на хора от града срещу обслужващите роботи в магазин за обувки. Протестът, който хората изразяват е срещу факта, че биват обслужвани от роботи и трябва да осъществят контакт с тях. Тези роботи обаче са от съвсем нисък клас и външният им вид е много по-близък до машината, отколкото до човека. Обликът на робот като Р. Данийл Оливо обаче е доближен до човешкия до съвършенство, поради което в контакт с хората, те не се усъмняват в неговата същност, а когато той самият се представя за човек пред тълпата, тя мигновено го възприема като такъв. Неговото тяло дава повод на тяхното съзнание да разпознае робота не като

машина, а като човек. Тоест то му дава възможността да съществува в света на хората без да бъде разпознат като непринадлежаща нему част.

Човешкото тяло като определена форма поражда също така и редица асоциации в съзнанието, свързани с човешката същност. Пример за това са отново думите и реакции на Хелена в пролога на „Р.У.Р.“. Въпреки че тя вече е разбрала, че Сула е един от многото работи на фабриката на Росум, подтикната от физическия ѝ вид, продължава да я свързва с човешкото. Тъй като човекът е тленен, Хелена смята, че роботът може да бъде убит и тъй като човекът изпитва страх или примирение, тя придава тези емоции на робота Сула, която в очите на Хелена все още изглежда като истинско момиче.

Хелена. Вие искате да я убият?

Домин. Машините не се убиват.

Хелена (прегръща Сула). Не бойте се, Сула, няма да ви дам! Кажете ми, гълъбче, всички ли са така жестоки към вас? Не бива да търпите това, чувате ли? Не бива, Сула!

Сула. Аз съм робот.

Хелена. Все едно. И роботите са хора като нас. Сула, вие ще се оставите ли да ви разрежат? (Чапек 1990: 27)

Последната реплика на Хелена може да бъде разтълкувана като потвърждение за това, че тялото, дадено на роботите на Росум, скъсява почти напълно границата между машина и човек в съзнанието на обикновения наблюдател, който няма тренираното око на учен или инженер. Ефектът на видяното от Хелена – работи, които носят облик досущ като човешкия, е толкова голям, че тя не успява да разпознае Фабри, Алквист, д-р Гал, Бусман и Халемайер като истински хора при първата си среща с тях. На чисто физическо ниво очевидно границата вече е размита и за съзнанието на Хелена роботите вече са приети като част от света, който я заобикаля и това да ги види на всяка крачка се е превърнало в нещо нормално. Усиленото производство, което води фабриката за работи, показва, че те постепенно биват възприети като нещо нормално в света им и от голяма част от хората. Биват използвани като перфектните работници, а тяхното тяло дори бива видоизменено, в случай че е нужно за ролята, която трябва да изпълняват. Поради тази причина се създават и работи с женско тяло, които да работят като слугини, продавачки или машинописки. Както самият Домин обяснява, хората са свикнали да виждат жени, които да изпълняват тези дейности, затова роботът се създава с физически облик, който ще ги накара да го възприемат много по-

бързо, когато започне да изпълнява съответната работа и в процеса ѝ да си съжителства с хората.

За разлика от роботите в драмата „Р.У.Р.“ Айзък Азимов представя в романа си „Стоманените пещери“ по-голяма разновидност от механични човеци. В света на това произведение съществуват различни роботи в зависимост от функцията, която изпълняват и мястото, което заемат. Така в градовете на Земята се откриват роботи, които са във функцията на работници в множество отрасли и тези роботи притежават вид много по-близък до машината, отколкото до човека. За разлика от тях обаче обществото на т.нар. Вселенско селище създава роботи от много по-висок клас, при които се забелязва безупречна изработка на тялото, изградено по подобие на човешкото. Такъв робот е Р. Данийл Оливо, чиято външност ни е представена при първата му среща с детектив Бейли.

На мястото, където редица врати бележеха пътя към чистия въздух и куполите на Вселенското селище, стоеше вселенец. Беше облечен по земна мода — с вталени, широки в крачолите панталони, с цветна ивица по продължението на всеки шев. Носеше обикновена текстронова риза с отворена яка, цип и къдрици на маншетите, но си оставаше вселенец. Имаше нещо в стойката му, в наклона на главата, в спокойния и безстрастен овал на широкото скулесто лице, в грижливо вчесаната златиста коса — назад и без път, — което го отличаваше от туземните жители. (Азимов 1983: 34–36)

Всичко във физическия образ на Р. Данийл е направено така, че да имитира човешкото, от неговата структура на тялото до облеклото му. При този начален визуален контакт с него Илайджа Бейли не се усъмнява за момент дори, че това може да е робот. Това, което е видяно със собствените му очи, е възприето от съзнанието му като същество от плът и кръв, тъй като физическата форма, която се намира пред него, е позната като човешка. Въпреки че детективът забелязва разлика във вида на Р. Данийл, той я отдава на факта, че е „вселенец“, но не и на това, че може да е робот. Съответно, когато пред детектив Бейли е открито, че съществото, което стои пред него, е робот, реакцията му е доста близка на тази на Хелена от пиесата „Р.У.Р.“ при нейната първа среща отблизо с робот. Мъжът първоначално не съумява да проумее, че се запознава с робот и преди всичко, че един робот, една машина, може да изглежда така.

– Как да ви кажа, просто... вие не приличате на робот – опита се да обясни отчаяно Бейли.

– И това ви притеснява?

– Всъщност, не би трябвало да ме притеснява. Да... Данийл. В твоя свят всички роботи ли са като тебе?

– Имат индивидуални различия, Илайджа, както е и при хората.

[...]

Нали беше робот. Бейли започна да си търси извинения. В службата беше свикнал с работи като Р. Сами. Беше очаквал да види човешко подобие с твърда и лъскава пластмасова кожа, почти мъртвешки бледа на цвят. Беше очаквал изкуствено и глупаво повдигнат бодър дух. Беше очаквал и резки, леко несигурни движения. А в Р. Данийл нямаше нищо от това. (Азимов 1983: 37–39)

В случая в съзнанието на детектив Бейли има вече изградена представа за роботите, която се сблъсква с усещането и възприятието му на човешката форма и вид на Р. Данийл. В това произведение отново виждаме колко силен е ефектът на човешкото тяло, дадено на един робот. При неговия вид е много по-лесно да се приеме, че наблюдаваното същество е човек, отколкото машина. Това отново се дължи на факта, че човешките сетива предават информация на съзнанието, което, от своя страна, регистрира позната форма и я асоциира с физическата същност на хората. В изложените цитати от романа на Азимов се вижда, че роботът, на който е дадено човешко тяло, би могъл да навлезе в човешкия свят и да контактува с хората без да бъде разпозната същността му на машина, в случай че тя не е назована. Тоест това тяло му дава пълната възможност да стане нормална и принадлежаща част към света. Потвърждение се открива и в думите на Р. Данийл Оливо, който обяснява на Бейли смисъла на външността и тялото, което му е дадено.

Естествено, ние по-лесно се справяме. Поне в това отношение. Могат да заложат в нас приспособимост към земния живот. Ако сме създадени с външен вид, който наподобява човешкия, можем да бъдем приемани от земните жители и да получим по-отблизо впечатление за тях. (Азимов 1983: 79)

Тялото на робота е неговият път към близост с човека, към директен контакт, при който хората му позволяват да бъде част от тяхното пространство, като не го приемат за машина, а за същество подобно на тях самите.

Съвсем естествено бихме могли да се зачудим дали тази приемственост на робота в човешкия свят би могла да се осъществи, ако му беше дадена друга форма, която обаче отново да е позната на човека. Форма, която би наподобявала повече машина или друг предмет от човешката реалност. В такъв случай приемането на робота от човека също би

могло да се осъществи, ако предположим, че тази алтернативна форма отново създаде впечатление за нещо познато в съзнанието на човека. Роботът би могъл отново да съществува в рамките на човешкия свят, би бил допуснат там. В този случай не би се създадо и усещането за аномалия, което се появява при част от хората при вида на същество с почти същите физически характеристики като техните, което може да влезе в контакт с тях, но което не е тленно като тях и е физически, дори и психически, по-способно от тях. Точно това усещане често поражда и страх у човека от робота. Този страх измежду някои от хората е показан както в драмата „Р.У.Р.“, така и в романа „Стоманените пещери“. В пиесата на Чапек глас на неодобрението и отвращението от новосъздадените машини с човешки образ дава Нана, за която тялото, дадено на робота, създавайки ѝ внушение за нещо познато от реалния човешки свят поражда неприязън, а не приемственост, след като е осъзнала, че това са изкуствено създадени същества в лаборатория и фабрика.

Нана. Гнус ви е. Всеки човек трябва да го е гнус. Нали и псето, че е псе, и него го е гнус, и мръвка месо не ще от тех; дръпва си опашката и вие, като усети тия нечовеци, пфу.

[...]

Нана. ...Казвам ти, това е против волята господня, внушение гяволово е това, да правиш ти грозотии с машина. Подигравка с всевишния (вдига ръка), докачение богу, който ни е създал по свой образ и подобие, Хелено. А вие охулихте образа божи. Затуй страшно наказание небесно ви чака, запомнете от мен, страшно наказание небесно! (Чапек 1990: 39)

За някой като Нана човешкият облик на робота не носи успокоение, а напротив. Той създава погнуса у нея, защото е сътворен по изкуствен път, а съответно тогава крие възможности, които биха ѝ били непознати. Нейните притеснения и недоверчивост към създаване като робота идват от сблъсъка, който се получава в човешкото съзнание в определен момент между това, което сетивата ѝ приемат и предават като информация на съзнанието ѝ за нещо нормално и човешко, и фактът, че това всъщност не е човешко създаване от плът и кръв, а машина, изградена от науката.

Този сблъсък в съзнанието на човека може да се види и в романа на Азимов „Стоманените пещери“. Още от първата среща на Бейли с робота Данийл Оливо, детективът е зашеметен от човешкия вид на машината и както всеки друг човек първоначално съзнанието му възприема, че Данийл е като него, а не е изкуствено създадено същество. В момента, в който разбира, че той всъщност е машина, усещането за притеснение и

недоверчивост у Бейли се заражда и засилва. До голяма степен то е подтикнато от факта, че неговите сетива приемат информацията, че Данийл изглежда като човек и предават това на съзнанието, но паралелно с това съществува и знанието в ума на детектива, че всъщност той контактува с машина. В този роман на Азимов е много силно изразен и страха у човека при вида на роботите, породен от мисълта, че едно такова същество е физически по-силно и можещо от обикновения човек. Въпреки че изглежда като нормален човек, Р. Данийл Оливо не е и съответно детектив Бейли не би могъл да знае докъде стигат възможностите на робота. Ако Данийл беше човек, Илайджа Бейли би могъл да има някаква представа какъв е физическият му предел, но в случая това е машина и въпреки че тя притежава тялото на човек, това тяло е модифицирано и изменено. Съответно то би могло да представлява и заплаха. Поради това детектив Бейли неведнъж се запитва къде свършват възможностите на изкуствено създадено същество като Р. Данийл Оливо.

Бейли знаеше това. Пророботската пропаганда винаги наблягаше на изумителните способности на вселенските роботи, на допълнителната им чувствителност и на способността да служат на човечеството по стотици нови начини. Лично той смяташе, че такъв подход е погрешен. Земните жители още повече намразваха роботите заради превъзходството им (Азимов 1983: 90).

В този цитат директно се назовава причината за страха или омразата, която понякога човешкото тяло на робота може да предизвика у хората. Превъзходството, което това изкуствено тяло носи, води до несигурност у човека, който никога не може да е сигурен къде е прага на силите на това подобро тяло, изглеждащо толкова близко до неговото. Айзък Азимов неведнъж показва този страх от робота, който до голяма степен е подтикнат и от външността му. В неговия роман се наблюдава масов отпор на хора в обществото срещу роботите, които вече са навлезли в света им.

Афектът от човешкото тяло

И в двете произведения сходствата между външността на роботите и хората в някои случаи имат обратен ефект и създават притеснения, погнуса и дори страх у част от хората. Поради което, както по-рано беше споменато в анализа, логично би било създателите на тези роботи да се опитат да ги превърнат в машини с много по-обикновен вид и форма. Това обаче не се появява като възможност в контекста на нито едно от обсъжданите тук произведения. Създателите и инженерите на роботите в „Р.УР.“ и „Стоманените пещери“

нямат стремежа да успокоят страховете или притесненията на част от човечеството, като им дадат робот, приличащ по-скоро на метална кутия, който може би не би представлявал заплаха за тях. Напротив, това което правят, е да подтиснат този страх и да забулят неговия причинител в изкусно създадено човешко тяло. Защото колкото по-неразличим е видът на робота, толкова по-трудно би могло да се осъзнае от обикновения човек неговата истинска същност и толкова по-трудно би се създал сблъсък в съзнанието, който да предизвика страх или отвращение. Някой като Нана изпитва тези чувства към роботите, тъй като тя е съвсем наясно, че създаването с човешки вид, което стои пред нея, е изкуствено. За обикновения човек, който няма тази информация и разчита единствено на това, което вижда и докосва, тялото на робота му създава основно впечатление за него и го подтиква към възприемането му. В драмата „Р.У.Р.“ не ставаме свидетели на директна сцена извън фабриката, където се вижда как роботите са приети в човешкия свят, но широкото им разпространение, за което се говори непрестанно, би могло да ни докаже, че очевидно в голямата си част, те успяват да се установят в света на хората и да функционират в него. В романа „Стоманените пещери“ много по-видно е доказан ефектът от доближаването на физиката на робота до човешката. Омразата и противопоставянето на роботите, което е показано измежду хората в света на романа и за които стана на въпрос по-горе в текста, са насочени към роботите, съществуващи в по-ниските сектори на това общество и които имат много по-груб вид. Вселенските роботи обаче като Р. Данийл Оливо са създадени на по-високо ниво, с целенасочено човешки вид до най-малкия детайл. Това развитие на облика на робота има за цел неговото лесно приобщаване в човешкото общество, както самият Данийл признава. Съответно решението на проблема, свързан с неприемствеността към роботите от някои хора, не е отстраняването им или по-обикновеното им създаване, а напротив развитието на тяхното тяло до такава степен, че те да не могат да бъдат различени от човека и следователно да не предизвикват страх или отблъскване в него.

Така се вижда, че отговорът за по-лесното приемане на робота от хората се крие в подобряването на неговата външност и до издигането ѝ, колкото се може по-близо до човешката, а не в оприличаването му на обикновена машина или предмет от реалността. Самото тяло е най-познатата и правеща силно впечатление на човека съвкупност от очертания, тъй като той самият я притежава и разпознава себе си чрез нея. Лесното възприемане на друго същество, което носи същия външен вид, е подтикнато от факта, че самият човек има този вид и това тяло, което е неделима част от него. Затова формата на човешкото тяло има особена роля в съзнанието, както обяснява и Морис Мерло-Понти в своята книга от 1945 г. „Феноменология на възприятието“. В нея той разсъждава върху начина, по който се възприема тялото и причините, по които то има различен ефект в

сравнение с други форми. Когато виждаме или сме в контакт с човешко тяло или част от него, на практика процесът на възприемане от сетивата е както при всеки друг предмет. Това тяло се появява пред очите на човека както всеки друг предмет от реалността. Мерло-Понти обаче запитва дали човешкото тяло може да е просто предмет.

Още в класическата психология при описание на собственото тяло му отсъжда „черти“, които са несъвместими с това, което характеризира предметите. Най-напред се обяснява, че моето тяло се различава от масата или лампата заради това, че постоянно го възприемам, докато от масата или лампата мога да се отвърна. В такъв случай тялото е такъв предмет, който не ме напуска. Но всъщност продължава ли да бъде предмет? (Merleau-Ponty 2013: 126)

Човешкото тяло, което в определен момент може да се появи пред погледа, е неделима част от човека. Като хора ние винаги го усещаме и виждаме, дори не в неговата цялост. Поради това неговото съществуване има специална роля за човешкото съзнание и затова според Мерло-Понти тялото не може да е предмет като всеки друг. За него обикновеният предмет е такъв, защото може да се появи или изчезне от ползрението или досега и отново да се появи в него. Неговото съществуване върви заедно с неговото несъществуване. Предметът може да бъде видян през зрението от различен ъгъл, да бъде също обхванат в своята цялост и пълнота и в следващ момент да спре да присъства като част от нашата околност и следователно от нашите възприятия. Съществуването на тялото обаче има съвсем други параметри в сравнение с всеки друг предмет. Когато става въпрос за собственото тяло, не може да се възприеме цялата му форма визуално или чрез допир, а само части от него. Въпреки това то никога не може да изчезне и да спре да съществува в нашите възприятия, защото не е просто част от моментна среда, а е част от нас и съществува заедно с нас в момента. Поради това тялото придобива много по-голямо и различно значение за човека от който и да е друг предмет от действителността. Видът на едно тяло подобно на неговото само поражда друг тип асоциация в човешкото съзнание. Още повече това тяло е част от същността на човешкото същество и като форма му е много близка. Затова при контакт с друго същество, присъствието на тази форма и при другото същество създава близост и асоциация с нещо силно познато. Още повече, според Катрин Хейлс в нейните разсъждения върху развитието на човека и още повече на тялото му от гледна точка на постхуманизма в книгата ѝ „How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics“: „тялото е чистият резултат от хиляди години на утаена еволюционна история“ (Hayles 1999: 283–284). Човешката форма и тяло са елемент от света,

който е дълбоко залегнал в съзнанието на човека. Съответно ако постхуманистичната концепция представя идеята за извеждането на човешкото на едно следващо ниво посредством промени, подтикнати от природните науки, кибернетиката и технология, роботът може да бъде един от вариантите това да се осъществи. В разглежданите тук произведения се наблюдават примери за това и роботът може да бъде видян като част от обществото и още повече като стъпка в неговото развитие. Роботите на Азимов обаче не биха били пример за отделяне от човешкото, а за целенасочено доближаване до него, защото дадената на робота човешка телесност отваря врата в съзнанието на човек и съответно забелязването на човешката форма директно насочва съзнанието да мисли за съответния обект като за нещо твърде познато и нормално за света на хората.

Също така като основна причина за даряването на робота с човешко тяло може да се сметне най-вече възприемането му от хората при контакт, защото имитирането на човешката физика е осъществено само на външен вид. Външните части на тялото са доближени максимално до човешкото, докато вътрешните не. Това се открива както при роботите на Росум в „Р.У.Р.“, така и при роботите от типа на Р. Данийл Оливо в „Стоманените пещери“. В началото на драмата на Чапек се разбира, че при създаването още на първите роботи младият Росум изхвърля всичко ненужно според него в тяхната вътрешност. Не им дава също така и възможността да се възпроизвеждат, което става ясно в третото действие на пиесата. Те не могат сами по себе си да продължат своя вид. При изграждането на тези роботи съответно целта не е била да функционират физиологично като човека или да живеят като него, а просто да съществуват в неговия свят. Съответно затова на роботите на Росум не е отнето нищо от човешкия външен облик, който им позволява да бъдат част от човешкия свят и да съществуват в него. Подобен е начинът, по който е създаден и робот като Р. Данийл Оливо. Външността на неговото тяло е досущ като човешката. При допир или поглед тялото му се възприема като човешко, но под повърхността му се открива същността на машината, която не извършва нормални човешки функции. В романа на Азимов това е директно показано и открито пред детектив Бейли.

Кожата и косата му изглеждат истински, но опитахте ли да ги разгледате с подходяща увеличителна апаратура? Още нещо – той видимо диша, особено когато говори, но забелязахте ли, че дишането му е пресекиливо, че може минути наред изобщо да не диша? Да бяхте взели за изследване издишан от него въздух, за да проверите съдържанието на въглеродния двуокис.

Р. Данийл оципа възглавничката на средния си пръст с палеца и показалеца на лявата си ръка. Точно какви манипулации извърши Бейли не можа да види. Обаче както

материята на ръкава се бе разделила на две, когато се наруши диамагнитното поле, така и ръката се раздели на две. И там, под изкуствения пласт, наподобяващ, човешка плът, се показва скучната сивота на неръждаеми стоманени пръчки, жици и свързки. (Азимов 1983: 130–131)

Всичко под повърхността на тялото на робота в романа „Стоманените пещери“, както и в драмата „Р.У.Р.“ показва изкуствения произход на това тяло. Това, което стои под тази повърхност обаче, няма толкова голямо значение, колкото външността на тялото, която се вижда от човека и която той възприема. Формата и видът на това тяло са това, което оприличават робота на човека, но не за да живее и съществува като човека, а просто за да бъде приет от него в света.

Човешкото тяло на робота играе ключова роля във възприемането на машината и драмата „Р.У.Р.“ и романът „Стоманените пещери“ преднамерено конструират роботите с човешки облик. Освен мотива за даряване на робота с човешко тяло в творчеството на К. Чапек и А. Азимов се разкриват други сходства, но тяхното основание винаги ще бъдат изображението на робота и самата идея за неговото създаване и съществуване. Този художествен образ има доказано влияние върху съвременната наука и в немалка степен определя актуалната ни представа за технологичните иновации.

Литература:

Азимов 1983: Азимов, А. *Стоманените пещери*, София: Отечество, 1983.

Мерло-Понти 1996: Мерло-Понти, М. *Окото и духът*. – В: *Философът и неговата сянка*. София: Критика и хуманизъм, 1996, с. 155–191.

Чапек 1990: Чапек, К. *Р.У.Р.* – В: *Черно слънце*. София: Народна култура, 1990.

Hayles 1999: Hayles, N. K. *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1999.

Merleau-Ponty 2013: Merleau-Ponty, M. *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH, 2013.

Simon 2017: Simon, M. *What Is a Robot?*. 2017 – In: <<https://www.wired.com/story/what-is-a-robot/>> (Accessed August 19 2020.)

Информация за автора:

Гергана Илиева – дипл. магистър със специалност „Славянска филология – чешки език и литература“, Софийски университет „Свети Климент Охридски“

E-mail: gilieva96@gmail.com

ПАНДЕМИЯТА НЯМА ДА ПОПРЕЧИ НА ПРОВЕЖДАНЕТО НА V МЕЖДУНАРОДЕН КОНКУРС ПО УКРАИНСКИ ПРАВОПИС

Интервю с д-р Оксана Баранивска, организаторка
на Международния правописен конкурс по украински език в Ягелонския университет в
Краков, Полша

Оксана Баранивска; Будапеща, Унгария;
източник: личен архив на Оксана Баранивска

Международният правописен конкурс по украински език се организира от катедра „Украинистика“ в Института по източнославянска филология на Ягелонския университет, Краков, Полша. Всяка година студенти от Софийския университет „Свети Климент Охридски“ представят България в него. Специално за деветия брой на електронния алманах „Българска украинистика“ организаторката на конкурса д-р Оксана Баранивска разказва за провеждането му и защо пандемията няма да попречи на това за поредна година студенти от редица държави да премерят сили в надпреварата за най-добро познаване на украинския правопис.

Лилия Желева: Как възникна идеята за провеждането на Международния правописен конкурс по украински език?

Оксана Баранивска: Идеята се появи още преди 15 години – през есента на 2005 година, а на 10 март 2006 година се проведе за първи път. Но тогава това беше национален конкурс, а не международен. Провеждахме конкурса десет години поред за студентите украинисти от полските университети. До март 2015 година, когато конкурсът „навърши“ десет години и решихме да променим формата му, за да го изведем на

международната сцена – извън границите на Полша. Така се появи идеята за Международен правописен конкурс по украински език, чийто дебют се състоя през 2016 година – също през март. Ще добавя, че той се провежда всяка година по едно и също време, като за периода от 2006 до 2019 година не е имало прекъсване. Тазгодишният, юбилеен конкурс (пети международен и петнадесети поред), ще бъде през ноември. За съжаление, получи се така, че не успяхме да го проведем в обичайното време (беше планиран за 12–13 март 2020 г.), тъй като бяхме възпрепятствани от пандемията.

Л.Ж.: Кой има право да участва в конкурса?

О.Б.: До участие се допускат студенти, за които украинският език е чужд. Обикновено това са студенти украинисти или слависти от европейски университети. Носители на украинския език не могат да се състезават, тъй като силите биха били неравностойни. Представете си следната ситуация – в конкурса участва студент, който едва от три години чете и пише на кирилица (например, участник от Унгария, Чехия или Германия) и студент, който от дете слуша този език, чете и пише на него от първи клас. За носителите на езика би трябвало да се организират отделни правописни състезания.

Ще добавя, че победителят не може да участва на следващото провеждане на конкурса. За сметка на това участниците, които са спечелили второ и трето място, се допускат до участие.

Участници в III Международен правописен конкурс по украински език, Ягелонски университет, Краков, Полша, 2018 г.; фотограф: Пшемислав Томанек

Л.Ж.: Кои страни са участвали в конкурса досега?

О.Б.: Броят на страните, които участват, всяка година се променя, всеки път по различни причини. Дори се е случвало ден-два преди конкурса някой участник да се разболее. Но има и постоянни участници (имам предвид университети), които идват всяка

година, започвайки от първия конкурс. Това са студентите на българската украинистика, сръбската, чешката (от Бърно и Оломоуц). И, разбира се, от полските вузове. През четирите години (2016, 2017, 2018, 2019 г.) в надпреварата за най-добър чуждестранен познавач на украинския правопис са премервали сили представители от следните страни: Австрия, Беларус, България, Германия, Полша, Русия, Румъния, Сърбия, Унгария, Хърватия, Чехия. Например от Полша, Германия и Чехия е имало представители на две или повече учебни заведения.

Л.Ж.: Кой участва в състава на журито?

О.Б.: В състава на журито каним преподаватели от вузовете, които участват в конкурса. Понякога има шестима преподаватели, друг път – седем. Зависи от годината. Винаги каним всички, които са подали заявки за участие. Колкото повече, толкова по-добре, тъй като така има повече очи и ръце за проверка на конкурсните задания. Преподавателите от Полша, България, Сърбия и Чехия са постоянни членове на журито, тъй като, на първо място, студентите от тези страни не са пропускали нито един конкурс, а на второ място (тук благодаря на всички чуждестранни колеги украинисти, с които сме си сътрудничили), преподавателите от въпросните страни всяка година идват при нас заедно със студентите си и участват в състава на журито. Славяните се подкрепят взаимно.

Жури на I Международен конкурс по украински правопис, Ягелонски университет, Краков, Полша, 2016 г.;
фотограф: Пшемислав Томанек

Л.Ж.: Какви части включва конкурсът?

О.Б.: Конкурсът се състои от два етапа – подборен и финален. В първия етап участват всички участници – решават две конкурсни задачи върху различни правописни

правила, а до финала стигат десетте най-добри, които се съревновават за най-добър познавач на украинския правопис. Това, което очаква финалистите, е диктовка.

Но конкурсът не е само правописни задачи и диктовка. Той се състои и от интеграционна среща, която често е тематична, посветена на творчеството на Кобзаря (Тарас Шевченко – бел. на Л.Ж.), украински песни, екскурзия из Краков, екскурзия до Музея на Ягелонския университет, открита лекция за участниците, която чете почетният гост на конкурса. Стараем се за нашите гости – както за членовете на журито, така и за участниците – да има колкото се може повече възможности за общуване, споделяне на впечатления и опит, за да може, след като се върнат в университетите си, да имат много за разказване на своите колеги за тези 2-3 дни в Краков.

Л.Ж. Кой чете диктовката? По какъв начин се диктува?

О.Б.: Диктовката чете някой от членовете на журито (освен организаторите) или почетният гост. Това го решаваме ние (т.е. всички членове на журито) по време на конкурса.

Първо се чете целият текст, след това – цяло изречение, после – изречението на части, след което още веднъж – цялото изречение (и по този начин се диктува всяко изречение), а накрая се прочита още веднъж цялата диктовка.

Л.Ж.: С какви трудности Вие, като организаторка на конкурса, сте се сблъскали и как сте ги преодолели?

О.Б.: Винаги е имало някакви трудности, но те обикновено не се отнасят към самата конкурсна част, т.е. задачите и диктовката. Разбира се, самото съставяне на задачите и подбора на диктовките изискват много работа, съсредоточеност, внимателност – задачите трябва да са така съставени, че да не се пропусне нещо, да не се повтарят думи, да не се дадат правилните отговори, диктовката да бъде такава, че да може да се пише от чужденци, но, от друга страна, тъй като това все пак е конкурс, не може да се предлагат най-простите задачи или лесни диктовки. Организацията на самия конкурс изисква също така сили и търпение и ако стават изненади и непредсказуеми ситуации, то, повярвайте ми, за четиринадесет години, дори бих казала за петнадесет, те вече се приемат като нещо нормално. Най-пресният пример е тазгодишният – една седмица преди конкурса се наложи да го отложим тогава, когато всичко беше готово, когато част от участниците вече си бяха купили билети до Краков...

Разбира се, важно е финансирането. Ако него го нямаше, и конкурса нямаше да го има. За радост, последните години ръководството на университета (ректорат, деканат,

институт) ни подкрепят в това начинание. За нас е най-важно да има желаещи да участват в правописните състезания.

Л.Ж.: Какви промени се предвиждат в провеждането на тазгодишния конкурс във връзка със световната пандемия, причинена от COVID-19?

О.Б.: Да, няма как да се избегнат промените. За съжаление, ни се наложи да преместим конкурса от март 2020 г. за ноември 2020 г. Но и това не спаси ситуацията, тъй като през ноември конкурсът няма да може да се проведе в традиционния си формат. Затова организаторите приехме решение да го проведем в онлайн режим, защото не знаем колко време ще продължи пандемията. Конкурсът ще бъде малко по-различен – не такъв, какъвто би ни се искало да бъде. Планираме да променим формата – малко по-различно ще изглеждат задачите – ще бъдат под формата на тестове. Също така на финала няма да има диктовка, а ще дадем задача на финалистите. Надяваме се, че ще успеем да се справим и няма да има неприятни изненади.

Л.Ж.: Какви съвети можете да дадете на бъдещите участници в конкурса?

О.Б.: Преди всичко да не се притесняват. Относно това кога да започнат да се подготвят, според мен е строго индивидуално. Бих препоръчала все пак да работят систематично по време на обучението си, защото за 2-3 седмици е трудно и даже невъзможно да се научат всичките правила на украинския правопис, да се запаметят редица изключения и т.н.

Л.Ж.: Кои правописни характеристики според Вас са най-трудни за участниците?

О.Б.: Писането на думи слято, разделно и полуслято и употребата на главна и малка буква. Това е най-трудното, макар че понякога апострофът и удвояването и неудвояването на съгласни букви е препъни-камъкът за участниците.

Л.Ж. Как да се мотивират студентите да участват в конкурса?

О.Б.: На първо място, по време на конкурса биха могли да се запознаят с радетели на украинския език от други европейски университети, да общуват с тях, да споделят впечатления. На второ място, това е чудесен повод да проверят своето ниво на владение на украински език и да получат награда за това. На трето място, да бъдат в старата столица на Полша и да прекарат тук два-три дни. Надяваме се, че конкурсът в онлайн режим,

който се планира тази година, няма да стане норма, както и че съвсем скоро ще имаме възможност да се срещнем между стените на Ягелонския университет.

На всички участници – и бивши, и бъдещи – пожелавам успех, вдъхновение и победи. Бих искала да благодаря както от свое име, така и от името на нашата катедра и институт на всички студенти и преподаватели, които вече са били на нашето правописно състезание, и да ги покана да участват в следващите конкурси. До нови срещи в Краков!

Дата: 7 август 2020 г.

Интервюто взе д-р Лилия Желева, хоноруван асистент по украински език в Катедрата по славянско езикознание на Факултета по славянски филологии в Софийския университет „Св. Климент Охридски“

E-mail: lilia.zheleva@gmail.com

ОСНОВАТЕЛКАТА НА УКРАИНСКА ФИЛОЛОГИЯ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ ДОЦ. ЛИДИЯ ТЕРЗИЙСКА НАВЪРШИ 80 ГОДИНИ

Посланик Виктор Калник връчва Почетен знак на украинското външно министерство на доц.Лидия Терзийска.

Тази

необикновена и трудна година беше юбилейна за основателката на украинистиката в Софийския университет „Свети Климент Охридски“ доц. д-р Лидия Терзийска.

Родена в град

Самоков през 1940 година, Л. Терзийска остава полусирак още на 4-годишна възраст. След завършването на гимназия, тя заминава да учи

„Украинска филология“ в Киевския университет „Тарас Шевченко“ и не след дълго става първата дипломирана българка специалистка по украински език и литература. Успешно дипломирана тя се завръща в България и започва работа в Софийския университет. Тъй като по това време украински език и литература не се преподават, Лидия Терзийска започва работа като преподавател по втората си специалност – руска литература.

Популяризирането и приобщаването на всички желаещи да изучават украински език и литература скоро става нейна основна цел. Л. Терзийска води факултативни курсове много преди официалното откриване на филологията през 1996 година. Без преувеличение може да се твърди, че в основата на профила стоят нейният труд, упоритост и любов към Украйна, които тя успява да предаде на всички свои ученици и студенти.

От първите дни на самостоятелната университетска украинистика Л. Терзийска води лекции по исторически и културни реалии на Украйна и по стара, нова и съвременна украинска литература. Тя се заема да организира научния и академичен ритъм на украинистиката, като участва активно в провеждането на конгреси, конференции, културни и обществени прояви. Така през 1992 година става инициатор на създаването на Българска асоциация на украинистите в България, чиито почетен председател е и до днес. Тя е устен и писмен преводач, член на Съюза на преводачите в България.

Университетските украинисти поздравяват доц. Лидия Терзийска най-сърдечно
и ѝ пожелават здраве и бодър дух!